
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1(81)
2022

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Андрій ДАНИЛЕНКО

**Заступники
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК

Марина НАВАЛЬНА

Василь ГРЕЩУК

Світлана СОКОЛОВА

Світлана ГРИЦЕНКО

Микола СТЕПАНЕНКО

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Марія ЧИЖМАРОВА

Андрій КОЛЕСНИКОВ

Світлана ШАБАТ-САВКА

Мирослава МАМИЧ

Ірина ШКІЦЬКА

Людмила МАРЧУК

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії “Б” (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 3 від 29.03.2022 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Оксана Лебедівна (англомовні тексти)

Комп’ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 20.06.22. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 12,78. Обл.-вид. арк. 11,67. Тираж 183 прим. Зам. 6640.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.003>

УДК 811.161.2'373.611'

К. Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ВАРІАНТНІСТЬ СЛОВОТВОРЧИХ СУФІКСІВ У РОЗМОВНИХ НАЙМЕНУВАННЯХ ОСІБ ЗА ЗОВНІШНІМИ ОЗНАКАМИ

Статтю присвячено дослідженню кількісних та якісних виявів варіантності словотворчих суфіксів у найменуваннях осіб, мотивованих іменниковими назвами частин їхнього тіла та прикметниковими назвами деяких його зовнішніх надмірних якісних ознак. Проаналізовано співвідношення таких суфіксів за продуктивністю та функційно-стилістичним уживанням у складі шести- — двокомпонентних варіантних рядів іменників.

Констатовано стилістично знижений характер варіантних найменувань осіб за зовнішніми ознаками, що спричинило переважне використання їх у розмовному вжитку та мові української художньої літератури. Спостережено широке відбиття таких варіантних апелятивів у прізвищах українців, що засвідчує одну з характерних особливостей їхньої ментальності.

Ключові слова: варіантність словотворчих суфіксів, назви осіб за зовнішньою ознакою, варіантний ряд, апелятиви, прізвища

1. Вступ

У складі семантично різнопланової словотвірної категорії суб'єкта (носія) стану в українській дериватології виокремлюють словотвірні типи іменників зі словотвірним значенням носія зовнішньої ознаки, але чомусь разом із словотвірними типами, що виражають словотвірне значення носія внутрішньої ознаки (Безпояско & Городенська, 1986, с. 66–74). Проте у виконаних дослідженнях найменувань людей за різними ознаками подано тільки поодинокі назви осіб, сформовані за допомогою суфіксів на основі лише деяких назв зовнішніх ознак, характерних для людського

Цитування: Городенська, К. Г. (2022). Варіантність словотворчих суфіксів у розмовних найменуваннях осіб за зовнішніми ознаками. *Українська мова*, 1(81), 3–20. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.003>

тіла, що не дає цілісного уявлення про кількісний склад таких дериватів. Їх характеризують переважно за двома найпоказовішими (типовими) виявами: за словотвірною продуктивністю та функційно-стилістичним використанням. Відповідно до першого словотвірні типи іменників зі значенням осіб за зовнішньою ознакою є непродуктивними, оскільки за їхніми зразками нові деривати в українській мові не утворюють, тому ці іменники становлять закриту групу (Гнатюк та ін., 1979, с. 80; Безпояско & Городенська, 1986, с. 74).

Назви людей за зовнішніми ознаками — давні утворення, про що свідчить фіксація їх насамперед у фольклорних матеріалах та історичних пам'ятках, а також у давніше укладених тлумачних словниках: *Словарі української мови* у 4 т. за ред. Б. Грінченка, *Словнику української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова й А. Ніковського, в академічному одинадцятитомному *Словникові української мови*, а також широке використання як прізвищ людей, передусім українців.

Другий диференційний вияв іменників на позначення носіїв зовнішніх ознак — це функційно-стилістичне використання їх. Дериватологи зараховували такі іменники до стилістично маркованих — обмежених народно-розмовним використанням чи лише просторіччям (Безпояско & Городенська, 1986, с. 73). Справді, їхня функційно-стильова сфера представлена розмовним вжитком і тісно пов'язаним із ним художнім стилем. У тлумачних словниках української мови вони послідовно подані зі стилістичною ремаркою *розм.*

Щодо їхнього кількісного та якісного складу, то в різних дослідженнях запропоновано повніші або обмеженіші переліки словотворчих суфіксів, використаних для утворення назв осіб за певними зовнішніми ознаками, але проілюстровано їх здебільшого кількома дериватами.

Крім словотвірних та функційно-стилістичних характеристик ці іменники цікаві також і з погляду вибору мотиваційних ознак для їх формування, тобто з погляду теорії номінації, та пізнання мовної картини світу українців, оскільки вони віддзеркалюють примітну особливість їхньої ментальності — зокрема диференціацію суб'єктів навколишнього світу за національно вподобаними зовнішніми ознаками — насамперед за примітними частинами тіла людини.

2. Типологія варіантних рядів назв осіб за актуалізованими зовнішніми ознаками

Наявні в лексичному складі сучасної української мови іменникові назви осіб за особливостями їхньої зовнішності дають підстави констатувати, що основною мотиваційною ознакою для українців у формуванні таких найменувань стали назви частин тіла (органу) людини — переважно великі за своїм розміром чи досить помітні зовні, через що вони стали диференційними, розмежувальними. Такі зовнішні ознаки вирізняли певну особу з-поміж інших людей, давали змогу оточенню адекватно називати та сприймати її. Характерно, що до мотиваційних зовнішніх ознак

потрапили іменникові назви всіх частин тіла людини: *голова, волосся, лоб, брови, очі, ніс, губи, щоки, зуби, борода, вуха, спина (горбата), живіт*, а від деяких із них використано і їхні стилістичні синоніми, переважно негативно забарвлені, пор.: *чуб і кудла, патли; черево і пузо; очі і вирла, баньки*. Використання цих назв частин тіла як мотиваторів в українській мові специфічне своєю сполучуваністю переважно з кількома (від двох до шести) словотворчими суфіксами, проте неоднаковими за своєю продуктивністю. У наукових працях 20–30-х рр. ХХ ст. усі словотворчі іменникові суфікси української мови поділяли на досить (дуже, надзвичайно) поширені, менш поширені та рідковживані (Синявський, 2018, с. 119–133). До найпоширеніших суфіксів, використаних для утворення назв осіб за зовнішньою ознакою, зараховували *-ань, -аль, -ач*, до менш продуктивних — *-ай, -к-, -ун* та зрідка вживаних — *-ень, -ак, -ар*, причому О. Синявський наголошував на близькозначності досить поширених суфіксів *-ань, -аль* і менш поширених у цих іменниках суфіксів *-ай, -ач* та ін. (там само, 2018, с. 119–121). Великий кількісний склад словотворчих суфіксів спричинив утворення та вживання багатьох рівнозначних спільнокореневих, тобто варіантних, назв осіб за конкретною зовнішньою ознакою. Проте в жодному з наявних досліджень не подано інформації ні про їхній кількісний склад, ні про таку унікальну особливість їх утворення, як варіантність.

У пропонованому дослідженні за різними доступними джерелами вперше зібрано й залучено до аналізу найповніший словник назв осіб за примітною зовнішньою частиною тіла або якісною особливістю їхньої зовнішності. Він налічує понад 60 назв, із яких сформовано шести- — двоваріантні ряди переважно спільнокореневих і однакових за словотвірним значенням, але різносуфіксних іменників, простежено розвиток переносних і терміних значень на основі їхніх прямих значень, окреслено сфери їх уживання.

2. 1. Кількісні та якісні вияви варіантності словотворчих суфіксів

2. 1. 1. Шестиваріантні ряди

Найдовшим є шестиваріантний ряд іменникових назв осіб, переважно чоловіків, за зовнішньою ознакою, сформований на основі актуалізованої ознаки, яку представляє волосся на голові в різних формах вияву: довге, густе, нечесане, скуйовджене. Наприклад, особа чоловічої статі з розкішним (довгим і густим) волоссям на голові або просто чубом — це *чубань, чубач, чубай, чубко, чубак, чубар*, а з густим та розпатланим, скуйовдженим волоссям на голові — *кудлань, кудлач, кудлай* і *патлань, патлач, патлай*.

Із шістьох варіантів першого ряду найуживанішою є назва *чубань*, напр.: *Адам Сігізмундович клякнув перед образом богоматері, як біля нього теж опустився на коліна високий чубань* (Б. Харчук). Решту апелятивів хоч і зафіксовано в деяких словниках української мови як розмовні найменування людини, яка має чуб (волосся) на голові, але їх не проілюстровано прикладами з писемного вжитку. Два з них (*чубко* і *чубак*) збережені ще і як назви птахів, відповідно *одуда* й *омелюха*. Проте всі

шість назв послуговували мотиваційною базою для утворення українських прізвищ Чубань, Чубач, Чубай, Чубко, Чубак, Чубар, одні з яких зберігають наголос свого базового апелятива (пор.: чубай і Чубай, чубко і Чубко), а інші — ні (пор.: чубань і Чубань, чубач і Чубач, чубар і Чубар), напр.: *На позиціях гуманізму стоять також Павло Чубань («Не судилось» М. Старицького), Володимир Горнов («Доки сонце зійде...») (О. Бабенко); Відома поетеса Ганна Чубач високо оцінила його останню роботу... (Україна молода, 2011); У групі виступає також Тарас Чубай з піснями на слова свого померлого батька Григорія Чубая (Сучасність [Мюнхен], 1989); «Але оскільки фільм ще не закінчено, про дату релізу говорити зарано» — пояснює Олександр Чубко, асистент продюсера компанії ProntoFilm (Україна молода, 2014); Другу премію отримала студентка Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка Діана Чубак (День, 2016); Був Горбенко, що з Чубарем працював... (О. Гончар).*

Ширше вживаними та виразніше негативно маркованими є найменування осіб другого шестикомпонентного ряду кудлань, кудлач, кудлай і патлань, патлач, патлай, які утворюють варіантні пари зі спільним словотворчим суфіксом, пор.: кудлань і патлань, кудлач і патлач, кудлай і патлай, напр.: — *Не можу я піти з тобою, старий кудланю (хворий таки справді добре заріс), не можу, — вперто відмовлявся Рікардо (Мішель Анхель Астуріас, перекл. А. Соколовський); Якого ще дідька цьому патланю треба!? (М. Стельмах); ...на одній [майці] вишварював оркестр якихось патланів... (Ю. Мушкетик); Це був звичайнісінький Дідько з роду домовиків: куций ротатий патлань з гузками різок над чолом і вогнистими очима (В. Дрозд); — Дозвольте, Сергію Леонідовичу? — радісно поцікавився він. — А-а, Рішко, практикант-вишищувач? Заходь-заходь. Ну-у-у... знову ви про ту вазу, — миттю надувся кудлач (В. Васильченко); Голови на плечах не маєш? Та й той патлач тобі мало не в батьки годиться (Н. Гумнюк); Втомлений патлач байдуже простягнув руку до бланків, що лежали купкою біля печатки (В. Винниченко); Такі завели заведення за приводом отого кудлая, що... кінець світа... (М. Старицький); Заходь, друже, — промовив чатовий пузань. — Тільки зброю залиш при вході. Щойно патлай роззброївся і зайшов до клуні, як вартовий уже впускав досередини хирлявого ікланя... (Пол Стюарт, перекл. А. Саган).*

Відмінним у цих парах є те, що кудлань, кудлач, кудлай уживані ще і як назви собак за такою самою зовнішньою ознакою, пор.: *Вона... боялася підходити до скаліченого, стояла осторонь, силкуючись угамувати кудланя, що гасав між нею й Павлом та вискав (М. Сиротюк); Лі Ван відсунула скovorідку вбік і озирнулась на двох гудзонівських собак... Величезні кудлачі лежали з завітрянного боку (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна); ...два кудлай кинулись з лютим гавканням мені назустріч (Л. Старицька-Черняхівська). Слово кудлач зафіксоване і як назва коня із густою скуповдженою гривовою, напр.: ...коні теж спали, котрий навстоячки, котрий навлежки, тільки Малків кудлач, низько звисивши голову, дослухався болю в пораненому вусі (І. Білик).*

Попри своє виразне негативне стилістичне забарвлення ці апелюючи послугували твірною базою для прізвищ українців, насамперед характеристиканних, які не змінили свого наголошення, пор.: *кудлань* і *Кудлань*, *кудлач* і *Кудлач*, *кудла́й* і *Кудла́й*, *патла́нь* і *Патла́нь*, *патла́ч* і *Патла́ч*, *патла́й* і *Патла́й*, напр.: *Унаслідок цього впливу мітичні образи заміняються християнськими. І записано від Марії Кудлань у селі Вороновиці на Вінничині, жінки понад 50 років (О. Воропай); Володимир Кудлач, співробітник Одеської наукової бібліотеки... (День, 2012); Повільно, крок за кроком Алла Кудлай стає бізнес-пані (День, 1999); Найближчим другом Яворницького з місцевих митців був артист Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Шевченка Володимир Филімонович Патлань (І. Шаповал); Припиніть, — скривився Патлач (Джордж Р. Р. Мартін, перекл. Н. Тисовська); Патлай Володимир Анатолійович, інженер, депутат Селищенської сільської ради (<https://declarations.com.ua>).*

2.1.2. Чотириваріантні ряди

Чотириваріантні назви осіб (переважно чоловіків) утворено на основі таких зовнішніх ознак, як велика голова, пор. *головань*, *головач*, *головко*, *головень*, та великий живіт, але для цього використано його розмовні, негативно марковані назви *пузо* і *черев*, пор.: *пузань*, *пузан*, *пузач* і *черевань*.

Із першого чотиримісного ряду ширше вживаними в розмовному та художньому стилі є *головань* і *головач* на означення чоловіка з великою за розміром головою, напр.: *В камеру заглянув одноокий головань, поморщив носа (Ю. Збанацький); Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний (Марко Вовчок); Головач — не кождий богач (Галицько-руські народні приповідки); Поставали коло князя бояри, воеводи, всі дивляться на двері, ждуть на білого князя головача (С. Ковалів).* На основі прямого значення цих іменників унаслідок метафоричного переосмислення розвинулися їхні переносні значення, тому *головань* став ще й назвою рослини з великою квіткою чи плодом на кінці стебла, напр.: *Гляньте... на ряди голованів-соняшників, що розійшлися по межах, мов що загубивши...* (Степан Васильченко), та назвою риби родини коропових (Горецький та ін., 1971, с. 111), а *головач* — зневажливою назвою керівних осіб, напр.: *Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околишніх панах (І. Франко); Відповідальними за добу сталінського терору в Україні є не лише кремлівські головачі... (П. Мірчук); Тоді проклинав советський лад. Таки ж у присутності колгоспних головачів (М. Савчин), назвою жука родини пластинчастовусих з великою головою і дуже розвиненими ротовими частинами, напр.: *Кравчик, або головач... Жук чорний, передня спинка з витягнутими вперед кутами; тіло дуже опукле, голова велика з сильно розвиненими ротовими частинами (Шкідники... рослин), двох видів риб — самця лосося дунайського та бичка родини бичкових, що має ще й назву бичок-головень, напр.: *У кінці водопаду, у тому самому місці, де бистра течія дробиться на тонкі цівки й щезає в лівій глибині, поволі погойдувався з боку на бік головач (Я. Томечек).* Назву *головко* одинадцятитомний**

Словник української мови зафіксував як те саме, що *головань* (Горецький та ін., 1971, с. 112), тобто як найменування людини з великою головою, напр.: — *Та єхиди-лисиця, ти кажеш, та буде тебе до смерті годувати, а той головко скоріше з хати вижене* (Панас Мирний) і тварини, а саме вола¹. Що ж до назви *головень*, то в цьому Словнику її витлумачено як назву прісноводної риби родини корошових з товстою головою і широким лобом (Горецький та ін., 1971, с. 112), напр.: *Колись так ловили... Лящ — по пуду! Коропи — по пуду!.. Головні — по пуду!* (Остап Вишня), а в *Словникові української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова та А. Ніковського — ще і як назву великої голови (Єфремов та ін., 2017, с. 367), напр.: *Як за-снув Олоферн, то Юдифа к йому прийшла, цюк його в головень, аж із його душа вийшла* (А. Афанасьєв-Чужбинський).

Апелятиви *головань*, *головач*, *головко*, *головень* мають прізвищеві відповідники із тим самим наголошенням, пор.: *Головань*, *Головач*, *Головко*, *Головень*, напр.: *Глянули коли це Семен Головань з трьома синами* (Б. Грінченко); *З її оповідання виходило, що Головач — то був ніби якийсь месник народних кривд* (Г. Хоткевич); *Андрій Головка ще віднедавна в повістярській науці* (М. Зеров); *Головень Людмила Вадимівна, дитячий імунолог, педіатр...* (<https://likar.center>).

Із другого чотиримісного варіантного ряду, сформованого назвами чоловіків із великим животом (*пузань*, *пузан*, *пузач*, *черевань*), три (*пузань*, *пузан*, *черевань*) зафіксовано в одинадцятитомному тлумачному *Словнику української мови*, причому *пузань*, *пузан* подані в одній словниковій статті як рівнозначні (Горецький та ін., 1977, с. 385), напр.: *З клубів пари зненацька виник, з довжелезним кухонним ножем у руках, якийсь міднопикий пузань* (М. Ільченко); *Озираючись, він побачив, що біля нього стоїть двійко пузанів у нових яскравих капелюхах* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); *...брат Колін був присадкуватим і кругленьким пузаном з широкою, круглою фізіономією* (Дж. Стейбек, перекл. М. Пінчевський); *Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвох із панією радитись* (Марко Вовчок). Розмовну загальну назву *пузач* хоч і не фіксують послідовно тлумачні словники сучасної української мов, але вона збереглася у прізвищі *Пузач*, зокрема й відомого українського футболіста. Унаслідок метафоричних перенесень за зовнішньою подібністю лише назви *пузань* і *пузан* набули двох переносних значень ‘вгодована дитина’, напр.: *Гудок... Виходжу надвір, а то Малоштанів хлопчисько, отакий пузань, на дудку свистить* (І. Микитенко), і ‘гладкі, багаті люди, нероби’, напр.: *Мала, каже [Гуца], плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати (збагачувати)* (М. Коцюбинський).

Апелятиви *пузань*, *пузан*, *пузач* і *черевань* збережені з тим самим наголошенням у прізвищах *Пузань*, *Пузан*, *Пузач* і *Черевань*, напр.: *Переможець від Голосіївського району міста Києва Пузань Антон Вікторович*

¹ Це значення іменника *головко* подано в *Словникові української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 368), а підставою для цього послугувало його використання в *Оповіданнях з народних уст* Ганни Барвінок (с. 242).

(<https://www.slideshare.net/kmda1551/fin-42871782>); *Ведмедик дочекався результатів попереднього слідства і з чистою совістю доповів начальству: громадянин Пузан... таки справді на шлях виправлення не став* (А. Кокотюха); *Пузач комусь кричить у телефонну трубку: — Не може бути!* (В. Яворівський); *Черевань погодився видати доньку за Шраменка, але Череваниха хоче посватати її за гетьмана Сомка* (В. Радзикевич).

2.1.3. Триваріантні ряди

В українській мові є шість рядів, у складі яких три варіантних назви. Їх сформовано із: 1) назв чоловіків, що мають бороду або вирізняються зовні своєю бородою: *бородань, бородач, бородай*; 2) назв людей (чоловіка або дитини) з великим опуклим лобом, лобастого чоловіка чи дитини: *лобань, лобач, лобко*; 3) назв переважно чоловіків, у яких довгий ніс: *носаль, носай, носач*; 4) назв чоловіків із горбатою спиною: *горбань, горбач, горбун*; 5) назв чоловіків із великими губами: *губань, губаль, губар*; 6) назв чоловіків із великими, випуклими, витрішкуватими очима: *окань, вирлач, банькач*.

Із трьох варіантних (рівнозначних) назв першого ряду — *бородань, бородач, бородай* — найуживанішою, найвідомішою сучасним мовцям є *бородань*, менш уживаною — *бородач* і зрідка вживаною — *бородай*, що зафіксовано у тлумачних словниках української мови. Напр.: *Зроду-віку не оддам своєї Насті за духовного, за якогось патлача та бороданя* (І. Нечуй-Левицький); *Янош і бородач засміялися хриплим іржавим сміхом* (Н. Рибак); *Це був вищий від усіх на голову чорний бородай* (Ю. Смолич). Переносні значення, сформовані внаслідок метафоричного переосмислення за зовнішньою подібністю, розвинулися лише в іменника *бородач*: це — ‘великий хижий птах з пір’ям навколо шиї, схожим на бороду’, напр.: *У долині ріки Прут знайдено скам’яніле яйце орла бородача, якому близько 15 мільйонів років* (Наша газета, 2016); *Тому орел називається і ягнятником, і бородачем* (А. Рибак, перекл. В. Рибки), і ‘багаторічна південна злакова рослина’, напр.: *Тут виявлено угруповання степової рослинності з домінуванням бородача звичайного* (Ю. Яцентюк); *Тут зустрінеш і собаку траву — її квіти згортаються в клубочок, і дике просо, і, як вважають деякі місцеві агрономи, бородач* (В. Гюго, перекл. С. Пінчук).

Спільною ознакою цих трьох найменувань людей, що вирізняються зовні своєю бородою, є використання їх і як прізвищ, пор.: *За столом сидять Левко з перев’язаною рукою, Микита, Шабліїв родич, Максим Бородань, парубок...* (І. Качуровський); *Уйого [театру] становлення та розвиток значний внесок зробили такі видатні прогресивні діячі словацького театрального мистецтва, як Андрей Багар, Ян Бородач, Віктор Шульц, Оскар Недбал* (Мистецтво, 1961); *Незабаром така Громада й була заснована, і до неї ввійшло блудей: крім Є. Чикаленка й В. Леонтовича, ще Ц. Білиловський, О. Бородай* (Д. Дорошенко).

Варіантні назви другого ряду — *лобань, лобач* та *лобко* — розрізняються тим, що *лобань* і *лобач* є назвами лише лобастих чоловіків, напр.: *Перший — лобань, чоло високе, обличчя вилицювате, а очі вузькі...* (Р. Самбук),

тоді як назву *лобка* вживають ще й для найменування лобастої дитини, переважно хлопчика, напр.: [Мама:] *Ти, мій маленький лобку, будеш великим розумником*. Своє переносне значення за зовнішньою подібністю має лише *лобань*, що називає цінну промислову рибу родини кефалевих, причому може вживатися як іменник чоловічого та жіночого роду, напр.: *Позаторік восени, коли пішла в морі лобань, змовився Нур'ялі з братами Медже... вийти на лов* (З. Тулуб); *Водиться і тюлька, і кілька, і хамса, і луфар, і скумбрія, і ставрида, і лобань...* (А. Давидов). До того ж її зафіксовано ще й у лайливому значенні, пор.: — *Ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся?* (Степан Васильченко).

Як засвідчує сучасна українська антропоніміка, серед українців поширені прізвища *Лобань*, *Лобач* та *Лобко*, похідні від співвідносних загальних назв осіб за зовнішньою ознакою, пор.: *Першою із сноубордисток стала Ксенія Лобань* (Високий Замок, 2011); *На колодках вигрівалися Микола Козарюга, Михайло Сопілка, Лука Лобач* (М. Лазорський); *Керівником капели був заслужений артист республіки Михайло Лобко* (Н. Авраменко).

Назви *носаль*, *носай*, *носач*, що сформували третій варіантний ряд, зафіксовані насамперед у наукових описах структури української мови нової доби і тлумачних словниках 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, О. Синявський у праці *Норми української літературної мови* подав суфікс *-аль* в одному ряді із суфіксом *-ань*, за допомогою яких утворені іменники на означення особи (зрідка — предмета), серед яких і *носаль* (з довгим носом) (Синявський, 2018, с. 120), суфікс *-ач* — окремо і так само зазначив, що він близький за значенням до *-ань*, а серед слів-ілюстрацій — *носач* (там само), суфікс *-ай* — «як мало поширений наросток головним чином при дієслівних пнях, рідше при іменникових з відтінком зневаги особи на означення носія чинності або властивості» і виокремив його в іменникові *носай* (там само). У *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського подано іменник *носач* зі значенням ‘який має довгий ніс’, а іменник *носаль* зафіксований із двома значеннями: перше спільне із *носай*, що означає жука-довгоносика, а друге — назва молотка, що має довгий кінець (Єфремов та ін., 2017, с. 474). Як бачимо, пряме лексичне значення іменників *носач*, *носаль*, *носай* як назв людини з довгим носом ґрунтоване на ознаці ‘видовжений за формою, із довгим кінцем’, а найменування жука-довгоносика та молотка з довгим кінцем є переносними, метафоричними значеннями, що розвинулися на основі ознаки зовнішньої подібності в іменника *носаль*. Усі три іменники подано у *Великому тлумачному словникові сучасної української мови* (Бусел та ін., 2005, с. 792). Основною сферою їх використання є мова художньої літератури та розмовне мовлення. Найуживанішим іменником зі значенням чоловіка з довгим носом є *носач*, напр.: *Німець Петер Коган — рябий носач, ...такий же громіздкий, але до маломовності мовчазний, як могила...* (Р. Андріяшик); *«То велике щастя, що носатий Дзенті Найгне мирянин», — казали мешканці Ікеноо, бо вважали, що за такого носача навряд чи б вийшла заміж яка жінка* (Р. Акутагава, перекл. І. Дзюб), менш уживаним —

носаль, напр.: *Голова онде тріскає йому від болю. До доктора хотів їхати, та Ковзало з носалем не пустили* (Ф. Одрач), а іменник *носай* трапляється лише з переносним значенням істоти, яка має довгого носа, здебільшого жука, напр.: *Опромінені такими хвилями клопи й носай... чи як їх називають?.. — Довгоносики, — відгукнувся Данило Якович. — Так, так, довгоносики...* (В. Владко).

Придатною для розвитку двох переносних значень за зовнішньою подібністю носа виявилася назва *носач*, якою іменують лелеку, напр.: *Ніс довгий, рухливий, і саме через ніс його називають чорногузом, жабоїдом, носачем* (С. Банась, перекл. В. Пасічна), та відповідний вид риби, напр.: *О, три чехоні, підлящики, устірочка, йорші.., носачі й звичайні... краснопір, язюк...* (В. Нестайко).

Апелятиви *носаль*, *носай*, *носач* використані також у прізвищах українців, пор.: *І в час жорстокої війни М. А. Носаль прагнув допомогти хворим людям* (Г. Дем'янчук); *Носай Тетяна Миколаївна. Читаємо Лесю Українку* (<https://hi-in.facebook.com/uman.school3/videos/нос/>); *Полковника Тимофія Носача вислати...* (Ю. Косач).

Розмовні назви *горбань*, *горбач*, *горбун*, які ввійшли до четвертого варіантного ряду, принципово не розрізняються за своєю вживаністю, проте у витлумаченнях значень слів *горбач*, *горбун* автори словників відсилають до слова *горбань*, що дає підстави вважати його основним у цьому ряді, напр.: *Жаннет зупинилась. Горбань у чорному пальті і чорній крилатій шляпі сумно дивився на неї і хлопчика* (О. Іваненко); *Одна мати не бачила цього, і її каліка-горбач був кращий над усіх красенів на світі* (Дніпрова Чайка); *Низенький горбун пішов до воріт, несучи в душі свій гнів і образу на Шумейка* (А. Шиян).

Цей ряд варіантних назв обмежений у формуванні своїх переносних значень. Лише *горбач* має таке значення, розвинене на основі зовнішньої подібності предмета — ‘рубанок з угнутою або опуклою підошвою колодки’ (Горецький та ін., 1971, с. 126).

Від усіх трьох назв осіб за цією зовнішньою ознакою в українському антропоніміконі маємо прізвища, причому одні з них зберігають наголос базової назви (пор.: *горбун* і *Горбун*), а інші — ні, у них він перетягнувся на попередній склад (пор.: *горба́нь* і *Го́рбань*, *горба́ч* і *Го́рбач*), напр.: — *Нема куди тобі йти, — уже лагідніше промовив Горбун* (Р. Федорів); *З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермайзе й харківського дослідника М. Горбаня* (Д. Дорошенко); *Горбач мусив віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським червоним «околушком»* (В. Винниченко).

Із-поміж трьох варіантних назв на позначення людини з великими губами (*губань*, *губаль*, *губар*), що ввійшли до п'ятого ряду, найуживанішою є *губань*, напр.: — *Ніколи б я не могла любити такого чоловіка, як той губань Порицький* (Леся Українка). На основі цього значення постало переносне — ‘назви риби за такою особливістю її губ’, напр.: *Трохи вище Павлик помітив трьох крупних риб-папуг, оточених зграєю дрібних синьо-смугастих губанів* (А. Адамов); *Риба спіймалася на всі чотири гачки... Двоє здорових окунів та двійко губанів!* (П. Берна, перекл. І. Сидоренко).

Назви *губаль* і *губар* (*губарь*) виявили дослідники в українських текстах періоду XVI — початку XVII ст., причому першу кваліфікували як діалектну (Марченко, 2012, с. 275), але її не зафіксували тлумачні словники української мови. Назву *губар* знайдено у праці В. Сімовича, у якій він характеризує утворення прізвищ: «Двоскладні окситонові... слова творять теж прізвища на *-енко* з наголосом — на передостанньому складі, пор.: ...*губар* — *Губаренко*...» (В. Сімович).

Апелятиви *губань*, *губаль*, *губар*, попри те що два останні обмежені в сучасному розмовному вжитку, мають співвідносні прізвища, напр.: *Р. Губань у роботі* «*Правова політика Ради Європи*» також звертає увагу на правове забезпечення із практичної реалізації ідеї співіснування різних цивілізацій в рамках співробітництва в межах РЄ (С. Глібова); *Ім'я Богдана Губалю добре знане шанувальниками мистецтва* (Кримська світлиця, 2004); *Чимало творчих сил віддав О. І. Губар дослідженню літературних зв'язків української і кримськотатарської літератур, виховав не одне покоління українських студентів-філологів* (Кримська світлиця, 2008).

Шостий ряд варіантних найменувань осіб, переважно чоловіків, за зовнішньою ознакою 'великі, випуклі, витрішкуваті очі' об'єднує розмовні неспільнокореневі одиниці, різні за своїми функційно-стилістичними характеристиками: відносно нейтральну *окань*, застарілу *вирлач* та фамільярну *банькач*. Перша з них — найуживаніша, відома в розмовному та художньому вжитку, напр.: *Я чую, — окань знову підняв догори свою палицю, втихомирюючи натовп почвар* (О. Дерманський), дві інші (*вирлач*, *банькач*) — зафіксовані насамперед у тлумачних² та в деяких перекладних³ словниках. Іменника *вирлач* як назву особи з великими витрішкуватими очима подано також серед ілюстрацій із суфіксом *-ач* у деяких наукових працях, напр.: «Він [суфікс *-ач*] функціонував у назвах осіб за зовнішніми ознаками (*вирлач*, *кудлач*)» (Тютенко, 2015, с. 85), та у творах усної народної творчості, напр.: *Так се ж вирлач страшний, у нього паща зубата* (укр. нар. казка). Що ж до іменника *банькач*, то, крім словникової фіксації, він зрідка трапляється в художньому вжитку, напр.: *Занадтий гнав так, ...аби цей банькач меншав і меншав, мізернішав, ставав мінімальним, манюнім, мацюцьким і врешті зник зовсім, буцім ніколи не існував й не перетинався з Занадтими шляхами* (М. Меднікова).

Із трьох апелятивів (*окань*, *вирлач*, *банькач*) як прізвище вдалося знайти лише *Окань*, напр.: *Цю «веселу» картинку й побачив Василь Окань* (Л. Тендюк).

2.1.4. Двоваріантні ряди

Двоваріантних рядів, що об'єднали назви осіб за зовнішньою ознакою, чотири. Перший сформовано із назв чоловіків, у яких густі широкі брови: *бровань*, *бровко*; другий — із назв чоловіків, які мають вуса: *вусань*, *вусач*;

² Див. (Грінченко, 1996, с. 27, 182; Єфремов та ін., 2017, с. 33 і 220).

³ Див. (Вирган & Пилинська, 2002, с. 190).

третій — із назв людей (чоловіків чи дітей) з великими, міцними зубами: *зубань*, *зубко*; четвертий — із назв істот (переважно людей) із великим ротом: *ротань*, *ротач*.

Для сучасних мовців зрозумілішим, прозорішим є значення слова *бровань* порівняно із *бровко*. Друге сприймають переважно як кличку собаки, але потрібно зважати на те, що вона постала на основі первісного значення 'людина із широкими бровами', але цього значення в назви *бровко* не фіксують ні давніші, ні новітні тлумачні словники української мови. Як назву собаки з великими бровами лексему *бровко* подано у *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 119), але в запропонованих реченнях вона має значення просто собаки, а не собаки з великими бровами, пор.: *Побачила, що ось лежав у бур'яні бровко муругий [чорний]* (І. Котляревський); *Отари бережуть бровки кудлаті, гавкущі, злющі* (П. Куліш).

На основі апелятивів *бровань* і *бровко* постали прізвища *Бровань* і *Бровко*, напр.: *А ти, Брованю, тим часом забудь про садівництво і знову надягни кістяні обладунки* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); — *Яка ж, — каже, — історія, коли Катерина Велика — то ж переодягнений кошовий війська Запорозького низового Іван Бровко* (Остап Вишня).

Справді взаємозамінними є варіантні назви *вусань*, *вусач* на означення чоловіків, які мають вуса, пор.: *Пасько Нестір, довгий, чорнявий вусань, повз двір ідучи, гукнув до старої* (К. Гордієнко) і — *Прийшов, старий чорт? — привітав його старий вусач* (Б. Лепкий); *А коли кухоль по черзі обійшов усіх, залишив свою мовчазність і сивий, суворий вусач* (Я. Баш); *А з-за лісу там виблискують мечі. Іде сотня козаків вусачів* (М. Шолохов, перекл. С. Кац, Є. Плужник). Щоправда, лексему *вусач* у тлумачних словниках української мови подано ще і як назву жука з родини вусачевих, що живляться деревиною, напр.: *А навколо тієї дині ніби обсіли то чорні, то рижі жуки — і вусачі, й рогачі* (І. Пільгук), проте очевидно є спільність її внутрішньої форми із внутрішньою формою лексеми *вусач* як назви чоловіка з вусами.

Обидва апелятиви (*вусань*, *вусач*) зафіксовані як прізвища *Вусань*, *Вусач*, напр.: *Просто перед ним, біля краю хідника, лише за якихось два десятки кроків, бовваніла недолуга Фертикова постать. І все б нічого, якби оба біч далі на маячили Вусань із Довгоноси́ком* (А. Кокотюха); *Замість них у мерію прийдуть Роман Вусач, Андрій Дацьків та Орест Олійник* (Високий Замок, 2012).

Щодо назв *зубань* і *зубко*, то першу подають в поодиноких тлумачних словниках української мови (Єфремов та ін., 2017, с. 419), а другу можна почути лише в розмовному мовленні. Про їх утворення та вживання в українській мові переконливо свідчать похідні від них прізвища українців, пор.: *На думку Віри Зубань, роман В. Петрова «Аліна й Костомаров» містить ознаки біографічного і любовного жанру...* (Р. Ткаченко); *У лютому 1839 у Полоцьку С. єпископи Василій Лужинський та Анатолій Зубко підписали акт про ліквідацію унії та приєднання до православної церкви* (Довідник з історії України).

Назва *зубань* має зрідка вживаний синонім *іклань*, що називає людину з великими зубами між різцями й передкореневими зубами в кожній половині верхньої та нижньої щелепи, що виступають із рота назовні, або тварину (собаку) з такими зубами, напр.: *Щойно патлай роззброївся і зайшов до клуні, як вартовий уже впускав досередини хирлявого ікланя...* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); *Рожевоокий лайливець із гострим, як жало, язиком, що стояв біля них, кивнув головою, здоровенний іклань щось співчутливо прогарчав* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган). Поширена і як кличка собаки, напр.: *Вовкодав Іклань гучно загавкав* (Дж. К. Ролінг, перекл. В. Морозов).

Апелятиви *ротань*, *ротач* як назви людини з великим ротом хоч і зафіксовані в деяких тлумачних словниках, але не проілюстровані прикладами. Зате в українському антропоніміконі широко представлені прізвища, що постали на їхній основі, напр.: *Руслан Петрович Ротань...* — український футболіст, півзахисник «Дніпра», київського «Динамо» та національної збірної... (<https://uk.wikipedia.org> > wiki); *Того ж вечора хлопці мали розмову з директором школи Петром Андрійовичем Ротачем* (Р. Самбук). Загальним іменником *ротань* називають ще й рибу з великим ротом, що свідчить про її метафоричний зв'язок з такою самою назвою людини (Бусел та ін., 2005, с. 1276).

2.2. Безваріантні відіменникові найменування осіб за зовнішньою ознакою

Лише одну назву особи за зовнішньою ознакою мотивують такі частини людського тіла, як *вуха* (*вухань*), *щоки* (*щокань*). Ці назви утворено за допомогою найпродуктивнішого словотворчого суфікса *-ань*, із яким не взаємодіють інші варіантні словотворчі суфікси, що засвідчують довідкові джерела, напр.: *Махиня поглянув на Віктора...* — *Я тебе поставлю на своє місце! Будеш ти у мене, вухань, як шовковий* (П. Автомонов); *Низенький русявий щокань у куфайці, заляпаній чимось білим, енергійно жестикулював перед носом у співрозмовника* (О. Ірванець). Крім назви особи, *вухань* уживаний і для найменування за цією ознакою ще двох істот — зайця, напр.: *Великий вухань, міцно підкидаючи задніми ногами, стрімголов мчав із кущів* (М. Стельмах), та кажана, напр.: *Вухань оселяється переважно поблизу людського житла незалежно від характеру місцевості* (Звірі... Карпат...). На основі розмовної особової назви *щокань* метафоричних назв не зафіксовано.

Усі ці загальні назви осіб збережені у прізвищах, напр.: *Кивнувши Іванові Берізкові, що разом з іншими двома молодцями тримав корову за обвинену, як і ратиці, в рештки ватяної ковдри морду, і Сашкові Вуханю, який ішов поруч* (Е. Андіївська); *Щокань Віра Петрівна — головний спеціаліст Державної служби фінансового моніторингу України* (<https://declarations.com.ua>).

2.3. Варіантні відприкметникові іменники — назви осіб за зовнішніми надмірними якісними ознаками їхнього тіла

Кількісно меншу (обмеженішу) групу в лексичному складі сучасної української мови становлять розмовні іменникові назви осіб, мотивовані

прикметниками, що характеризують тіло людини за певними надмірно вираженими, досить помітними зовнішніми ознаками.

2.3.1. Варіантні найменування людей високого / низького зросту

Найпомітнішими є дві протилежні ознаки — високий зріст і низький зріст людини. Виразником першої ознаки є прикметник *довгий* зі значенням ‘високий на зріст’, від якого утворено іменникові найменування чоловіків *довгаль* і *довгань*. Другу мотиваційну ознаку представляють прикметники *куций* із розмовним значенням ‘низького зросту, малий’ та *короткий* зі значенням ‘невисокий, низький’, що сформували відповідно іменникові найменування чоловіків *куцак*, *куцан* і *коротун*.

Глумачні та інші словники української мови непослідовно подають розмовні назви чоловіків *довгаль* і *довгань*, причому переважно зі зневажливим відтінком ‘довготелесий, високий, худий, незграбний’. Як рівнозначні їх наведено у *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 61). О. Синявський проілюстрував ними деривати, утворені суфіксами *-аль*, *-ань* (Синявський, 2018, с. 120). Обидві назви подано і в перекладному *Російсько-українському словникові сталих виразів* І. Виргана та М. Пилинської (Вирган & Пилинська, 2002, с. 178). Найширше їх використано в перекладах художніх творів із різних європейських мов, напр.: *...баба ненавиділа «худого довгалья», як вона його презирливо називала* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Я добре пам'ятаю, що десь бачила раніше цього сухого довгалья* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Старший був довгаль сомалієць Саффар...* (М. Пашек, перекл. В. Гримич); *Урозмову втрутився сухорлявий довгань* (Я. Гашек, перекл. С. Масляк); *Тимчасом стара готова була заприсягтися, що десь уже бачила цього цибатого довганя* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Худий довгань з високим лобом і довгим носом, що звисав на тонкі губи, був скептичний і байдужий до всього* (Я. Рудзький, перекл. Б. Дашченко).

Серед розмовних найменувань людей низького зросту, невисоких, малих — двоє спільнокоренових (*куцак*, *куцан*), що утворені від основи прикметника *куций* за допомогою суфіксів *-ак* та *-ан*, і одне (*коротун*) постало від основи синонімічного прикметника *короткий* унаслідок поєднання її із суфіксом *-ун*.

У межах цього спільного значення вони взаємозамінні й так само поширені переважно в перекладах художніх творів, напр.: *Це був веселий міцний куцак, трохи старший за Олександра* (Л. Платов, перекл. Г. Півторак); *А тобі що до нас? — запитав уїдливо куцак, зиркаючи спідлоба* (М. Івасюк); *Я прошу у всіх вас вибачення за мою гарячкуватість, а найбільше — у цього куцана, безневинний він чоловік* (Р. Стівенсон, перекл. В. Бойченко); *Вчора вночі, коли чергував я в сільраді, раптом вкотився до мене цей куцан* (В. Кашин); *Перший з них [конвоїр] був сухорлявий довгань, другий — маленький і гладкий. Довгань кульгав на праву ногу, коротун — на ліву* (Я. Гашек, перекл. С. Масляк). Проте в іменника *куцак* є ще двоє інших значень, що розвинулися на основі першого. Це — ‘обріз’, тобто

гвинтівка з укороченим дулом та прикладом, напр.: *Нещодавно шумів ліс шумом зловісним, ляскав куцаками, нагаями та бомбами бандитськими...* (Остап Вишня), і ‘чорт’, напр.: *Куцим, або куцаком, звуть у нас того, що в пеклі грішників припікає* (Ганна Барвінок).

Усі п’ять відприкметникових найменувань людей високого / низького зросту (*довгаль, довгань, куцак, куцан, коротун*) збережені у прізвищах *Довгаль, Довгань, Куцак, Куцан, Коротун* із тим самим наголошенням, напр.: *Своїм полковником вони проголосили Степана Довгалья* (М. Грушевський); *Справедливо зауважив з цього приводу К. Довгань: «З літератури черпає письменник велику частину технічно-стилістичних ресурсів»* (П. Филипович); *Правда, ці переживання відносяться тільки до мене й до Чорного, бо на місці Бомби був тоді з нами Роман Куцак — через свій вигляд прозваних італійцями «чїнезе», тобто китаєць* (Г. Купецький); *Нашими бомбардирами були Владко Закалужний і Бодьо Куцан* (М. Дейчаківський); *Ідей у Коротуна було завжди багато, він міг мимохідь викласти яку завгодно гіпотезу, обгрунтовувати її потім годинами, а на завтра вже винайти іншу ідею і так само наполегливо захищати її, забувши й думати про першу* (В. Владко).

2.3.2. Варіантні найменування людей великої / невеликої фізичної сили

У кількох розмовних найменуваннях чоловіків значення високого зросту пов’язане ще й зі значенням фізичної сили та міцної будови. До них належать *здоровань, здоровило, здоров’яга, здоров’як (здоров’яка), здоровко* та *здоровуля* (жінка), що мотивовані прикметником *здоровий* зі значеннями ‘міцної будови; сильний, дужий’ і ‘значний, великий розміром, непропорційно великий’. Варіантні назви *здоровань, здоровило, здоров’яга, здоров’як, здоровко* рівнозначні, взаємозамінні, про що свідчать витлумачення їх в одинадцятитомному тлумачному *Словникові української мови* як те саме, що..., пор.: *здоров’яга, розм.* Те саме, що *здоровило* (Горецький та ін., 1972, с. 548); *здоровко, розм.* Те саме, що *здоров’як* (Горецький та ін., 1972, с. 547). Найуживанішими є назви *здоровань* і *здоровило*, утворені за допомогою суфіксів, відповідно *-ань* і *-ил-*, напр.: *Старший син Гаврило — широкоплечий, біловусий здоровань, на одну ногу кульгавий* (Г. Пютюнник); *Горай — велетень, здоровило, Такому й тільки сидіти на коні* (С. Скляренко). Менш уживані *здоров’яга, здоров’як (здоров’яка)* із суфіксами *-яг-* та *-як*, використовувані здебільшого у відприкметниковому творенні іменників, напр.: *Дивлюсь на синів — і чудно мені: та не вже оці здоров’яги плечисті і є ті самі жабенята, котрі борсались у ночвах, рачкували по хаті* (І. Муратов); *Обличчя Бекетова сяяло, широплечий, красивий здоров’як вправно відкидав лівою рукою волосся, не вгаваючи говорив* (П. Кочура). Найобмеженіші у вжитку назви *здоровко* і *здоровуля*, обидві зафіксовані в деяких художніх творах класичної української літератури, напр.: — *Що ти йому зробиш, такому здоровкові?* — сказав Івась (Панас Мирний), а другу зрідка використовують ще й у розмовному вжитку як зневажливу назву рослих дівчат, напр.: — *Ці дві здоровулі на хліб уже*

хай заробляють, бо в нас он їх повна хата, а батько плохий (Ю. Збанацький); Кілька разів була в мене морока з дівчатами: і з курдупочками, й зі здоровулями, надто зі здоровулями (Г. Белль, перекл. Є. Попович).

Попри негативнооцінні функційно-стилістичні характеристики апелятиви *здоровань, здоровило, здоров'яга, здоров'як (здоров'яка), здоровко* представлені і в прізвищах українців, напр.: *ФОП Здоровань Михайло Олександрович, м. Чернівці...* (<https://youcontrol.com.ua>); *Так, отож це перед ним Здоровило Іван — велетень, залізна людина без нервів, козак, що став морським розбійником, флегматичний, як віл, з такою примітивною нервовою системою, що фізичний біль був для нього не більши як лоскіт* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна); *Сергій Здоровко відзначив, що перевірка підтвердила повну справність літака, найвищу кваліфікацію пілотів* (День, 2002).

Дві протилежні ознаки, названі прикметниками *сильний — слабкий*, також використано у творенні назв осіб за зовнішніми ознаками. Значення великої фізичної сили прикметника *сильний* мотивує іменникові назви *силань, силак* та *силач*, що постали відповідно за допомогою суфіксів *-ань, -ак* та *-ач*, а значення невеликої фізичної сили прикметника *слабий* — іменникову назву *слабак* із суфіксом *-ак*. У тлумачному одинадцятитомному *Словнику української мови* основною є назва *силач*, напр.: *Не б'ється [Турн], бач, а мов жартує, Бо був вертлявий і силач* (І. Котляревський); *При тім він був неабиякий силач. Возьме, було, коня поперед себе і несе, як ягня* (А. Чайковський), оскільки дві інші — *силань* і *силак* — подані як те саме, що *силач* (Горецький та ін., 1978, с. 167), напр.: *Петро, найдебільший у бригаді силань, був сьогодні в новій, жовтій, як соняшниковий цвіт, брезентовій куртці* (А. Хорунжий); *Лише згадував [дід], що був колись силак, що дванадцять пудів на пароплав виносив* (І. Микитенко); *Здалеку Рубін здавався йому слабаком...* (І. Сенченко).

В іменника *слабак* є ще й двоє переносних значень, у межах яких він називає людину, що не відзначається твердістю, стійкістю, силою волі, напр.: *Ви гадаєте, що вона створена на образ і подобу таких боягузів, як ви! Дивіться, ось я людина! Ви слабаки, і я ваш володар* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна), та людину, яка не має певних знань, навиків, напр.: *[Михайло:] Звідки у вас такі спортивні знання? [Поліна] О, можете бути певні, я вам не який-небудь слабак* (В. Собко).

З апелятивами *силань, силак, силач, слабак* корелюють прізвища *Силань, Силак, Силач, Слабак*, напр: *Силак Михайло — Федерація футзалу Києва* (<https://futsalkyiv.com>players>); *Пенсіонер Іван Слабак прийшов на свято зі своєю дружиною...* (Високий Замок, 2011).

2.3.3. Варіантні найменування людей з повним, угодованим тілом

Мотиваційною основою для утворення назв осіб за примітною зовнішньою ознакою послуговували також прикметники *гладкий* та *товстий*, що означають 'який має повне тіло, значну товщину, ситий, угодований', але вони, на противагу іншим, змогли приєднати лише один іменниковий суфікс *-ун*, унаслідок чого маємо різнокореневі розмовні варіанти *гладун*

та *товстун* зі значенням непомірно повної людини, напр.: *Лише гладун Френель кохав її, мабуть, не менше. Але ж то був гладун Френель* (Гі де Мопасан, перекл. О. Косач-Кривинюк); *Так ми кидалися камінням, може, з півгодини, То товстун мене перемагав, то я товстуна* (Ю. Збанацький); — *Ну, ну, заспокойтесь, пані баронессо, — знову казав товстун* (Гі де Мопасан, перекл. Б. Козловський).

На основі апелятивів *гладун, товстун* постали відповідні прізвища українців *Гладун, Товстун*, напр.: *Гладун Іван. Козак 1-ї сотні полку Чорних запорожців* (П. Дяченко); — *Ти що?.. — грізно почав Товстун, ступаючи до Горошка, якому раптом страшенно пересохло в роті* (Є. Брошкевіч).

3. Висновки

Отже, суфіксальні іменники, які називають осіб за зовнішніми ознаками, — це історично сформована, закрита група дериватів, оскільки за їхніми словотвірними типами нові іменники із цим словотвірним значенням в українській мові вже не утворюють. Проте на ґрунті їхніх прямих лексичних значень розвинулося багато метафоричних і термінних значень.

Цю групу найменувань осіб вирізняє досить широка варіантність словотворчих суфіксів, суть якої полягає в здатності кількох суфіксів зі спільним словотвірним значенням поєднуватися переважно з тим самим або синонімічним іменником — назвою певної неодмінно великої за своїм розміром частини тіла людини або з тим самим або синонімічним прикметником як назвою якоїсь її досить помітної зовнішньої особливості, що спричинило вживання в українській мові рівнозначних спільнокореневих і неспільнокореневих, але різносуфіксних назв осіб за конкретною актуалізованою зовнішньою ознакою. Диференційними ознаками, що вирізняли певну людину з-поміж інших, послуговували гіпертрофовані зовнішні вияви майже всіх частин її тіла, визначених іменниками *голова, волосся, лоб, брови, очі, ніс, губи, щоки, зуби, борода, вуха, спина (горбата), живіт*, а також стилістичними синонімами до деяких із них, переважно негативно маркованими: *чуб і кудла, патли; черево і пузо; очі і вирла, баньки*. На їхній основі постали різної довжини варіантні ряди іменників на означення особи за певною диференційною зовнішньою ознакою. Найдовший шестиваріантний ряд суфіксальних іменників сформовано на основі такої актуалізованої ознаки, як волосся на голові в різних формах його вияву: довге, густе, розкішне (*чубань, чубач, чубай, чубко, чубак, чубар*) і нечесане, скуйовджене (*кудлань, кудлач, кудлай і патлань, патлач, патлай*). Найкоротших двоваріантних рядів — чотири, твірними основами для яких послуговували іменники, що називають густі широкі брови (*бровань, бровко*), великі вуса (*вусань, вусач*), великі зуби (*зубань, зубко*) та великий рот (*ротань, ротач*). Широко представлені чотири- та триваріантні ряди спільнокореневих суфіксальних іменників — найменувань осіб за певною примітною зовнішньою ознакою. Лише від назв двох ознак немає варіантних утворень: *вуха — вухань, щоки — щокань*.

Відприкметникові найменування осіб за актуалізованою зовнішньою ознакою сформували переважно двоваріантні ряди. Шестиваріантний ряд утворено лише на основі прикметника *здоровий*, що характеризує людину високого зросту та великої фізичної сили.

Стилістично знижений, а іноді й негативно забарвлений характер варіантних найменувань осіб за зовнішніми ознаками їхнього тіла спричинив переважне використання їх у розмовному вжитку та мові української художньої літератури. Помітна активізація таких найменувань в українських перекладах творів світової літератури.

Усі варіантні апелятиви зафіксовані як прізвиська українців, що віддзеркалює характерну особливість їхньої ментальності — диференціацію суб'єктів навколишнього світу за зовнішніми, досить помітними ознаками.

Статтю написано в межах планової теми Інституту української мови НАН України «Народна мова і літературний стандарт» (державний реєстраційний номер 0120U0001888).

ЛІТЕРАТУРА

- Безпояско, О. К., & Городенська, К. Г. (1986). *Морфеміка української мови*. Київ: Наукова думка.
- Бусел, В. Т., Василега-Дерибас, М. Д., Дмитрієв, О. В., Латник, Г. В., & Степенко, Г. В. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ — Ірпінь: Перун.
- Вирган, І. О., & Пилинська, М. М. (2002). *Російсько-український словник сталих виразів*. Харків: Прапор.
- Гнатюк, Г. М., Городенська, К. Г., Грищенко, А. П., Клименко, Н. Ф., Ковалик, І. І., Родніна, Л. О., ... Юрчук, Л. А. (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови*. (М. А. Жовтобрюх, ред.). Київ: Наукова думка.
- Горещкий, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П., Юрчук, Л. А., ... Головащук, С. І. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (т. I–XI). Київ: Наукова думка.
- Грінченко, Б. (1996–1997). *Словарь української мови* (т. 1–4). Київ: Наукова думка.
- Єфремов, С., Ніковський, А., Грінченко, Б. (2017). *Словник української мови* (т. 1: А–Г; т. 2: Д–Й; т. 3: К–Н). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1927).
- Марченко, Т. (2012). Найменування осіб чоловічої статі в українських текстах періоду XVI — початку XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21(1), 273–279.
- Синявський, О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1931).
- Тютенко, О. Ф. (2015). *Семантика іменникових суфіксів на позначення особи в сучасній українській мові* [автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. НБУВ. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullweb&S21ALL=\(%3C.%3EU%3DШ141.14-212.1%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullweb&S21ALL=(%3C.%3EU%3DШ141.14-212.1%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)

Статтю отримано 17.02.2022

Статтю схвалено 21.03.2022

REFERENCES

- Bezpoiasko, O. K., & Horodens'ka, K. H. (1986). *Morfemika ukrains'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Busel, V. T., Vasylega-Derybas, M. D., Dmytriiev, O. V., Latnyk, H. V., & Stepenko, H. V. (Eds.). (2005). *Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoï ukrains'koï movy*. Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

- Hnatiuk, H. M., Horodens'ka, K. H., Hryshchenko, A. P., Klymenko, N. F., Kovalyk, I. I., Rodnina, L. O., Rusaniv's'kyi, V. M., Iurchuk, L. A. (1979). *Slovotvir suchasnoï ukrains'koï literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P., Chertoryz'ka, T. K., Iurchuk, L. A. ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970–1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (1996–1997). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1–4). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Iefremov, S., Nikovs'kyi, A., & Hrinchenko, B. (2017). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vol. 1: A–G; Vol. 2: D–I; Vol. 3: K–N). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1927) (in Ukrainian).
- Marchenko, T. (2012). Naimenuvannia osib cholovichoï stati v ukrains'kykh tekstakh periodu XVI — pochatku XVII st. *Novi Doslidzhennia Pam"iatok Kozats'koï Doby v Ukraïni*, 21(1), 273–279 (in Ukrainian).
- Syniavs'kyi, O. (2018). *Normy ukrains'koï literaturnoi movy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1931) (in Ukrainian).
- Tiutenko, O. F. (2015). *Semantyka imennykovykh sufiksiv na poznachennia osoby v suchasni ukrains'kii movi* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kyiv-s'kyi natsional'nyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. NBUV. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=\(%3C.%3EU%3DIII141.14-212.1\\$%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=(%3C.%3EU%3DIII141.14-212.1$%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20) (in Ukrainian).
- Vyrhan, I. O., & Pylins'ka, M. M. (2002). *Rosiis'ko-Ukrains'kyi slovnnyk stalykh vyraziv*. Kharkiv: Prapor (in Ukrainian).

Received 17.02.2022

Accepted 21.03.2022

Kateryna Horodens'ka, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

THE VARIANCE OF WORD-FORMING SUFFIXES IN CONVERSATIONAL PERSON NAMES BASED ON EXTERNAL FEATURES

This article addresses the issue of quantitative and qualitative manifestations of variance of word-forming suffixes in the names of persons motivated by noun names of the body parts and adjective names of some of the external excessive corporeal markers. For the first time, the paper ascertains historically formed and the most complete composition of specific noun suffixes leading to the rise of the equivalent and mostly cognate names of persons with respect to actualized external features of their body.

The author discusses the ability of all names of human body parts and some names of corporeal external qualitative features to be combined with the different number of word-forming suffixes within the common word-forming meaning which allows for forming six-, four-, three-, and two-variant series. In this paper, I determine the actualized feature each variant series is based on, indicate a number of its variant suffixes, and account for their ratio in terms of productivity and functional and stylistic use. The main hypothesis is that it is the stylistically reduced nature of variant names of persons based on appearance which led to their predominant use in the colloquial usage and language of Ukrainian fiction. As a necessary part of the account, we provide evidence from literary works in Ukrainian translations which attest to a noticeable intensification in the above-mentioned names use. A rather broad reflection of these variant appellatives in Ukrainian surnames shows a characteristic feature of Ukrainian mentality, namely the differentiation of the outside world subjects due to the preferred corporeal related markers.

Keywords: variance of word-forming suffixes, names of persons by external features, variant series, common names, surnames

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.021>

УДК 811.161.2+811.161.1]272:94(47+57:477):34(091)

А. І. ДАНИЛЕНКО, PhD, повний професор
кафедри сучасних мов і культур Пейського університету, Нью-Йорк
Pace University, 41 Park Row,
New York, NY 10038, USA
E-mail: adanylenko@pace.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7710-4030>

Г. М. НАЄНКО, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики,
Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бул. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
E-mail: halynanaienko@gmail.com
<https://orcid.org/000-0003-0485-5068>

МОВНЕ РОСІЙЩЕННЯ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ: МОВИ, ІМПЕРСЬКІ МОДЕЛІ ТА ЗАКОНОДАВЧА ПРАКТИКА

Статтю присвячено особливостям мовного російщення українців із середини XVII ст. до 1914 р. Автори розглядають основні етапи реалізації політики російщення в підросійській Україні від часу перших заборон книжок, писаних церковнослов'янською мовою української редакції, указами Петра I і Святейшого Синоду до пригнічення української літературної мови в другій половині XIX ст. На думку авторів, об'єктом ворожої політики з боку царської адміністрації були три мови українців, а саме: церковнослов'янська мова української редакції, проста (руська) мова і нова українська літературна мова. Зваживши на ці три мови й класифікації імперських моделей, автори пропонують новий тип періодизації, чие застосування доводить, що у правителів Росії завжди були вагомні підстави для того, щоб ставитися до України жорсткіше, ніж до інших неросійських земель. Усе це дає змогу ствердити, що мовне російщення українців у підросійській Україні було постійним, послідовним і довготривалим.

Ключові слова: українсько-російські міжмовні взаємини, соціолінгвістика, мовне російщення, церковнослов'янська мова української редакції, проста (руська) мова, нова українська літературна мова, імперська цензура

Цитування: Даниленко, А. І., Наєнко, Г. М. (2022). Мовне російщення в підросійській Україні: мови, імперські моделі та законодавча практика. *Українська мова*, 1(81), 21–51. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.021>

1. Вступ

А. Павленко (2011) стверджує, що стратегії мовного управління в Російській імперії, визначені політичними, етнічними, релігійними й класовими чинниками, водночас істотно відрізнялися залежно від періоду та географічного регіону. Взоруючись на найновіших досягненнях історіографії російської національної політики (Karpelev, 2001; Snyder, 2003; Weeks, 1996), А. Павленко (2011, с. 332) також зауважує, що політика російщення була усвідомленою лише почасти, ніколи не була послідовною і, безумовно, довготривалою. На її думку, прагнення поставити на карб імперській адміністрації високий ступінь російщення, до прикладу, білорусів та українців, «натхненні радше ідеологією, аніж історією», а отже, не дають змоги скласти докладне й цілісне уявлення про характер імперської політики щодо національних меншин (Pavlenko, 2011, с. 332; пор.: Добилов & Сталюнас, 2005).

У цій статті¹ ставимо за мету довести протилежне. Аналізуючи, зокрема, українську мову, ми ладні погодитися з О. О. Тараненком (2007, с. 119) у тім, що «упродовж вісімнадцятого та двадцятого сторіч під владою Російської імперії та Радянського Союзу українська мова була, до певної міри, витіснена з ужитку». Ба більше, ми готові заявити, що каральні дії царської адміністрації щодо українців та їхніх(ьої) мов(и) з часу так званої Переяславської угоди, укладеної 1654 року між Військом Запорозьким та Московією, завжди були усвідомленими, послідовними та довготривалими. Наша аргументація буде спиратися на історичний вимір російщення кількох українських мов, або ідіомів, чие існування зігнорувала А. Павленко у своїй праці.

Насамперед, вичерпний аналіз мовного російщення на українських землях слід провадити з урахуванням як зовнішньої, так і внутрішньої історії. Щодо зовнішньої історії можна *de facto* виокремити кілька періодів імперського мовного управління, що їх А. Павленко (2011) та згодом Й. Ремі (2016) запропонували для XIX ст. Однак періодизація, вибудована А. Павленко (2011) для підросійської України, хибує на розбіжності між історіографічними та соціолінгвістичними чинниками. Наприклад, період так званої мовної автономії між 1721 та 1830 рр., який вона наводить, був насправді часом потужного втручання в мовний, культурний, духовний та освітній простір Гетьманщини (див. Параграф 2.2). До того ж приклади церковної цензури можна спостерегти не лише після 1654 р., а й навіть раніше. Отже, враховуючи ізоляціоністську позицію Московії, коли вона сприймала Литовську Русь як частину зовнішнього світу, що сповідував чужу (православну та неправославну) віру (див. Параграф 2.1), можемо ствердити, що найраніші

¹ Статтю перекладено з англійського оригіналу *Linguistic russification in Russian Ukraine: languages, imperial models, and policies* з дозволу видавництва Springer та редакції журналу *Russian Linguistics*, у якому ця стаття вперше була надрукована 2019 року: URL: 10.1007/s11185-018-09207-1. Переклад з англійської Оксани Лебедівни.

випадки церковної цензури сягають першої половини XVII ст. Беручи внутрішню історію за другий визначальний чинник, варто мати на оці, що українці послуговувалися різними мовами на своїх етнічних територіях, включно з теренами у складі Речі Посполитої (Русь, або Литовська Русь) і Гетьманщини (підросійська Україна), яка постала на лівобережжі України наприкінці 1640-х рр., а з 1760-х до 1830-х рр. була приєднана до Російської імперії під назвою *Малоросія* (Kohut, 1988).

Як впливає зі сказаного, зовнішня історія й відповідна періодизація мовного управління в підросійській Україні мають відображати історію репресивної мовної політики та репресованих мов, що перебували у сфері її впливів. Той факт, що єдиної мовної політики за часів багатовимірної (релігійної, економічної, освітньої та мовної) асиміляції та політичного підпорядкування українців начебто не існувало (див. Pavlenko, 2011), можна пояснити дуже просто: українці вживали більш ніж одну мову впродовж історії своїх стосунків із поляками, росіянами та іншими мовними спільнотами (Danylenko, 2011a).

Ми стверджуємо, що періодизація мовного російщення на початках новітньої історії України не має спиратися лише на принцип зовнішньої історії, як пропонує А. Павленко (2011). Разом із хронологічним параметром (що належить до зовнішньої історії) варто брати до уваги динаміку поглядів та переконань росіян щодо релігійних, культурних та етнічних особливостей українців. Ба більше, оскільки мовне російщення українців було складником царської національної політики, його періодизація має, зрештою, бути заснована на імперських парадигмах (моделях), обговорюваних у російських імперських студіях та історіографії російської національної політики (напр., Karpelev, 2001; Miller, 2003; Remy, 2007). Відповідно, наша періодизація мовного російщення в (ранньо)новітній Україні (Параграф 2) також закорінена в ідеї Російської імперії як динамічного поняття, що охоплює щонайменше дві основні імперські моделі, реконструйовані для російсько-українських взаємин у XVII ст. та на початку XVIII ст. (Zhivov, 2003).

Модель 1 Московської монархії, запроваджена царем Алексієм Михайловичем (1629—1676) за ранніх років його правління, передбачала зверхність самодержцзя над християнами різних віросповідань та не вимагала етнічної однорідності; для російсько-українських взаємин це означало, що Київ міг залишатися поза юрисдикцією московського патріарха навіть після анексії України (Zhivov, 2003, с. 6—7). Звідси впливало цілком «байдуже» ставлення російської церкви до «чужих» литовських (українських) книжок та «чужої» редакції церковнослов'янщини, що насамкінець призвело до відокремленості московської вченості.

У згоді з Моделлю 2, царя і патріарха потрактовано як «сакральну діархію» чи «богообране двоєдине створіння» (Zhivov, 2003, с. 3). Власне кажучи, друга модель має точкою відліку запроваджені Никоном, який посідав патріарший престол із 1652 р. до 1666 р., літургійні реформи купно з правками до богослужбових книжок. Одним із наслідків «справи» богослужбових книжок було витворення окремої «панросійської» редакції церковно-

слов'янської мови; українську редакцію почали сприймати як відхилення від московської норми (Zhivov, 2003, с. 6; Успенский, 1994, с. 36—37).

Ураховуючи загальновідомі факти з історії України, варто стисло пояснити вживану в цій статті термінологію на позначення етнічних територій та мов, що ними послуговувалися українці впродовж своєї (ранньо)новітньої історії. Ця потреба стає ще нагальнішою з огляду на дещо спрощену інтерпретацію відповідної термінології в А. Павленко (2011, с. 333, 335).

Передовсім брак точної назви підросійської України відображає клаптикову історію різних її територій, включно з тими, які перебували під кормигою поляків, австрійців та угорців. Зокрема, термін *Україна* (рос. *Украина*) стосовно земель Війська Запорозького у XVII ст., хоч і був досить широковживаний, водночас мав дещо розмиту та поетичну конотацію. У XVIII ст. назва *Малоросія* (рос. *Малороссия*) частіше позначала Гетьманщину, тимчасом як [слово] *Україна* зринало в офіційній назві Харківщини, тобто Слобідської України (рос. *Слободская Украина*)². Після ліквідації автономного статусу Слобідської України 1765 р. (Kohut, 1988, с. 172—175) термін *Україна* до 1835 р. залишався в офіційній назві губернії, що її заступила *Слобідсько-Українська губернія* (рос. *Слободско-украинская губерния*) (Remy, 2016, с. 30—38; див. Miller, 2003, с. 30—38).

Зазначені відміни між назвами *Україна* та *Малоросія* А. Павленко (2011) також ураховує, хоча й оминає той факт, що українці послуговувалися більш ніж однією мовою на своїх етнічних землях. Історично входячи до різних типів додаткової дистрибуції, українські мови були головно об'єктами ворожого мовного управління царського уряду на різних стадіях провадження національної політики.

За відмінних соціолінгвістичних умов, про які йтиметься в цій статті, у підросійській Україні зазнали заборон такі мови:

1. Церковнослов'янська мова української редакції (*язык славеноросский*), умовно названу Мелетієвим варіантом церковнослов'янської мови (на честь Мелетія Смотрицького, який кодифікував цю мову 1619 р.) (Danylenko, 2006b, с. 103—104; Danylenko, 2008a, с. 85—87);

2. Руська (*простая*) мова — «говірний стандарт», або книжна мова з говірною основою, уживана у Великому Князівстві Литовському, а пізніше в Речі Посполитій як одна з офіційних мов (Dini, 1997, с. 281—283); її все ще вживали в адміністрації Гетьманщини³;

² У 1330-х рр. термін *Мала Русь* застосовували до Галицько-Волинського князівства (Danylenko, 2006a, с. 52, 53; Danylenko, 2017b, с. 162), а на початку XVII ст. цей термін потрапив із західноукраїнських земель до Києва. Митрополит Йов Борецький (†1631) запровадив традицію тлумачити Малу і Велику Русі як братів з однієї родини. Лише згодом Московська Русь, закорінена в династичному та патримоніальному способі мислення, прийняла цю візію єдності (Plokhy, 2001, с. 290—291). Ми використовуємо терміни *Мала Русь*, *малоруський* з неімперським значенням, у такий спосіб показуючи відміни між українцями, росіянами та їхніми мовами в межах Російської імперії. Назву *Україна* вжито як родовий термін, що семантично накладається на новітнє постромантичне тлумачення цього поняття.

³ Про розмаїття назв *простої мови* щодо інших мов, уживаних у Речі Посполитій див. Danylenko, 2006a.

3. Нова мова, сформована на говірній основі, яка заявила про себе після появи *Енеїди* Івана Котляревського, трагедії на Вергілієву *Aeneid*, де троянських героїв поміщено в козацьке культурне оточення (Danylenko, 2008b); наприкінці XIX ст. ця мова набула статусу літературної⁴.

Різні конфігурації згаданих мов, що можна узагальнено означити як білінгвізм або й для певних часів трілінгвізм (Danylenko, 2008a), характеризували різні періоди в історії формування мовного простору на українських землях. Варто також узяти до уваги, що мови, якими розмовляли українці на своїх етнічних теренах, зазнавали впливу «різних» російських мов, включно з (велико)російською редакцією церковнослов'янської та простомовним варіантом російської мови (рос. *простой*, або *обыкльий*); конфігурації ж елементів, запозичених із них у післяпетрівську добу, відрізнялися від їхнього розподілу до XVIII ст. (Живов, 1996, с. 69—124).

Як показано в Параграфіях 2—2.4, постульоване розрізнення російських термінів *обрусение* «примусове російщення», або мовна інтеграція, та *обрусѣние* «добровільна асиміляція», тобто перехід на російську (Miller, 2003), вичерпує свій евристичний потенціал у дискусії про мовну політику царату в підросійській Україні⁵. Досить сказати, що принципово незрозуміло, котра саме українська мова з котрою російською мовою асимілювалася та протягом котрого періоду виконання заборонних указів і циркулярів це відбувалося.

⁴ А. Павленко (2011, с. 339) помилково назвала *Енеїду* Котляревського «п'есою», що, порівняно з рештою хиб у ланцюжку її аргументації, є не таким вже й дошкульним. Зокрема, не усвідомлюючи того факту, що українці (а також білоруси) вживали кілька літературних мов упродовж своєї історії, А. Павленко (2011, с. 345) заявляє, що «українська та білоруська мови були менш розвиненими [? — А. Д., Г. Н.], ніж естонська, латвійська і литовська», у такий спосіб цілком ігноруючи тяглість, пов'язану з попередніми мовами кінця XIII ст. і пізніше у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (Vednagczuk, 2010, с. 34). Ба більше, А. Павленко (2011, с. 345—346) стверджує, що більшість українців та білорусів проживали поза містами та продовжували в повсякденні розмовляти своїми рідними мовами, не здогадуючись про обмеження на писемний вжиток їх у другій половині XIX ст. Без сумніву, автор знехтувала соціолінгвістичною ситуацією на українськомовних теренах, де розвиток та вжиток нової літературної української мови, включно з писемною формою, у всіх публічних сферах було зведено до мінімуму жорстким цензуруванням, а з 40-х рр. XIX ст. відбувалося переслідування української інтелігенції; саме впродовж цих років між патріотично налаштованими українцями та російським імперським урядом постав взаємний антагонізм (див. Рету, 2016).

⁵ Спираючись на цю опозицію понять, А. Павленко (2011, с. 333) замість правильного *обрусение* звертається до штучного деривата *обрусевание* (без ятя) для позначення цілеспрямованого запровадження російської як офіційної мови імперії. А. Міллер (2003, с. 136) згадує, що в полеміці з Владіміром Жаботінським на шпальтах часопису *Русская мысль* 1911 року П. Струве послідовно вживає термін *обрусѣние* (з ятем), свідомо мовлячи про асиміляцію національних меншин у Російській імперії. Провідний ідеолог російського ліберального націоналізму та «послідовний російський імперіаліст» (Miller, 2008, с. 171), П. Струве був найзатятішим супротивником права українців відкривати публічні школи з українською мовою викладання. Він заявляв, що впровадження середньої та вищої освіти українською мовою було б штучним і небезпечним для російської держави й культури, що являла собою «середньоарифметичну» єдність, утворену поєднанням етнографічних понять Великої Росії, Малої Росії (України), Білої Росії (Білорусі) (Струве, с. 184—186; див. Danylenko, 2017b, с. 79).

Отже, аналіз царського мовного управління як російщення та денаціоналізації в підросійській Україні заслуговує на скрупульозніший підхід, ніж той, що його застосовує А. Павленко та інші дослідники Російської імперії. Як ми вже наголосили, конче треба брати до уваги не лише хронологічний аспект, але й стан і статус різних українських мов, уживаних у різних спільнотах і визначених певними імперськими моделями. Тим-то періоди мовного російщення, які А. Павленко (2011, с. 335) окреслює для України, а саме: (а) мовна автономія (1721—1830), (б) вибіркоче російщення (1830—1863), (в) розгортання російщення (1863—1905), (г) згортання російщення (1905—1917) — не відбивають сутності справжніх мовних процесів та впливу на них царського уряду. У цій статті ми докорінно переглянемо цей тип «зовнішньої періодизації», урахувавши його лише як тентативну хронологічну рамку. По-перше, в Параграфі 2.1 плануємо простежити за початками мовного російщення ще від першої половини XVII ст., коли російські цар та церква продемонстрували «відсторонене» ставлення до Мелетієвого варіанта церковнослов'янської мови як складника «рутенізації» («українізації») російської культури в Московській державі (Торке, 1996, с. 104—105, 108—116). По-друге, щоб залишитися в рамках соціолінгвістики, кожен із постульованих етапів у нашій періодизації окреслимо згідно з асиміляцією конкретної української мови, а саме української (Мелетієвої) церковнослов'янщини (Параграф 2.1), руської (простой) (Параграф 2.2), нової (з говірною основою) української літературної (Параграф 2.3). Іншими словами, наш аналіз обрамлено не стільки історіографією імперської мовної політики, скільки історією асиміляції мов, що ними послуговувалися українці, коли російська держава поглинала їх від середини XVII до початку XX ст. Такий узагальнювальний підхід із урахуванням позицій та поглядів, визначених відповідними імперськими моделями, схоже, дає змогу довести, що російські правителі мали особливі причини для суворішого ставлення до української(их) мови (мов) порівняно з іншими неросійськими мовами, або ідіомами (див. Souders, 2005, с. 403).

2. Мовне російщення в підросійській Україні

Зваживши на історичний вимір мовного російщення, ми наважимося розмежувати три «концентричні періоди» асиміляції означених вище українських мов:

1. Російщення церковнослов'янської мови української редакції (1627—1790-ті рр.).

2. Російщення руської (*простой*) мови (1720—1790-ті рр.).

3. Російщення нової української літературної мови (1800—1914-ті рр.).

Період 1 охоплює ранньоновітню добу в історії російської держави, стосуючись двох імперських моделей передпетрівського часу, які окреслено в Параграфі 1. На цей період припадають тентативно два раунди російщення української церковнослов'янщини, що залежали від неусталеного статусу церковної юрисдикції в російсько-українських взаєминах

(див. Zhivov, 2003). Згідно з Моделлю 1 Україну сприймали як чужоземний край, а цар міг щонайбільше заборонити поширення українських книжок у Московії. Другий раунд, визначений у Моделі 2, трактує царя і патріарха як «сакральну діархію»; він розпочався тоді, коли Київ було підпорядковано Московії, а в самій Україні вже запроваджувалося московське справочинство. Тепер українська редакція церковнослов'янської сприймалася як відхилення від норми та вживалася лише вибірково. Справді, 1693 р. патріарх Адріан (1623—1700) дав дозвіл на друк тільки коротких творів «тутешнім діалектом» (рос. *здесьнее наречие*), заборонивши поширення їх поза українськими єпархіями (Архив, 1872, с. 372). Якщо перший раунд пов'язаний із обмеженнями української церковнослов'янщини, що побутувала здебільшого поза Московією, то другий відображає репресивні кроки супроти української церковнослов'янської мови, вже вживаної і в Московії, і в Україні, внаслідок змін у юрисдикції української церкви. Важливо пам'ятати, що патріарх Іоаким (Савелов, 1620—1690) запровадив обов'язкову доктрину, згідно з якою будь-яка місцева особливість, зокрема й українська редакція церковнослов'янської мови, поставала ознакою ересі, та вимагав безкомпромісної боротьби з нею, як і з будь-якою чужою вірою (Zhivov, 2003, с. 7).

Період 2 стосується переглянутої версії другої імперської моделі, запровадженої за часів Петра I, якого сприймали як «верховного єпископа», владного в цивільних (адміністративних) та духовних (церковних) сферах. Створення 1721 р. Святійшого Правлячого Синоду засвідчило перетворення імперії на поліцейську державу з усіма супровідними наслідками в релігійній та етнічній площинах. У системі церковної політики, згідно з В. Живовим (2003, с. 1), це можна розглядати як унікальне продовження другої імперської моделі «сакральної діархії». Модель, застосована Петром I, вимагала повної тотожності українських літургійних та секулярних книжок із відповідними московськими. Саме тому українські книжки зазнали світської та церковної цензури внаслідок каральних заходів, здійснених Петром I та Святійшим Синодом. Із погляду соціолінгвістичного, Період 2 є пов'язаний із російщенням простої мови, що її у XVIII ст. все ще вживали в адміністрації Гетьманщини, і (хоч і до меншої міри) церковнослов'янської мови української редакції, яка до того часу втратила свій суспільний статус (Danylenko, 2008a, с. 104—106; Danylenko, 2011b, с. 227; див. Наенко, 2017). Обидва Періоди (1 та 2) так чи так, але пов'язані з Петром I, який 1720 р. запровадив особливо сувору заборонну політику щодо української(их) мови (мов), уживаних у Гетьманщині та Слобожанщині; указ 1720 р. доповнили численні обмежувальні укази та циркуляри, зініційовані Синодом.

Утім, фахівці з соціолінгвістики та імперських студій найбільш обізнані з Періодом 3, що охоплює історію асиміляції нової (говірної) української літературної мови, сформованої на базі південно-східних українських діалектів (Danylenko, 2010; Danylenko, 2017a). То була остання українська мова, яка, хоч і «плебейська» у своїй основі та широко

вживана простолюдом, виявилася витривалішою супроти мовного російщення, унаслідок якого були успішно витіснені церковнослов'янська мова української редакції та руська мови (як ознаки національного інакомислення) допіру в XVII та XVIII ст. Тож упродовж третього періоду царський режим мав суворо реагувати на постійне зростання витривалості української мови на говірній основі; мабуть, саме тому серію заборон ужитку цієї мови у книжкових виданнях, культурі та освіті, як і поширення українських книжок упродовж цього періоду сприймають сьогодні як приклади повного російщення (пор. Karpelev, 2001, с. 247—248; Pavlenko, 2011, с. 335). Зауважмо, що Періоди 1 і 2 є концентричні, а тому відбивають інколи майже одночасні утиски мов, здійснювані Святійшим Синодом і царем.

Послугуючись цією багатовимірною періодизацією, ми тлумачимо факти з історії імперського мовного управління крізь призму властиво лінгвістики. Таке тлумачення підсилено обговоренням сучасної системи ідей та «ставлень», а також імперських моделей, що дає змогу пояснити неоднорідність мовної політики Російської імперії на шляху поглинання України.

2.1. Російщення української церковнослов'янської мови (1627 – 1720 – 1790-ті рр.)

Церковнослов'янщина української редакції була першою українською мовою, щодо якої застосовано заборонні заходи світських та церковних органів царського уряду. На початку, однак, українські, або литовські, як їх тоді називали, книжки стали ефективним та постійним джерелом українського впливу на Московське царство; вони користалися заступництвом царів-покровителів та російської верхівки, які виявляли нове зацікавлення красним письменством. З українськими книжками до Московії, яка за всьєнє XVII ст. надрукувала лише сім видань суто світського змісту, прийшов також польський гуманізм (Torke, 1996, с. 119—120). Поширенню українських книжок, які промикувалися навіть у найвіддаленіші закутки Московії, сприяв передовсім високий рівень їх виготовлення: вони мали всі ознаки високої та привабливої культури, наукового та ораторського блиску Київської колегії, заснованої 1632 року (після Гадяцького договору 1658 року — академії) й престижної європейської вченості, а також святості Києво-Печерської Лаври, — у ці ознаки Московія вдивлялася з підозрою, заздрістю та повагою, про що свідчить їхній мінливий статус у царстві — від ширшої популярності до переслідування та осуду (Symbalystyj, 1991, с. 45; Danylenko, 2008a, с. 96—97). Московське ставлення до України та «українізації» російської культури спочатку було на диво пасивним і навіть дещо захисним попри легкоприступну пам'ять про спільну історію та велич Київської держави (Torke, 1996, с. 103—104).

Слід пам'ятати, що долю українських книжок визначала здебільшого підозра московитів щодо відхилів у бік католицизму чи протестантизму («чужої» віри), адже вони мали переважно церковно-релігійний

характер і були написані церковнослов'янською мовою української редакції («чужою» мовою), як, власне, було заведено в Литовській Русі («чужій» державі)⁶. Часто їх супроводжували патріарші рекомендації (*грамоти*), або подеколи — відкрито заборонні укази на захист православ'я (укази 1621, 1627 та 1672 рр.; див. Symbalystyj, 1991, с. 46). Як впливає з дискусії в Москві 1627 р. щодо *Учительного Євангелія* Кирила Транквіліона-Ставровецького (опублікованого 1619 р. в Рохманові, пол. Rachtanów), суперечка між киянами на імперській службі та захисниками традиційних московських укладів жевріла віддавна: Євангеліє проголосили єретицьким, а 60 примірників його накладу прилюдно спалили в Москві 4 грудня 1627 р.; причиною почасти стали українізми церковнослов'янської мови Кирила, що в них московити вбачали викривлення не лише біблійного тексту, а й власне слів Христа (Andriewsky, 2003, с. 110—112, 442; Kuczyńska, 2004, с. 77—80; Plochy, 2006, с. 293). Головною метою стало бажання відмежуватися від впливу Київської академії і зупинити закупівлю «литовських книг», написаних церковнослов'янською мовою української редакції⁷. Тим-то Московський собор 1690 р. на чолі з патріархом Іоакимом (Савеловим) засудив майже 300 книжок, опублікованих у Києві протягом XVII ст., як от твори Симеона Полоцького (*Катехизм*, *Вінець віри*, *Псалтир* та ін.), Кирила Транквіліона-Ставровецького (*Зерцало богослов'я*, *Євангеліє учительное*, *Перло многоцінне*)⁸, київського митрополита Петра Могилы (*Літос*, *альбо камінь*, *Требник*), Інокентія Гізеля (*Мир з Богом чоловіку*), Йоанікія Галятовського (*Ключ розуміння*, *Месія правдивий*), Сильвестра Косова (*Екзегезис*), Лазаря Барановича (*Меч духовний*, *Труби словес проповідних*), різні службові і молитовні книжки, «одностайні з римським костелом» (рос. «имеющие единомушие с римским костелом») (Symbalystyj, 1991, с. 46; Харлампович, 1914, с. 448; Житецький, 1900, с. 4)⁹. Допоки панувала глибоко закоріненна московська

⁶ Ця ізоляціоністська позиція виявилася, наприклад, у рішенні Святійшого Синоду 16 грудня 1620 р. перехрещувати осадників із Русі без огляду на те, ким вони були: католиками, уніятами чи православними (Харлампович, 1914, с. 21—24; Zhivov, с. 1).

⁷ Дещо інший вердикт ухвалили учасники Собору в Києві 1640 р. на чолі з київським митрополитом Петром Моголою і молдовським митрополитом Варлаамом. Вони заборонили обіг *Учительного Євангелія* Кирила Транквіліона-Ставровецького під приводом невідповідності його гомілетики ученню православної церкви (Kuczyńska, 2004, с. 76).

⁸ Допіру 1627 року ігумен Ілля та монах Іван Наседка (обидва приналежні до церковної верхівки Московії) звинуватили Кирила Транквіліона-Ставровецького у вживанні таких хибних форм, як «литовська» присвійна *Христови* на місці *Христова* «що належить Христу» (Успенский, 1994, с. 36—37).

⁹ Собор 1690 року наклав анафему не лише на Симеона Полоцького, але й на всіх його пролатинських однодумців (на Симеона донесли, що він відкрито визнавав навіть *filioque*); засуджених осіб, які були переважно виходцями з руських (досучасних українських і білоруських) земель, називали «строкатими» (*пестры*), тобто ні православними, ні католиками — попри свою прихильність до латинської схоластики, вони не визнавали юрисдикції Папи Римського (Lourié, 2010, с. 223). Саме Симеон Полоцький, як і дехто інший, популяризував книгозбірні й школи та намагався переконати московитів толерувати книжки, надруковані в Римі, Венеції та Парижі (Torke, 1996, с. 112).

церковна традиція, українські книжки зазнавали суттєвого редагування та коригування відповідно до правил великоросійської граматики, як у випадку *Місяцеслова* Дмитра Ростовського 1684—1705 рр. та *Проповідей* Теофана Прокоповича початку XVIII ст. (Огієнко, 1950, с. 120).

За наочний приклад ставлення московських цензорів до мовних і теологічних нововведень Київської митрополії править історія перебування Лаврентія Зизанія в 1626—1627 рр. у Москві з метою опублікувати свій *Катехизм*. 18-го, 19-го і 20-го лютого 1627 р. Зизаній обговорив з ігуменом Іллею та якимось невідомим Грігорієм за присутності кількох бояр ту версію свого тексту, що постала в московській друкарні після перекшталтування та перекладу церковнослов'янською мовою. Хоча патріарх Філарет зрештою схвалив катехизм, який, на думку московитів, відрізнявся від російських перекладів, товкмачі та справщики Зизанія підозрювали, що його ввели в оману, мов співи сирен, новітні грецькі переклади та писання (Пр'їніє 1859, с. 89, 99). Зизаній обрав за найдоцільніше погодитися майже з кожним твердженням своїх опонентів. Провівши дев'ять місяців у Москві, він, найімовірніше, побоювався неминучих звинувачень у ересі зі всіма наслідками (Рюкху, 2001, с. 298; див. Frick, 1992, с. 79—82). Лише кілька примірників його *Катехизму* дійшли до нас після того, як майже весь наклад було спалено.

Ставлення московських цензорів до Зизанія, схоже, було зумовлене якимсь непорозумінням та впливом культурних стереотипів. Непорозуміння сталося, як цілком справедливо зазначив Д. Фрік (Frick, 1992, с. 75), на мовному рівні. Зизаній написав свій *Катехизм* руською мовою, вочевидь припустивши, що учасники дискусії будуть здатні її бо-дай утямити. Але, незважаючи на знання кількох «сербських» слів, московити заявили, що не можуть зрозуміти «литовських» чи «польських» виразів (Пр'їніє 1859, с. 81, 87). «Якби я лише знав», — якоїсь миті вигукнув Зизаній, — «я подав би свою книжку верховному найсвятішому патріарху суцільно церковнослов'янщиною» (Пр'їніє 1859, с. 88). Одно-го разу, коли Зизаній, підловлений на безсумнівно єретичному формулюванні догмату Святої Трійці, шукав виправдання за виправданням, він змінив тему на орфографію (Пр'їніє 1859, с. 87). Однак московити знешкодили його апеляцію до орфографії так само, як вони впоралися з покликанням на грецькі тексти, в обох ситуаціях підваживши його авторитет (Frick, 1992, с. 76).

Перелік виправлених, заборонених та спалених книжок у XVII ст. можна легко розширити, зокрема тими виданнями, що з'явилися після 1688 р., коли Києво-Печерська Лавра перейшла в безпосереднє підпорядкування московського патріарха, зберігаючи свій ставропігійний статус. Досить згадати 1672, 1675, 1689, 1692 та пізніші роки, коли богослужбові тексти, надруковані типографіями Києво-Печерської Лаври та Чернігова, були або спалені, або істотно вицензуровані через пряме втручання в мову українських літургії та полеміки

(Житецький, 1900, с. 5—10; Огієнко, 1950, с. 119—120; Огієнко, 2007, с. 363—368)¹⁰.

Соціолінгвістичне становище в Гетьманщині та Слобідській Україні на зламі XVIII ст. було zagrożеним (Danuilenko, 2008a, с. 95—96). Низка указів, виданих Святійшим Синодом та російським імператором, запровадили поступові, але неухильні зміни на користь російської мови. Проте наступ на українську церковнослов'янську мову й друкарні в Гетьманщині після поразки Карла XII та Івана Мазепи в Полтавській битві 1709 р. був особливо потужним та узгодженим зі всіма гілками російської адміністрації¹¹. Допіру 21—22 квітня 1718 р. друкарню Києво-Печерської лаври разом із головною церквою монастиря, книгозбірнею та архівом пошкодила підозріла пожежа. Увесь наклад *Місяцеслова*, опублікований 27 січня 1718 р., також загинув у цьому вогні. За збігом обставин, з нагоди виходу його друком — із позначенням Києво-Печерської Лаври як ставропігійного монастиря Константинопольського патріархату на титульній сторінці (Пекарский, 1862, с. 669—670; Житецький, с. 6) — 5 жовтня 1720 р. Петро I підписав указ, яким забороняв друкарням Києва та Чернігова видавати будь-що, крім канонічних церковних книжок (Danuilenko 2008b, с. 60—61). Указ виявився особливо репресивним щодо церковнослов'янської мови української редакції та українських книжок загалом. Це був перший документ, виданий російським царем, що відтепер передбачав перевірку всіх книжок в Україні на зміст, тобто чи не містять вони слідів місцевої мови (Огієнко, 2007, с. 379): «Оскільки Його Імператорській Величності відомо вчинилося, що в київській та чернігівській типографіях книжки друкують врозріз із великоросійськими друками [...]. Його Імператорська Величність наказав [...] знову книг жодних, окрім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті самі церковні старі книги, задля повної суголосності з великоросійськими, з такими самими церковними книгами справляти перед друком з тими великоросійськими друками, щоб ніякої відміни і особливого наріччя в них не було; а жодних інших книг, ані попередніх, ані нових видань, не повідомивши про такі Духовну колегію, тобто Святійший правлячий Синод, і не отримавши від нього дозволу, в

¹⁰ Заснована 1675 року в Новгород-Сіверському Лазарем Барановичем та переміщена до Чернігова 1679 р., чернігівська друкарня була другою за розміром в Лівобережній Україні після типографії Києво-Печерської лаври, заснованої 1606—1615 рр. архимандритом Єлисеєм Плетенецьким. Попри заборони та погрози від Святійшого Синоду та російського імператора, які вимагали, щоб усі ті видання перебували «у згоді з московськими книжками», чернігівська типографія протривала як незалежна до 1724 р., коли почала занепадати; її було зачинено 1820 р. Київська типографія після царського указу 1720 р. і до 1918 р. продовжувала друкувати лише релігійну літературу, написану переважно російською церковнослов'янщиною (Огієнко, 2007, с. 320—406, 426—463).

¹¹ Після 1709 р. Петро I розпочав рішучий наступ на автономію Гетьманщини. Її столицю було переміщено ближче до кордону з Росією, цар узяв на себе право призначати козацьких полковників, його ставленик увійшов до складу гетьманського суду, гетьманську канцелярію як таку було скасовано, а 1722 р. її заступила Малоросійська колегія (Plokhу, 2006, с. 343).

тих [київському і чернігівському] монастирях не друкувати, аби не могло в таких книгах ніякого зі Східною церквою розходження і з російським друком неузгодження трапитися» (ПС 7, № 2297, с. 23). Постановивши, що ніякого «особливого наріччя» (мови) в українських книжках вживати не можна, указ 1720 р. став першим московським актом, який повністю забороняв видання українською церковнослов'янською мовою, тоді ще однієї з головних літературних мов українців (Danylenko, 2008a, с. 94—102). Пізніше функцію впровадження цього декрету перебрав на себе Святійший Синод як основний цензор усіх видань, створених українською церковнослов'янщиною.

Загалом беручи, указ 1720 р. ознаменував початок нової доби мовно-го російщення, порівняно з 1627 р., коли московити ганили українізм в мові «Учительного Євангелія» Кирила Транквіліона-Ставровецького. Уперше в історії хистких відносин між Московією та (козацькою) Україною російський цар утрутився в український культурний простір. Простіше кажучи, імперія атакувала конвенційне тлумачення сакральних текстів, котрого дотримувалися кияни; і все це, щоб викоренити самотутню українську тожсамість, відроджену сепаратистськими діями Івана Мазепи та його прибічників.

У суті речі, вплив Петрового указу на евентуальний розвиток новітньої української культури, зокрема й на подальший розвій опертої на церковнослов'янський фундамент української літературної мови, надається до порівняння з агресивними указами, виданими російським урядом періоду 1863—1905 рр. (Danylenko, 2010, с. 21; Kappeler, 2001, с. 273; Miller, 2008, с. 70; Remy, 2007).

Не дивно, що низка інших указів, виданих Святійшим Синодом у липні—грудні 1721 р. і в липні 1722 р., запровадила подальші обмеження на використання української редакції церковнослов'янської мови (Житецький, 1900, с. 5—8). Проте попри всі ці укази, — що прикметно, — Мелетіїв варіант церковнослов'янщини як мови викладання та адміністрування в малоруських епархіях стійко тримався на своїх позиціях аж до кінця XVIII ст., коли 27 березня 1785 р. Катерина II видала указ про перебудову епархійних кордонів у Гетьманщині та Слобожанщині. Проминувши деталі (Огієнко, 2007, с. 378—398), згадаймо навімання бодай кілька декретів, що ілюструють поширення заборонних заходів, спрямованих супроти української редакції церковнослов'янської мови у XVIII ст.:

1722 р. — *Апостол*, видрукований у Києво-Печерській Лаврі, був першою українською книгою, якій Святійший Синод надав офіційний дозвіл на видання; Гавриїл Бужинський — член Святійшого Синоду і протектор типографій — поставив свій підпис на титульній сторінці (Пекарский, 1862, с. 556).

1724 р. — Святійший Синод забороняє *Триодь цвітну*, надруковану в Києві; архимандрита Йоаникія Сенютювича оштрафовано на 1000 рублів за подане щодо неї клопотання (Огієнко, 2007, с. 382—383; ПС 1876, т. 4, № 1260, 112).

1726 р. — *Збірник Акафістів*, що його уклав Йоасаф Кроковський українською церковнослов'янською мовою зазнав цензури Святійшого Синоду; після цього *Збірник* передруковано великоросійською мовою (Огієнко, 1950, с. 122).

1726 р. — *Псалтир, Великопісна тріодь, Часослов* були заборонені через правописні та мовні відміни, зокрема в «просодиці» (наголошуванні), від російської церковнослов'янщини (Огієнко, 2007, с. 302—303; ПСК 1910, с. 378—379).

1766 р. — Святійший Синод наказав типографіям Києво-Печерської Лаври та Чернігова припинити надсилати клопотання про публікацію, а натомість видавати лише ті книжки, що їх до цього надрукували в Москві за дозволом Святійшого Синоду; зміст та мову текстів не дозволяли жодним чином «справляти» або змінювати (Огієнко, 2007, с. 302—303; ПСК 1910, с. 378—379).

Упродовж правління імператриці Анни в 1730—1740-х рр. архієпископу київському Рафаїлу Заборовському звелено замінити виданнями, надрукованими Московським друкарським двором, усі старіші українські книжки по всіх малоруських церквах; проте оскільки Московський друкарський двір не мав потужностей, аби виконати цей наказ, українські друки використовували в Малоросії у XVIII ст. і навіть пізніше (Огієнко, 2007, с. 386).

Численні укази, видані Святійшим Синодом із різних нагод у 1727, 1728, 1730, 1735, 1742, 1750, 1752, 1753 та інших роках, засвідчували послідовність мовного російщення українського духовенства та козацької старшини через цензурування надрукованих в Україні книжок та заборону на імпорт усіх різновидів «литовських книг» (церковних службово-літургійних, підручників, словників, граматик, букварів, романів) із підпольської України (Symbalystyj, 1991, с. 45; Огієнко, 2007, с. 378—398). Як засвідчують численні укази, Святійший Синод наклав повну заборону на видання українською церковнослов'янською мовою, вкрай потрібною для збереження давнішої білінгвальної опозиції «українська церковнослов'янська vs. руська», що активно діяла на українських теренах ще з часів Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої (Danylenko, 2008a, с. 102—104). Втрата одного з елементів цієї опозиції могла спричинити крах усієї системи мов і стилів, виплеканих українцями. Цей сценарій — по праву чи ні — був метою російського самодержавства, яке з початку XVII ст. намагалося системно та свідомо перешкодити зміцненню самобутньої української тожсамості в церковній та світській сферах життя (пор. Saunders, 2005, с. 400—401). Немає сумніву, що росіяни навряд чи могли змагатися з пануванням української релігійної культури та кодифікованою Мелетієм Смотрицьким 1619 р. зразковою церковнослов'янською мовою; звідси — послідовна, іноді прихована за церковним *façade*, асиміляція тієї «чужоземної» мови, яку вживали в «литовських книгах» задовго до Переяславської угоди 1654 р. Після повстання Івана Мазепи проти Петра I 1708 р. царський уряд надзвичайно енергійно й вкрай

жорстоко реагував на будь-який прояв самобутньої української тожсамості, якою були позначені, зокрема, книжки української редакції церковнослов'янської мови та незалежні друки, з їх трансляцією польського бароко та приписів християнської неправославної культури.

Задля поглиблення мовного російщення українців Святійший Синод наклав обмеження також і на навчальні видання, що їх друкували в Києві та Чернігові для потреб простолюду. Наведімо один приклад: 1769 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Зосима звернувся до Святійшого Синоду з проханням дозволити друкувати замість російських букварі місцевою мовою, аби «задовольнити потреби народу»; у відповідь Святійший Синод заборонив видавати букварі та наказав «подібних подань надалі не чинити» (Житецький, 1900, с. 7; Огієнко, 1950, с. 122; ПСК 1910, с. 564).

Низка освітніх реформ, що мала на меті впровадити єдину освіту для парохіяльних священників та зміцнити теологічні студії, зокрема у Київській академії, ще більше послабила статус української церковнослов'янської мови. У ранніх 80-х рр. XVIII ст. Самуїл Миславський, митрополит київський, популяризує великоросійську, запровадивши її літературний стандарт, правопис та вимову у класах поетики та риторики. Ба більше, він наполягає, щоб курси арифметики, історії, географії та французької викладали великоросійською мовою¹². Це не єдиний приклад його реформаторської діяльності. Уже 1769 р. Самуїл Миславський, тоді єпископ Білгородський, наказує запровадити до навчального плану Харківського колегіуму викладання російською мовою, взорованою на правила *Російської граматики* Ломоносова (1755; 2-ге вид. 1757). Окремий притиск у цьому циркулярі зроблено на великоросійську орфографію та стилістику; усі філософські диспути треба було провадити російською, богословські — російською чи латиною; есеї слід було писати мовою, далекою від «глибокої слов'янської та простого грубого наріччя» (Лебедев, 1885, с. 61). Хоч і насичена значною кількістю великоросіянізмів та латинізмів (менше полонізмами), мова викладання в Харківському колегіумі повільно змінювалася з української церковнослов'янської на росій-

¹² Заповзятливість Самуїла Миславського була такою великою, що деякі викладачі відверто звернулися до нього із заявою про неспроможність строго виконувати його волю, виправдовуючись тим, що вони аж ніяк не здатні змінити свою малоросійську вимову (Аскоченський, 1856, с. 343). У лютому 1784 р., щоб просунути великоросійську мову ще далі, він запросив такого собі Дмитрія Сігірєвича з Троїце-Сергієвої семінарії навчати російської поезії та елоквиції «за правилами поезії, надрукованими в Москві, ораторію ж за правилами господина Ломоносова» (Тітов, 1924, с. 255). Також Самуїл Миславський спрямував трьох найкращих студентів Київської академії — Микиту Соколовського, Павла Логиновського і Данила Домонтова — до Московського університету набувати великоросійської вимови та акценту (Аскоченський, 1856, с. 342). Загалом його проімперські реформаторські дії спрямовувалися проти місцевих звичаїв, зокрема проти статусу української церковнослов'янської мови та місцевої вимови. Як лояльний малорус, він мав намір передовсім піднести статус академії до університетського, вивівши її на один рівень з університетом Московським (Тітов, 1924, с. 254—255).

ську церковнослов'янщину (Лебедев, 1885, с. 358). Тимчасом Київська академія завдяки глибшій, ніж харківська, традиції, виявилася витривалішою, хоча російську мову викладали в цьому закладі як окрему дисципліну ще з 1765 р. (Danylenko, 2008a, с. 97; Тітов, 1924, с. 247).

Попри зміни у врядуванні та численні випадки втручання в мову українців, поміж 1701 та 1760 рр. Київська академія змогла залишитися важливим культурним та освітнім центром із давніми традиціями, що підтверджують грамоти Алексія Михайловича та Петра I від 1694 р. і 1701 р.; тут приймали всіх православних студентів, які прибували з різних куточків Російської імперії та з-поза її меж (Тітов, 1924, с. 159—240). Тож не дивно, що в цій інституції, де багатомовність була ключовим принципом функціонування, церковнослов'янська мова української редакції протривала довше (Vakulenko, 2004, с. 550), навіть усупереч тому, що все більше просторічної лексики та російських церковнослов'янізмів промикувалося у шкільну поезію й драму, плекану в школах Гетьманщини у 1730-х рр. (Shevelov, 1979, с. 702—703). Зберегти свої позиції церковнослов'янській мові української редакції в Київській академії значною мірою посприяло те, що царська влада мала слабкі управлінські навички, і понад те, їй бракувало фінансового та особливо інтелектуального ресурсу, конче потрібного для перетворення конкурентного малоруського культурного центру на вогнище популяризації великоросійської культури й мови в Гетьманщині та Слобожанщині.

Незважаючи на це, постійний тиск на мову та поява циркулярів, метою яких було скоротити друк українською церковнослов'янщиною, спричинив драстичну зміну соціолінгвістичної ситуації в підросійській Україні. Змушені зрештою відкинути українську церковнослов'янщину як панівну мову церкви та нечисленних високих світських жанрів (наприклад, полемічних та гомілетичних текстів, граматик і навіть словників), українці залишилися з однією відкритою опцією: не маючи змоги повернути собі церковнослов'янську спадщину, відібрану на той час великоросіянами, вони привернулися до говірного первня у своїй літературно-писемній культурі (Параграф 2.3); простежувана в певних жанрах з раннього XVII ст., ця тенденція сягнула свого вершечка в *Енеїді* Івана Котляревського 1798 р. (Danylenko, 2008b, с. 70—71).

Тимчасом російщення канцелярської мови (руської), що нею послуговувалися в Гетьманщині та Слобожанщині, відбувалося рівнобіжно (Параграф 2.2).

2.2. Російщення руської мови (1720–1790-ті рр.)

Російщення говірного стандарту, який традиційно називають *простою мовою* (руською), дещо відрізнялося від російщення української церковнослов'янщини попри те, що обидві вони формували білінгвальну опозицію, вживану русинами (майбутніми українцями та білорусами) у ранньоновітній польсько-литовській державі. Зміни, що відбулися в підросійській Україні після занепаду Речі Посполитої, спричинилися й до

зрушень у функціональному статусі руської мови. Разом із процесом російщення української церковнослов'янської «стара» *простая мова*, яку вживали у XVII ст., за нових соціолінгвістичних умов ледве чи могла утримати свій стан і статус. По-перше, її вжиток був обмежений незначною кількістю жанрів, переважно гумористичних та патетично-сентиментальних, культивованих духовенством, мандрованими спудеями і дяками. По-друге, кількість мовців критично скоротилася, оскільки основна частина української шляхти була ладна розірвати з традиціями козацької України та перейти на великоросійські позиції, засимілювавшись із російським імперським дворянством, що надавало значно більше можливостей для службової кар'єри (Kohut, 1988, с. 258).

Промикання російської до мови офіційного адміністрування Гетьманату було повільним, але незворотним, а його глибина іноді залежала від рівня освіти та кар'єрних вигод. Загальне ставлення української шляхти до імперського поглинання, схоже, опосередковано сприяло російщенню. Її більшість була схильна розглядати імперію як свою країну, імперію, яку багато малоросів допомогли розвинути, не останньою чергою в царині науки, філософії, культури, мови й навіть управління (Kohut, 1988, с. 258—276)¹³. І це не дивує, адже в їхній «проросійській позиції» можна побачити відгомін пошуків нових форм етнорелігійної тожсамості православної шляхти XVII ст. після розколу 1596 р. Загалом, наголос на історичних, релігійних, етнічних, мовних зв'язках із Московією був важливим компонентом малоросійської ідеї, що її плекало київське духовенство і захищала козацька еліта й покозачена шляхта (Plokyh, 2001, с. 175, 290—291).

«Природне» мовне російщення, про яке пише А. Павленко (Pavlenko, 2011, с. 333, 335) щодо Гетьманщини XVIII ст., найвірогідніше, охопило спершу писемну мову врядування, яка — разом із поступовою та неминучою централізацією влади в Російській імперії — мала бути лише великоросійською. У суті речі, російщення руської мови відбувалася одночасно з ліквідацією автономної козацької держави, хоч і трохи відстаючи від неї через консерватизм писемної традиції, зокрема в полкових та сотенних канцеляріях.

З огляду на попередню традицію двомовності російщення офіційно-ділової мови може здатися непомітним (Danylenko, 2008a, с. 85, 95),

¹³ Те саме можна сказати про вплив української офіційно-ділової мови на великоросійську в рамках «українізації» московської культури в XVII ст. (Torke, 1996, с. 117). За цим впливом можна легко простежити до періоду царювання Петра I. Великоросійська мова, «крім загаченості — часто спорадичної та тимчасової — чужомовними військовими та технічними термінами, також наповнилася лексикою» (Сymbalystyj, 1991, с. 50—51) з руської мови, яку використовували в адміністрації Гетьманщини, наприклад, такими словами, як *армата* 'зброя', *авдієнція* 'прийняття', *елекція* 'вибори', *універсал* 'указ', *фортеця* 'укріплення'. Варто також пам'ятати, що в так званому посольському приказі (рос. *посольский приказ*) завжди працювали українські перекладачі, які могли легко впроваджувати більшість із таких запозичених форм навіть у допетрівські часи (ibid.)

тож варто виокремити вирішальні періоди в цьому процесі. Вони виявляються, наприклад, у мові типових творів авторства генерального хорунжого козацької адміністрації Миколи Ханенка (1691—1760) та можливого землевласника і генерального підскарб'я Гетьманщини (1762) Якова Марковича (1696—1770) (Danylenko, 2011b). Їхнє мовлення засвідчує (у кожного на свій манір) неухильне прогресування від «чистої» простої мови, якою послуговувалися в XVI—XVII ст. і навіть раніше, до надмірної домішки форм великоросійського наріччя. Прикметно, що відповідні кроки в їхній кар'єрі супроводжено так званим добровільним російщенням офіційно-ділової мови напередодні скасування гетьманства.

Грунтуючись на аналізі згаданих вище самостійних мов, ми виокремили деінде (Danylenko, 2011b, с. 230—240) три ступневі раунди в мовному російщенні як безпосередньому складнику імперського мовного управління в козацькій державі (пор.: Miller, 2008). Відбиваючи насамперед стан офіційно-ділової (руської) мови, ці етапи, однак, також щільно пов'язані з рівночасними репресивними заходами супроти української церковнослов'янської мови:

Перший раунд російщення, який припав на 1700—1720-ті рр., увінчався створенням Малоросійської колегії, що ознаменувало остаточне втручання в козацьку автономію; цей період завершився указом Петра I 1720 р., який заперечив існування окремішньої української (церковнослов'янської) мови; всі подальші укази Святійшого Синоду значною мірою взувалися на цьому указі Петра I. У діловодстві центральна та місцева адміністрації Гетьманщини і далі дотримувалися норм старої офіційно-ділової мови. В осерді мовою всіх цих документів була українська з дуже незначною домішкою росіянізмів, потрактованих як церковнослов'янізми, характерні для місцевої книжної традиції. Показово, що 16 травня 1721 р. гетьман Іван Скоропадський видав універсал щодо перекладу статуту Великого князівства Литовського з «польського діалекту» на «наше руське наріччя» (рос. *русское нарѣчье*), або «місцеве наріччя» (рос. *здешнее нар чье*). Допіру 1728 р., за гетьманства Данила Апостола, російський імператор Петро II повелів, аби книги перекладали великоросійською (Лазаревский, 1887). Цей указ було підтверджено едиктом 1734 р. Проте проєкт зводу законів Гетьманщини, підготовлений до 1743 р. особливим комітетом (*Права, по котрымъ судится малороссійській народъ*), зрештою, перекладено офіційно-діловою мовою Російської імперії, яка впродовж усього XVIII ст. залишалася дводіалектною — з південноросійським (малоруським) і північноросійським (великоруським) наріччями (Danylenko, 2008a, с. 104; Danylenko, 2008b, с. 231).

Другий раунд російщення (1721—1764) завершився ліквідацією Гетьманщини та створенням натомість місцевої імперської адміністрації — (другої) Малоросійської колегії. Вона налічувала вісьмох членів під кермом генерал-губернатора Петра Рум'янцева, з котрих четверо були росіянами, а четверо — українцями. Втручання росіян очевидне майже в

усіх офіційних текстах, а тому подеколи складно визначити, котру з мов — українську чи російську — вжито в певному документі. Упродовж цього періоду більшість українських книжок, надрукованих у Києві та Чернігові, була або заборонена для обігу, або докорінно процenzурована. Спроби повністю заборонити українські книжки за правління імператриці Анни зазнали невдачі через обмежені технічні, фінансові й інтелектуальні ресурси, адже Росія, особливо під цю добу, була бідною країною зі стосунково нечисленною бюрократією, враховуючи її розміри, а її урядовці не вирізнялися особливою ефективністю у своїй діяльності (Weeks, 1996, с. 14). Та все це не заперечує того, що й уряд, і Святійший Синод діяли послідовно в прагненнях придушити руську мову як визначальну ознаку автономності козацької держави (Danylenko, 2011b, с. 231—235)¹⁴.

Упродовж третього раунду (1765—1786) офіційно-ділову мову було повністю зросійщено. Вона ввібрала надмір великоросійських рис, які статистично переважили малоруські елементи (Danylenko, 2011b, с. 235—236). Назагал, починаючи з правління Катерини II, українську офіційно-ділову мову перестали вживати; це збіглося з останніми етапами інтеграції Гетьманщини в Російську імперію (Kohut, 1988, с. 191—236). Водночас більшість функцій української церковнослов'янської мови перебрала на себе літературна російська, уже значною мірою переспрямована на церковнослов'янську основу, а використання української церковнослов'янської зведено до задоволення потреб місцевих парохів та вірян.

Немає жодного сумніву, що російщення руської мови, вживаної переважно в XVII ст. в офіційному стилі, було спричинене прагненням царського уряду викоренити самобутні риси української тожсамості в козацькій полковій адміністративній системі; наслідком такої політики стала ліквідація цієї системи (разом із її офіційно-діловою мовою) за правління Катерини II та створення трьох імперських намісництв (губерній) замість Гетьманщини: Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського, названих за їхніми адміністративними центрами. Мимохіть значна частка української шляхти, чию національну свідомість похитнув невдалий сепаратистський рух під орудою Івана Мазепи в 1708—1709 рр., була ладна відмовитися від більшості відмітних ознак, зокрема й від мови, щоб здобути численні вигоди та привілеї від нового уряду (Kohut, 1988, с. 238). Саме тому поширення все більшої кількості російських церковнослов'янізмів, а не польських елементів, в імперському контексті ставало чимраз модним.

¹⁴ 1764 року Катерина II написала до свого генерального прокурора князя Александра В'яземського, що було б помилковим та безвідповідальним трактувати Малоросійську губернію як чужоземну (рос. *провинция чужестранная*). На її думку, цю провінцію потрібно росіянізувати («з ятем», див. примітку 5), хоч і «лагідними способами» (рос. *легчайшими способами*). Однак щоб цього досягти, вона додає, доконечно позбутися не лише гетьмана в Малоросії, але й найменшої згадки та історії цього звання (Сборник 1871, с. 348).

2.3. Замість коди

Загалом українці навряд чи були спроможні відвернути процес російщення в церковній (Параграф 2.1) та адміністративній (Параграф 2.2) царинах. Позбувшись тиску імперського управління, що стосувався заборон мови, вони застрягли в старій традиції з численними, часом суперечливими добароковими та бароковими вподобаннями, які сусідка поступово привласнила, щоб пізніше синтезувати в новий європейський стандарт російської літературної мови. Авторитарна російська держава потребувала нової обов'язкової норми для писемної мови, особливо офіційної, з якою аж ніяк не могла змагатися українська(і) мова(и) з тривалою та повноцінною традицією в релігійній та світській сферах. Щоб позбутися конкурентної руської культури та мов, уживаних козацькою старшиною та церковною ієрархією, росіяни запровадили високий стиль, амальгамований із церковнослов'янською традицією, яку довший час плекали саме малоруси, хоч й у відмінних ситуаціях двомовності та диглосії (Danylenko, 2008a, с. 95; Danylenko, 2011b, с. 245). Набувши наприкінці XVII ст. успіху в «українізації» Московії, українці внаслідок подальшого російщення їхньої церкви та козацької адміністрації разом із системою освіти у XVIII ст. втратили будь-який стимул до дальшої розбудови власної культурної традиції. Оскільки вони вже почували себе співтворцями єдиної російської літературної мови, яку їм, урешті-решт, наклали указами, заборонами, кар'єрними спокусами, то неохоче, але перейняли-таки великоросійську як такий собі заміник втраченого компонента попередньої двомовної опозиції між українською церковнослов'янською та руською (простою) мовами.

Як засвідчено в Параграфах 2.1 і 2.2, навряд чи можна стверджувати, що російщення мови церковної еліти (української церковнослов'янської) та мови козацької шляхти (руської) було процесом добровільного прийняття російської мови (пор. Pavlenko, 2011, с. 336—337). Навпаки, російщення обох цих мов, підсилене комплексом культурної меншовартості, який поступово перетворювався на українофобію з боку росіян, постає послідовним, свідомим та довготривалим.

2.4. Російщення нової української літературної мови

Ліквідувавши Гетьманщину та успішно інтегрувавши більшість української козацької еліти до складу російського дворянства, царський уряд, здавалося б, досяг цілей своєї національної політики в Україні. Зазначмо, що на початок XIX ст. не зосталося, образно кажучи, жодної української мови, придатної для російщення. Українська еліта перейшла *en masse* на великоросійську, тимчасом як осілим козакам та селянам (усі — з високим рівнем неписьменності) дозволялося бавитися «рустикальною балачкою», яка, сукупно зі всіма іншими етнічними рисами малорусів, імперській системі загрозою не здавалася.

Згідно з П. Бушковичем (1991, с. 348—349), до 1830-х рр. у російських поглядах на Україну простежується досить чітка модель. Це був такий

собі світ у душі Руссо, що його (світ) населяли патріотичні, добродісні, одуковані шляхтичі та працелюбні й доброзвичайні селяни. Історичне минуле українців сприймалося як частка всеросійського патріотизму, а пройдешні дні Києво-Могилянської академії в освічених росіян викликали пітет. Наразитися на антиукраїнські настрої було надзвичайно важко, щонайбільше міг трапитися, як зазначив П. Бушкович (1991, с. 348), певний скептицизм щодо літературного статусу української мови, що її все ж прийнято було вважати мовою, а не діалектом. Отже, українська говірна мова і твори, нею написані, посідали своєрідну позицію у *Zeitgeist* освіченого імперського суспільства: її вважали химерною, смішною, красивою, а відтак розкішною (Magosci, 1997, с. 368). Усе це може лише частково пояснити плінну появу «нового» стандарту на живомовній основі, який пізніше трансформувався в нову українську літературну мову¹⁵. Російський культурний бомонд і царський уряд сприйняли цей процес із великою підозрою.

О. Андрієвська (2003, с. 199—200) стверджує, що в період між 1830-ми і 1860-ми рр. російський культурний бомонд поступово, але докорінно перетворював малоруський складник на ніщо. І це зовсім не випадково. Досить згадати, що давні ознаки державності, історії, народної культури, мови, віросповідання допіру 1845 р. творчо досягнули члени Кирило-Мефодіївського слов'янофільського братства. Значущим для періоду між 1845 та 1847 рр., за Й. Ремі (Remy, 2016, с. 59), є той факт, що, викривши товариство, царська влада нарешті забила на сполох, звернувши увагу на загрозу нового різновиду українського популістського націоналізму, що вплинуло на низку пізніших цензурних рішень. Першим рішучим заходом, що його запропонував начальник жандармерії Миколи І, була заборона вживати у друкованих виданнях та закладах освіти слово *родина* 'батьківщина' коштом слова *отечество* 'батьківщина, держава як така' (Saunders, 2005, с. 406). Проте царська влада все ще не була певна, чи піднесення українських націоналістичних почуттів було достатньо високе, щоб продемонструвати відродження окремішньої української тожсамості, цілком викоріненої, здавалось би, з козацької еліти за правління Катерини II. Саме тому, ймовірно, українське книговидання в 1846—1854 рр. радше зросло, аніж зменшилося. Наприклад, священник Василь Гречулевич видав кілька гомілетичних збірок малоруською мовою, а видатний письменник і етнограф Пантелеймон Куліш надрукував більшість важливих нехудожніх творів українською мовою за допомогою нового правопису — *кулішівки* (Remy, 2016, с. 66). Прикметно, що лише за кілька років російська влада почала трактувати цей фонетичний пра-

¹⁵ Зрештою, кількість розмовних елементів в «новій» *простій мові* тяжіла до того, щоб переважити властиві їй книжні та слов'янські. Проте новизна полягала не так у кількості нових розмовних елементів в літературному вжитку, оскільки «нова» *простая мова* виникла зі «старої» *простої мови* XVII ст., як у перерозподілі (унормуванні) цих елементів, засвідченому переважно в поетичних та художніх жанрах, але не в бурлескній літературі (Danylenko, 2008a, с. 66).

вопис як «графічну змову», спрямовану, буцімто, на збільшення розриву між «всеросійською» мовою та «малоросійським діалектом» (див. Миллер & Остапчук, 2006, с. 32–36).

Тим-то 1863 р. побоювання влади, спричинені польським повстанням 1830–1831 рр., російською поразкою у Кримській війні та польським повстанням 1862–1863 рр., утілилися в перших після указів Петра I та Святійшого Синоду заборонних актах, скерованих проти української мови та літератури. 18 липня 1863 р. Петро Валуєв, російський міністр внутрішніх справ, поширив циркуляр, що забороняв видавати будь-які книжки українською мовою, крім тих, що належали до царини художньої літератури (Danylenko, 2010). Попри те, що цензурна політика була поблажливою в 1860-х роках, славнозвісний циркуляр не з'явився зненацька. Багато процenzурованих українських видань містили ідеї, що потенційно могли підважити цілісність Російської імперії, більшість із них широко циркулювала поміж народовцями, зокрема в українській *Громаді*, чії групи активно діяли в Санкт-Петербурзі, Москві, Полтаві, Чернігові, Харкові та Києві (Remy, 2016, с. 113–156). У зв'язку з цим конче треба пам'ятати про полеміку, що сталася влітку 1863 року між російським публіцистом правого гатунку Міхаїлом Катковим та істориком-українофілом і письменником Миколою Костомаровим. Катков стверджував, що українофіли мимохіть стали покірним знаряддям у руках ворогів «руського народу», а саме «польської партії» (Danylenko, 2010, с. 3; Катков, 1887, с. 697–699). Проголосивши штучний характер «вкраїнских» (українських) людей та їхньої «вкраїнської» мови, Катков дійшов висновку, що «малоруської мови ніколи не існувало і, незважаючи на всі спроби українофілів, таки не існує» (Катков, 1887, с. 278).

Згідно з А. Міллером (2003, с. 97–112), Святійший Синод не ініціював заборонних заходів, а переклад Євангелія, вперше здійснений Павлом Морачевським у підросійській Україні, ніколи не був першоприводом для нової хвилі репресій супроти української мови, як нещодавно заявила Р. Вульпіус (2005, с. 125–133)¹⁶. Як стверджував Б. Дмитришин (1970, с. xviii–xix), переклад Святого Письма українською навряд чи міг спричинити такі заборони, адже під егідою Російського біблійного товариства Святе Письмо вже переклали тоді на понад сорок мов, зокрема калмицькою, турецькою та чуваською (Batalden, 1991, с. 65; Danylenko, 2016, с. 55–57)¹⁷.

¹⁶ Дотримавшись об'єктивного (багатовимірного) підходу до проблеми походження циркуляра 1863 р., О. Андрієвська (2003, с. 210) поспішила заявити, що «безпосереднім приводом для появи Валуєвського циркуляра була, de facto, перспектива публікації «малоросійського» перекладу Нового Заповіту — можливість, яку Київський цензурний комітет, генерал-губернатор Київської губернії та, зрештою, міністр внутрішніх справ вважали “небезпечною та шкідливою”» (Remy, 2007, с. 90; Danylenko, 2016, с. 55–57).

¹⁷ Й. Ремі (2016, с. 183) вважає, що Валуєвський циркуляр посутньо не був реакцією на польське повстання 1862–1863 рр., а відобразив ворожу, стійку позицію Петра Валує-

Каскад заборонних заходів та каральних дій, зініційований Валуєвим, призвів до прийняття Емського указу 18 травня 1876 р., що запровадив додаткові обмеження на видання українською мовою та встановлював контроль за ввезенням українських книжок із-за кордону. Зокрема, заборонялося друкувати книжки, брошури, навіть тексти для нот українською мовою, водночас і грати вистави цією ж мовою; не менш репресивними були й доповнення 1881 р., які, разом з усіма іншими попередніми цензурними актами, ніколи не публікували (Danylenko, 2017a, с. 65–67; Weeks, 1996, с. 123). Спільною для постанов 1863, 1876 і 1881 рр. була мета усунути українську мову з публічного вжитку, що, зрештою, пригальмувало націєтворчі процеси в підросійській Україні (див. Magosci, 1997, с. 368–373). Досить сказати, що менш ніж 80 публікаціям з-поміж 230 у період із 1895 р. до 1903 р. пощастило уникнути обмеження зазначених постанов (Отмена 1905, с. 45). Утім, скалічені російською школою звичайні місцеві читачі, часом із низьким рівнем письменності, не були здатні сприйняти навіть тих кількох книжок та часописів, що їх оприлюднювали українською. Фактично українських видань на книжковому ринку не було.

Згідно з матеріалами, зібраними Симоном Петлюрою 1912 р. на книжковій виставці в Москві, що її зорганізувало Управління цензури, спадна опублікованих різними мовами книжок 1911 р. в Росії була такою (таблиця 1).

Таблиця 1. Кількість книжок окремими мовами, опублікованих у царській Росії 1911 р.
(Danylenko, 2017a, с. 71; Петлюра, 1912, с. 79)

Кількість книжок	Мова	Кількість книжок	Мова
25 526	Російська	519	Естонська
1 664	Польська	375	Гебрайська
920	Німецька	372	Татарська
608	Латвійська	266	Вірменська
590	Їдиш	242	Українська

До того ж, серед цих українськомовних книжок була непропорційно велика частка памфлетів та популярних видань (Shevelov, 1989, с. 41). Утім, 1913 р. ситуація з українським книговидаванням навіть погіршилася. Порівняно з 26629 книжками, опублікованими російською мовою, і 574 гебрайською та їдишем, українських надруковано лише 176 (Danylenko, 2017a, с. 72; Низовий, 2002, с. 25–30).

Вивчивши архівні й опубліковані джерела, Г. Макар (2014) (пор.: Боряк, 2013) нещодавно запропонувала детальний перелік усіх заборонних документів, виданих царським урядом у другій половині XIX —

ва щодо української мови як «плебейської». Проте ця гіпотеза потребує ширшого соціолінгвістичного обґрунтування, яке б охопило мови всіх національних меншин для порівняння з українською, а не лише їдиш, як стверджує Ремі.

першій половині ХХ ст. проти вживання української мови в різних сферах. З-поміж інших можна вказати на такі випадки:

- 1) публікації фольклору (2 документи);
- 2) збірники художньої прози (17 документів);
- 3) окремі художні твори (29 документів, що заборонили понад 70 творів);
- 4) тексти для нот, збірники пісень, а також їхнє публічне виконання (8 документів);
- 5) періодичні видання та альманахи (10 документів);
- 6) наукові та науково-популярні праці, підручники (10 документів);
- 7) релігійні збірники та переклади, а також виголошення проповідей (4 документи);
- 8) український правопис (зокрема, кулішівку) (28 документів);
- 9) освіта українською мовою (14 документів);
- 10) літературні переклади (8 документів);
- 11) театральні вистави (4 документи);
- 12) увезення українських книжок та їхнє поширення (13 документів);
- 13) святкування історично важливих дат (8 документів);
- 14) українофільські заходи (43 документи).

Сумарно, згідно з Г. Макар (2014, с. 51), за період із 1876 р. до 1917 р. царська влада видала понад 400 обмежувальних указів, едиктів, циркулярів та інших видів юридичної документації, що забороняли вживати українську мову в освіті, літературі, науці, театрі, церкві та багатьох інших сферах.

5. Висновки

Можна погодитися з тим, що за часів Російської імперії існувало багато різних типів російщення, зумовлених різними соціолінгвістичними параметрами (Pavlenko, 2011, с. 332; Weeks, 2001, с. 70). Однак проведений аналіз засвідчує, що, усупереч сумнівам, які нещодавно висловила низка науковців (Weeks, 1996, 2001; Karpeler, 2001; Pavlenko, 2011 тощо), імперське управління щодо української мови та її мовців завжди було особливо агресивним та умисним, навіть якщо здається, що воно мало нетривалі фази російської поблажливості щодо України (пор. Hosking, 1997, с. 367; Saunders, 2005, с. 400—402).

Уперше в дослідженні українського мовного питання в Російській імперії ми виокремили три різні українські мови, або ідіоми (церковнослов'янську української редакції, руську і нову українську літературну мову), які зазнали послідовного російщення в підросійській Україні. Це дало нам змогу запропонувати багатовимірну періодизацію цих процесів. Грунтуючись, зокрема, на імперських моделях, окреслених у Параграфі 1, і мінливостях російсько-українських взаємин, ми спроектували ці мови на відповідні суспільні сфери, а саме на церковну, адміністративну і, за визначенням Й. Ремі, «плебейську». Наступні етапи російщення трьох мов охоплюють відповідні суспільні царини, як це показано в таблиці 2.

Таблиця 2. Українські мови, що історично зазнали російщення за відповідними імперськими моделями

Зросійщені мови	Періоди	Суспільні сфери	Імперські моделі
Українська церковнослов'янська	1627—1790 рр.	Церковна	Моделі 1 і 2
Руська	1720—1790 рр.	Адміністративна	Модифікована (Петрівська) модель 2
Нова українська літературна мова	1800—1914 рр.	«Плебейська»	Модифікована (Петрівська) модель 2

Як показано вище, аналіз усіх трьох мов у їхній тягlostі та взаємодії у сферах, визначених відповідними імперськими моделями, виявляється фактологічно й методологічно обґрунтованим. Існують вагомі підстави стверджувати, що, попри різні ресурси та управлінські навички російської бюрократії, які варіювалися протягом історії денационалізації України, мовне російщення завжди була послідовним, свідомим і довготривалим, безвідносно до того, котра саме українська мова зазнавала суворої політики обмежень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Архив 1872 — *Архив юго-западной России* (5(1): Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620—1694 г.)). (1872). Київ: Губ. Тип.
- Отмена 1905 — *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. (1905). Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наук.
- Прѣние 1859 — Прѣние Литовскаго протопопа Лаврентія Зизанія с игуменомъ Илією и справщикомъ Григоріємъ по поводу исправления составленнаго Лаврентіємъ катихизиса. (1859). У *Летописи русской литературы и древностей, издаваемые Николаем [С.] Тихонравовым* (т. 2, с. 80—100). Москва: Тип. Грачева и С.
- ПС 1876, 1881, 1890 — *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православнаго исповедания Российской Империи* (т. 4—7). (1876, 1881, 1890). Санкт-Петербург: Синодальная Типографія.
- ПСК 1910 — *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православнаго исповедания Российской Империи. Царствование государыни Императрицы Екатерины Второй* (т. 1: 1762—1772). (1910). Санкт-Петербург: Синодальная Типографія.
- Сборник 1871 — *Сборник Русскаго Историческаго Общества* (т. 7: Бумаги императрицы Екатерины II). (1871). Санкт-Петербург: Типографія Императорской академіи наук.

ЛІТЕРАТУРА

- Аскоченский, В. (1856). *Киев с древнейшим его училищем академією* (ч. 2). Київ: Университетская типографія.
- Боряк, Г. (упор.). (2013). *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*. Київ: Інститут історії України.
- Добилів, М., & Сталюнас, Д. (2005). Введение к форуму «Алфавит, язык и национальная идентичность в Российской империи». *Ab Imperio*, 2, 123—134.

- Живов, В. М. (1996). *Язык и культура в России XVIII века*. Москва: Языки русской культуры.
- Жигецкий, П. (1900). *Энеида Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века*. Київ: Типография Императорского Университета Св. Владимира.
- Ісиченко, І. (2013). *Історія христової церкви в Україні*. Харків: Акта.
- Катков, М. Н. (1887). *1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и современной летописи* (вып. 1—2). Москва: Университетская типография.
- Лазаревский, А. (1887). Универсал гетьмана Скоропадского о переводе «книг правовых» на малорусский язык. *Киевская старина*, 17, 788—789.
- Лебедев, А. С. (1885). Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 4, 1—103.
- Макар, Г. (2014). Цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX — на початку XX ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 19, 46—52.
- Миллер, А. (2002). Русификации: классифицировать и понять. *Ab Imperio*, 2, 133—148.
- Миллер, А. И., & Остапчук, О. А. (2006). Латиница и кириллица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй. *Славяноведение*, 5, 25—48.
- Наенко, Г. (2017). Чинники варіантності граматичної системи української мови XVII століття. *Українське мовознавство*, 1(47), 27—35.
- Низовий, М. (2002). *Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку*. Київ: Книжкова палата України.
- Огієнко, І. (1950). *Історія української літературної мови*. Вінніпег: Наша культура.
- Огієнко, І. (2007). *Історія українського друкарства* (М. Тимошик, упор.). Київ: Наша культура і наука.
- Пекарский, П. (1862). *Наука и литература в России при Петре Великом* (т. 2: Описание славяно-русских книг и типографий 1698—1725 годов). Санкт-Петербург: Издание Товарищества «Общественная польза».
- Петлюра, С. (1912). Украинский отдел на выставке произведений печати. *Украинская жизнь*, 9, 78—86.
- Струве, П. (1911). Что же такое Россия? *Русская мысль*, 1, 184—187.
- Тігов, Х. (1924). *Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в.* Київ: Друкарня Української академії наук.
- Успенский, Б. (1994). *Избранные труды* (т. 2: Язык и культура). Москва: Гнозис.
- Харлампович, К. В. (1914). *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева.
- Andriewsky, O. (2003). The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the 'Little Russian Solution', 1782—1917. In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation, and identity. The Ukrainian-Russian encounter (1600—1945)* (pp. 182—214). Edmonton — Toronto: University of Alberta Press.
- Batalden, S. K. (1991). Printing the Bible in the reign of Alexander I: Toward a reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society. In G. A. Hosking (Ed.), *Church, nation and state in Russia and Ukraine* (pp. 65—78). Basingstoke: Palgrave Macmillan UK.
- Bednarczuk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millenium Lithuaniae MIX—MMIX*. Cracow: Lexis.
- Bushkovitch, P. (1991). The Ukraine in Russian culture 1790—1860: The evidence of the journals. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39(3), 339—363.
- Cymbalistyj, P. (1991). *Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680—1760*. London: The School of Slavonic and East European Studies.
- Danylenko, A. (2006a). *Slavica et Islamica. Ukrainian in context*. Munich: Otto Sagner.
- Danylenko, A. (2006b). On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Studia Slavica Hungarica*, 51(1—2), 97—121. <https://doi.org/10.1556/sslav.51.2006.1-2.6>

- Danylenko, A. (2006c). 'Prostaja mova', 'Kitab', and Polissian standard. *Die Welt der Slaven*, 50(1), 80—115.
- Danylenko, A. (2008a). The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century. *Die Welt der Slaven*, 53(1), 82—115.
- Danylenko, A. (2008b). The new Ukrainian standard language of 1798: Tradition vs. innovation. In Ch. Y. Bethin (Ed.), *American contributions to the 14th International Congress of Slavists. Ohrid, September 2008* (Vol. 1: Linguistics, pp. 59—74). Bloomington IN: Slavica.
- Danylenko, A. (2010). The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of 18 July 1863. *Acta Slavica Iaponica*, 28(1), 1—21.
- Danylenko, A. (2011a). Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal? In D. Petit, C. Le Feuvre, & H. Menantaud (Eds.), *Langues baltiques, langues slaves* (pp. 141—173). Paris: CNRS edition.
- Danylenko, A. (2011b). 'With a dispatch of seven cucumbers fresh...': Mykola Xanenko as a case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1—4): Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century, 225—256.
- Danylenko, A. (2016). *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819—1897) and the formation of literary Ukrainian*. Boston: Academic studies press.
- Danylenko, A. (2017a). The 'doubling of Hallelujah' for the 'bastard tongue'. The Ukrainian language question in Russian Ukraine, 1905—1916. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The battle for Ukrainian. A comparative perspective* (pp. 63—95). Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University Press.
- Danylenko, A. (2017b). On the names of Ruthenia in early modern Poland—Lithuania. In M. Németh, B. Podolak, & M. Urban (Eds.), *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday* (pp. 161—173). Cracow: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.08>
- Dini, P. U. (1997). *Le lingue baltiche*. Florence: La Nuova Italia.
- Dmytryshyn, B. (1970). Introduction. In F. Savchenko, O. Pritsak, & B. Dmytryshyn. *The suppression of the Ukrainian activities in 1876. Reprint of the Kiev 1930 edition* (pp. xv—xxix). Munich. (Original published 1930).
- Frick, D. A. (1992). Zyzyanj and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in cross-cultural misunderstanding. *Journal of Ukrainian Studies*, 17(1—2), 67—93.
- Hosking, G. A. (1997). *Russia. People and empire, 1552—1917*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kappeler, A. (2001). *The Russian empire: A multiethnic empire*. Harlow — New York: Pearson Education.
- Kohut, Z. E. (1988). *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate. 1760s—1830s*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Kuczyńska, M. (2004). *Ruska homiletyka XVIII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
- Lourié, B. (2010). Russian christianity. In K. Parry (Ed.), *The Blackwell Companion to Eastern christianity* (pp. 207—230). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Magocsi, P. (1997). *A history of Ukraine*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Miller, A. (2003). *The Ukrainian question. The Russian Empire and nationalism in the nineteenth century*. Budapest — New York: Central European University Press.
- Miller, A. (2008). *The Romanov Empire and nationalism. Essays in the methodology of historical research*. Budapest — New York: Central European University Press.
- Moser, M. (1998). Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 57(2), 379—407.
- Pavlenko, A. (2011). Linguistic russification in the Russian Empire: Peasants into Russians? *Russian Linguistics*, 35(3), 331—350. <https://doi.org/10.1007/s11185-011-9078-7>
- Plokhly, S. (2001). *The cossacks and religion in early modern Ukraine*. Oxford: Oxford University Press.
- Plokhly, S. (2006). *The origins of the Slavic nations. Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Remy, J. (2007). The Valuev Circular and censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire (1863—1876). Intention and practice. *Canadian Slavonic Papers*, 49(1—2), 87—110.
- Remy, J. (2016). *Brothers or enemies. The Ukrainian national movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto: University of Toronto Press.
- Saunders, D. (2005). Russia's nationality policy: The case of Ukraine (1847—1941). In S. Plokhly & F. E. Sysyn (Eds.), *Synopsis: A collection of essays in honor of Zenon E. Kohut* (pp. 399—419). Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Study Pr.
- Shevelov, G. Y. (1979). *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Carl Winter.
- Shevelov, G. Y. (1989). *The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Its state and status*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Snyder, T. (2003). *The reconstruction of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, CO — London: Yale University Press.
- Taranenko, O. O. (2007). Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183(1), 119—140. <https://doi.org/10.1313/IJSL.2007.007>
- Torke, H.-J. (1996). Moskau und sein Westen: Zur 'Ruthenisierung' der russischen Kultur. In M. G. Müller, A. L. Choroskevic, G. Schödl, & L. Thomas (Eds.), *Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht. Festschrift für Klaus Zernack zum 65. Geburtstag* (Vol. 1, pp. 101—120). Berlin: Akademie Verlag.
- Vakulenko, S. (2004). Slavizzazione della terminologia scolastica nella Filosofia aristotelica all'avviso dei peripatetici di Manujlo Kozačyns'kyj. In G. Siedina (Ed.), *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* (Vol. 6, pp. 541—563). Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Vulpis, R. (2005). *Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860—1920*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Weeks, T. R. (1996). *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and russification on the western frontier, 1863—1914*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Weeks, T. R. (2001). Russification and the Lithuanians, 1863—1905. *Slavic Review*, 60(1), 96—114.
- Zhivov, V. (2003). The question of ecclesiastical jurisdiction in Russian-Ukrainian relations (Seventeenth and early eighteenth centuries). In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounters, 1600—1945* (pp. 1—18). Edmonton — Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Статтю отримано 01.10.2021

Статтю схвалено 23.12.2021

LEGEND

- Архив 1872 — *Архив jugo-zapadnoi Rossii* (5(1): Akty, otnosiashchiesia k delu o podchinenii Kievskoi metropolii Moskovskomu patriarkhatu (1620—1694 g.)). (1872). Kyiv: Gub. Tip. (in Russian).
- Otmena 1905 — *Ob otmene stesnenii malorusskogo pečatnogo slova*. (1905). Saint Petersburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk (in Russian).
- Prënie 1859 — Prënie litovskogo protopopa Lavrentiia Zizaniia s igumenom" Ilieiu i spravshchikom" Grigoriem" po povodu ispravleniia sostavlennoho Lavrentiem katikhizisa. *Letopisi russkoi literatury i drevnosti, izdavaemye Nikolaem [S.] Tikhonravovym* (Vol. 2, pp. 80—100). (1859). Moscow: Tip. Gracheva i C (in Russian).
- PS 1876, 1881, 1890 — *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiashchenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi Imperii* (Vols. 4—7). (1876, 1881, 1890). Saint Petersburg: Sinodal'naia Tipografiia (in Russian).
- PSK 1910 — *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiashchenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi Imperii. Tsarstvovanie gosudaryni Imperatritsy Ekateriny Vtoroi* (Vol. 1: 1762—1772). (1910). Saint Petersburg: Sinodal'naia Tipografiia (in Russian).
- Sbornik 1871 — *Sbornik Russkogo Istoricheskogo Obshchestva* (Vol. 7: Bumagi imperatritsy Ekateriny II). (1871). Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk (in Russian).

REFERENCES

- Andriewsky, O. (2003). The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the ‘Little Russian Solution’, 1782–1917. In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation, and identity. The Ukrainian-Russian encounter (1600–1945)* (pp. 182–214). Edmonton — Toronto: University of Alberta Press (in English).
- Askochenskii, V. (1856). *Kiev s drevneishim ego uchilishchem akademieiu* (Vol. 2). Kyiv: Universitetskaia tipografiia (in Russian).
- Batalden, S. K. (1991). Printing the Bible in the reign of Alexander I: Toward a reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society. In G. A. Hosking (Ed.), *Church, nation and state in Russia and Ukraine* (pp. 65–78). Basingstoke: Palgrave Macmillan UK (in English).
- Bednarczyk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Milenium Lithuaniae MIX–MMIX*. Cracow: Lexis (in Polish).
- Boriak, H. (Ed.) (2013). *Ukraïns'ka identychnist' i movne pytan'nia v Rosiis'kii imperii: Sproba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914)*. Kyiv: Instytut istorii Ukraïny (in Ukrainian).
- Bushkovitch, P. (1991). The Ukraine in Russian culture 1790–1860: The evidence of the journals. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39(3), 339–363 (in English).
- Cymbalistyj, P. (1991). *Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680–1760*. London: The School of Slavonic and East European Studies (in English).
- Danylenko, A. (2006a). *Slavica et Islamica. Ukrainian in context*. Munich: Otto Sagner (in English).
- Danylenko, A. (2006b). On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Studia Slavica Hungarica*, 51(1–2), 97–121 (in English).
- Danylenko, A. (2006c). ‘Prostaja mova’, ‘Kitab’, and Polissian standard. *Die Welt der Slaven*, 50(1), 80–115 (in English).
- Danylenko, A. (2008a). The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century. *Die Welt der Slaven*, 53(1), 82–115 (in English).
- Danylenko, A. (2008b). The new Ukrainian standard language of 1798: Tradition vs. innovation. In Ch. Y. Bethin (Ed.), *American contributions to the 14th International Congress of Slavists. Ohrid, September 2008* (Vol. 1: Linguistics, pp. 59–74). Bloomington, IN: Slavica (in English).
- Danylenko, A. (2010). The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of 18 July 1863. *Acta Slavica Iaponica*, 28(1), 1–21 (in English).
- Danylenko, A. (2011a). Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal? In D. Petit, C. Le Feuvre, & H. Menantaud (Eds.), *Langues baltiques, langues slaves* (pp. 141–173). Paris: CNRS edition (in English).
- Danylenko, A. (2011b). ‘With a dispatch of seven cucumbers fresh...’: Mykola Xanenko as a case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1–4): Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century, 225–256 (in English).
- Danylenko, A. (2016). *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the formation of literary Ukrainian*. Boston: Academic studies press (in English).
- Danylenko, A. (2017a). The ‘doubling of Hallelujah’ for the ‘bastard tongue’. The Ukrainian language question in Russian Ukraine, 1905–1916. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The battle for Ukrainian. A comparative perspective* (pp. 63–95). Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University Press (in English).
- Danylenko, A. (2017b). On the names of Ruthenia in early modern Poland–Lithuania. In M. Németh, B. Podolak, & M. Urban (Eds.), *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday* (pp. 161–173). Cracow: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.08> (in English).
- Dini, P. U. (1997). *Le lingue baltiche*. Florence: La Nuova Italia (in Italian).
- Dmytryshyn, B. (1970). Introduction. In F. Savchenko, O. Pritsak, & B. Dmytryshyn, *The suppression of the Ukrainian activities in 1876. Reprint of the Kiev 1930 edition* (pp. xv–xxix). Munich. (Original published 1930) (in English).
- Dobylow, M., & Staliunas, D. (2005). Vvedenie k forumu ‘Alfavit, iazyk i natsional'naia identychnost' v Rossiiskoi imperii’. *Ab Imperio*, 2, 123–134 (in Russian).

- Frick, D. A. (1992). Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in cross-cultural misunderstanding. *Journal of Ukrainian Studies*, 17(1–2), 67–93 (in English).
- Hosking, G. A. (1997). *Russia. People and empire, 1552–1917*. Cambridge, MA: Harvard University Press (in English).
- Isichenko, I. (2013). *Istoriia khrystovoï tserkvy v Ukraïni*. Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Kappeler, A. (2001). *The Russian empire: A multiethnic empire*. Harlow — New York: Pearson Education (in English).
- Katkov, M. N. (1887). 1863 god. *Sobranie statei po pol'skomu voprosu, pomeshchavshikhsia v Moskovskikh vedomostiakh, Russkom vestnike i sovremennoi letopisi* (Vols. 1–2). Moscow: Universitetskaia tipografiia (in Russian).
- Kharlampovich, K. V. (1914). *Malorossiiskoe vlianie na velikoruskuiu tserkovnuiu zhizn'*. Kazan: Izdanie knizhnogo magazina M.A. Golubeva (in Russian).
- Kohut, Z. E. (1988). *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate. 1760s–1830s*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute (in English).
- Kuczyńska, M. (2004). *Ruska homiletyka XVIII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński (in Polish).
- Lazarevskii, A. (1887). Universal get'mana Skoropadskogo o perevode 'knig pravnykh' na maloruskii iazyk. *Kievskaia Starina*, 17, 788–789 (in Russian).
- Lebedev, A. S. (1885). Khar'kovskii kollegium kak prosvetitel'nyi tsentr Slobodskoi Ukrainy do uchrezhdeniia v Khar'kove universiteta. *Chteniiia v Imperatorskom Obshchestve Istorii i Drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom Universitete*, 4, 1–103 (in Russian).
- Lourié, B. (2010). Russian christianity. In K. Parry (Ed.), *The Blackwell Companion to Eastern christianity* (pp. 207–230). Malden, MA: Blackwell Publishing (in English).
- Magocsi, P. (1997). *A history of Ukraine*. Seattle, WA: University of Washington Press (in English).
- Makar, H. (2014). Cenzurni peresliduvannia ukraïns'koï movy v Rossiïskii imperii v kintsi XIX — na pochatku XX st. *Suchasni Problemy Movoznavstva ta Literaturoznavstva*, 19, 46–52 (in Ukrainian).
- Miller, A. (2002). Rusifikatsii: Klassifitsirovat' i poniat'. *Ab Imperio*, 2, 133–148 (in Russian).
- Miller, A. (2003). *The Ukrainian question. The Russian Empire and nationalism in the nineteenth century*. Budapest — New York: Central European University Press (in English).
- Miller, A. (2008). *The Romanov Empire and nationalism. Essays in the methodology of historical research*. Budapest — New York: Central European University Press (in English).
- Miller, A. I., & Ostapchuk, O. A. (2006). Latinitsa i kirillitsa v ukrainskom natsional'nom diskurse i iazykovoï politike Rossiiskoi i Gabsburgskoi imperii. *Slavianovedenie*, 5, 25–48 (in Russian).
- Moser, M. (1998). Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 57(2), 379–407 (in German).
- Naienko, H. (2017). Chynnyky variantnosti hramatychnoi systemy ukraïns'koï movy XVII stolittia. *Ukraïns'ke Movoznavstvo*, 1(47), 27–35 (in Ukrainian).
- Nyzovyi, M. (2002). *Ukraïns'ka statystyka druku: Osnovni etapy stanovlennia ta rozvytku*. Kyiv: Knyzhkova palata Ukraïny (in Ukrainian).
- Ohienko, I. (1950). *Istoriia ukraïns'koï literaturnoi movy*. Winnipeg: Nasha kul'tura (in Ukrainian).
- Ohienko, I. (2007). *Istoriia ukraïns'koho drukarstva* (M. Tymoshyk, Ed.). Kyiv: Nasha kul'tura i nauka (in Ukrainian).
- Pavlenko, A. (2011). Linguistic russification in the Russian Empire: Peasants into Russians? *Russian Linguistics*, 35(3), 331–350. <https://doi.org/10.1007/s11185-011-9078-7> (in English).
- Pekarskii, P. (1862). *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom* (Vol. 2). Saint Petersburg: Izdanie Tovarishchestva "Obshchestvennaia pol'za" (in Russian).
- Petliura, S. (1912). Ukraïnskii otdel na vystavke proizvedenii pečhati. *Ukraïnskaia Zhyzn'*, 9, 78–86 (in Russian).
- Plokhyy, S. (2001). *The cossacks and religion in early modern Ukraine*. New York — Oxford: Oxford University Press (in English).
- Plokhyy, S. (2006). *The origins of the Slavic nations. Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press (in English).
- Remy, J. (2007). The Value Circular and censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire (1863–1876). Intention and practice. *Canadian Slavonic Papers*, 49(1–2), 87–110 (in English).

- Remy, J. (2016). *Brothers or enemies. The Ukrainian national movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto: University of Toronto Press (in English).
- Saunders, D. (2005). Russia's nationality policy: The case of Ukraine (1847—1941). In S. Plokhyy & F. E. Sysyn (Eds.), *Synopsis: A collection of essays in honor of Zenon E. Kohut* (pp. 399—419). Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Study Pr.
- Shevelov, G. Y. (1979). *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Carl Winter (in English).
- Shevelov, G. Y. (1989). *The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Its state and status*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute (in English).
- Snyder, T. (2003). *The reconstruction of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, CO — London: Yale University Press (in English).
- Struve, P. (1911). Chto zhe takoe Rossia? *Russkaia Mysl'*, 1, 184—187 (in Russian).
- Taranenko, O. O. (2007). Ukrainian and Russian in contact: Attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183(1), 119—140. <https://doi.org/10.1313/IJSL.2007.007> (in English).
- Titov, Kh. (1924). *Stara vyshcha osvita v Kyivs'kii Ukraïni XVI — poch. XIX v.* Kyiv: Z Drukarni Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Torke, H.-J. (1996). Moskau und sein Westen: Zur 'Ruthenisierung' der russischen Kultur. In M. G. Müller, A. L. Choroskevic, G. Schödl, & L. Thomas (Eds.), *Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht. Festschrift für Klaus Zernack zum 65. Geburtstag* (Vol. 1, pp. 101—120). Berlin: Akademie Verlag (in German).
- Vakulenko, S. (2004). Slavizzazione della terminologia scolastica nella Filosofia aristotelica all'avviso dei peripatetici di Manujlo Kozačyns'kyj. In G. Siedina (Ed.), *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* (pp. 541—563). Alessandria: Edizioni dell'Orso (in Italian).
- Uspenskii, B. (1994). *Izbrannye trudy* (Vol. 2: Iazyk i kul'tura). Moscow: Gnozis (in Russian).
- Vulpius, R. (2005). *Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860—1920*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag (in German).
- Weeks, T. R. (1996). *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and russification on the western frontier, 1863—1914*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press (in English).
- Weeks, T. R. (2001). Russification and the Lithuanians, 1863—1905. *Slavic Review*, 60(1), 96—114 (in English).
- Zhiteckii, P. (1900). *Eneida Kotliarevskogo i drevneishii spisok ee v sviazi s obzorom malorusskoi literatury XVIII veka*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (in Russian).
- Zhivov, V. M. (1996). *Iazyk i kul'tura v Rossii XVIII veka*. Moscow: Iazyki russkoi kul'tury (in Russian).
- Zhivov, V. (2003). The question of ecclesiastical jurisdiction in Russian-Ukrainian relations (Seventeenth and early eighteenth centuries). In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounters, 1600—1945* (pp. 1—18). Edmonton — Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies (in English).

Received 01.10.2021

Accepted 23.12.2021

Andrii Danylenko, PhD, Professor in the Department of Modern Languages and Cultures, Pace University, 41 Park Row, New York 10038, USA
E-mail: adanylenko@pace.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7710-4030>

Halyna Naienko, Doctor of Sciences in Philology, Associate Professor, Professor in the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics, Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv 14 Taras Shevchenko Boulevard, Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: halynanaienko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0485-5068>

LINGUISTIC RUSSIFICATION IN RUSSIAN UKRAINE: LANGUAGES, IMPERIAL MODELS, AND POLICIES

The paper deals with the vagaries of linguistic russification among the Ukrainians from the mid-seventeenth century to 1914. The authors explore the major stages in the implementation of the policies of russification in Russian Ukraine, starting with first bans on books printed in Church Slavonic of the Ukrainian recension via the decrees and edicts issued by Peter I together with the Holy Synod to the punitive measures taken by the tsarist regime against new literary Ukrainian in the second half of the nineteenth century. The authors distinguish three languages (Church Slavonic of the Ukrainian recension, Ruthenian, and new literary Ukrainian) which were consecutively exposed to various forms of hostile language management by the tsarist administration. Based on these three languages and the classification into different models of imperial policy, a new periodization of linguistic russification and denationalization is substantiated. The material analyzed with the help of this new periodization proves that Russia's rulers had special reasons for treating Ukraine more severely than other non-Russian areas, resulting in a constant, consistent, and long-lasting policy of linguistic russification in Russian Ukraine.

Keywords: Ukrainian-Russian interlingual relations, sociolinguistics, Russification, imperial censorship, Russian language, Ruthenian, Church Slavonic language, Standard Ukrainian

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.052>

УДК 811.161.2'373

Н. В. ПУРЯЄВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: puriajeva123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

Р. О. КОЦА, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

Б. В. БАБЕНЧУК, кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: dana_babenchuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0001-8472-3588>

СТУДІЇ З ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

У статті схарактеризовано основні напрямки, здобутки та перспективи історико-лінгвістичних студій у відділі історії української мови за 30 років із моменту його заснування в Інституті української мови НАН України. Виокремлено працю над проблемами українського глото- та діалектогенезу, праслов'янських витоків української мови, історії та структури старослов'янської мови східнослов'янської редакції на матеріалі пам'яток писемності, створених на українській етномовній території впродовж X—XIII ст., історії українського правопису тощо. Особливої уваги надано аналізу трьох генеральних дослідницьких напрямків, над якими відділ продовжує працювати й сьогодні: едиційне лінгвістичне джерелознавство, історична лексикографія (новий проект *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст.*), академічна історія української мови (том *Словотвір*).

Ключові слова: історико-лінгвістичні дослідження, едиційне лінгвістичне джерелознавство, історична лексикографія, історичний словотвір

Цитування: Пуряєва, Н. В., Коца, Р. О., Бабенчук, Б. В. (2021). Студії з історичної лінгвістики в Інституті української мови НАН України. *Українська мова*, 1(81), 52—64. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.052>

1. Вступ

Відділ історії української мови Інституту української мови НАН України було утворено 1991 р. на основі відділу теорії та історії мови Інституту мовознавства АН УРСР. Його очолив член-кореспондент НАН України В. В. Німчук (на посаді впродовж 1991—2017 рр.); із 2017 р. групою історії мови в складі відділу історії української мови та ономастики керує професор П. І. Білоусенко. Новоутворений відділ продовжив розвиток концепцій та ідей попередніх періодів розвитку українського історичного мовознавства та виступив основним координатором історико-лінгвістичних студій у сучасній Україні.

2. Основні напрямки досліджень відділу

Упродовж 30 років у відділі досліджували проблеми українського глотогенезу, східнослов'янської редакції старослов'янської мови; мовної атрибуції найдавніших і найзначущіших пам'яток церковнослов'янської писемності, історії українського правопису тощо. Сьогодні робота триває за трьома основними напрямками: 1) едиційне лінгвістичне джерелознавство; 2) історична лексикографія; 3) історія української мови (словотвір).

Над проблемами українського глотогенезу активно й плідно працював В. В. Німчук. Він присвятив їм кілька великих публікацій, зокрема розділ у колективному виданні *Етнічна та етнокультурна історія України* (Т. 1. Київ, 2005). Учений висловив низку слушних думок щодо походження української мови та її праслов'янські витоки. Зокрема, він категорично заперечив існування структурно одноманітної живої мови східних слов'ян у X—XIII ст. — монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови, носієм якої був єдиний давньоруський народ («канонізована» в радянському історичному мовознавстві концепція О. О. Шахматова). Дослідивши мову пам'яток X—XIII ст., створених на півдні Русі, В. В. Німчук переконливо довів, що їй притаманні риси української мови, більшості її сучасних говорів, і запропонував називати цю лінгвосистему «руськоукраїнською» («українськоруською») мовою.

Крім того, мовознавець вивчав питання українського діалектогенезу та історії діалектного членування української мови, пристаючи до гіпотези про її тричленний характер і дотримуючись думки, що діалектний поділ української мови в його сучасній конфігурації був завершений не пізніше кінця XVII ст.¹

Історію кодифікаційних процесів в українській лінгвістиці викладено в хрестоматії *Історія українського правопису: XVI—XX ст.* (Київ, 2004; упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва), у монографії *Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст.* (Київ, 2002) із розлогим історичним екскурсом

¹ Німчук, В. В. (1994). Проблема українського діалектогенезу. У П. Ю. Гриценко (ред.), *Проблеми сучасної ареалогії* (с. 25—47). Київ: Наукова думка.

та в серії статей (про мотиви повернення до української абетки літери *r*), про що йтиметься далі.

З ініціативи В. В. Німчука започатковано вивчення церковно-релігійного (т. зв. конфесійного) стилю в аспекті історії перекладів українською мовою Біблії та богослужбових текстів. Найважливіші віхи цієї історії висвітлені в численних публікаціях В. В. Німчука й Н. В. Пуряєвої, а також у колективній монографії *Das Ukrainische als Kirchensprache. Українська мова в Церквах* (Wien, 2005), що стала результатом спільного з Інститутом славистики Віденського університету українсько-австрійського лінгвістичного проекту.

Велику серію статей, що стосуються історії української мови, її періодизації, найважливіших пам'яток писемності, які засвідчують цей процес, члени відділу підготували до фундаментального академічного видання *Українська мова: енциклопедія* (перше вид. 2000).

3. Едиційне лінгвістичне джерелознавство

Систематична праця над опублікуванням пам'яток писемності української мови розпочалася в Академії наук 1958 р. з постанов IV Міжнародного з'їзду славистів (Москва), який першорядним завданням славистики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. У 1961 р. започатковано першу в україністиці власне лінгвістичну джерелознавчу серію *Пам'ятки української мови*. Відбір писемних джерел для публікування в цій серії був детермінований потребою повного представлення в джерельному матеріалі: 1) різних хронологічних зрізів розвитку української мовної системи; 2) її географічних (діалектних) варіантів; 3) стильових та жанрових зрізів української літературної мови. Отже, концепція враховувала інтереси розвитку всіх лінгвістичних галузей історичного спрямування, а саме: історії української мови; історичної діалектології та лінгвогеографії; ономастики; історії української літературної мови; історичної лексикографії; історії українського правопису; історичної стилістики тощо.

Із 1961 р. і до сьогодні в серії *Пам'ятки української мови* опубліковано понад 40 томів. Це насамперед пам'ятки ділової писемності; староукраїнські граматичні й лексикографічні праці; художня та гомілетична література; епістолярія і науково-популярна література.

Від 1991 р. едиційні зусилля відділу історії української мови з ініціативи його завідувача В. В. Німчука зосередилися на текстах церковно-релігійної (конфесійної) літератури — насамперед тих церковнослов'янських списках, що засвідчують стан української мови найдавнішого писемного періоду, та українських перекладах Святого Письма.

Ще працюючи над визначенням джерельної бази словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції та проектом хрестоматії української мови X—XVIII ст., що мала стати додатком до академічного багатотомника *Історія української мови* (про це див. далі), В. В. Німчук окреслив коло пам'яток, які заплановано опублікувати в повному обсязі.

Серед них: Реймське Євангеліє XI—XII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст., Холмське Євангеліє XIII ст., Четья Мінея 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. та ін.

На початку XXI ст. побачили світ такі видання: *Євсевієве Євангеліє 1283 року* (2001; підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; відпов. ред. В. В. Німчук), *Добрилове Євангеліє 1164 року* (2012; підгот. Ю. В. Осінчук; відпов. ред. В. В. Німчук), *Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст.* (2017; підгот. Ю. В. Осінчук; відпов. ред. В. В. Німчук). Підготовлені для опублікування Четья Мінея 1489 р. (підгот. Г. В. Воронич, В. Б. Задорожний, Л. А. Москаленко), Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (підгот. Г. Х. Щербатюк, Н. В. Пуряєва).

Першим об'єктом дослідження і публікування із зазначеного списку стало Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., підготовку до видання якого готувала І. П. Чепіга. Планували опублікувати пам'ятку у двох томах, перший із яких міститиме її факсиміле, другий — метаграфований (транслітерований) текст та ґрунтовне комплексне (кодікологічне, палеографічне, лінгвістичне) наукове дослідження. На жаль, у повному обсязі проєкт реалізувати не вдалося — том із факсиміле, хоч і був цілком підготовлений, не вийшов друком. Видання *Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* (Київ, 2001; підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук) до сьогодні є прикладом найдосконалішого едиційного опрацювання давньої пам'ятки.

2015 р. вийшов друком *Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865)* (підгот. Л. А. Гнатенко; дослід. Л. А. Гнатенко, В. В. Німчука; відп. ред. Л. А. Дубровіна). Унікальність публікації полягає не тільки в тому, що вона впроваджує в україністику майже недоступний сучасним українським дослідникам перший повний переклад цієї біблійної книги новою українською мовою, а й у тому, що відображає редакторські втручання в текст П. Морачевського таких українських мовознавців, як М. Комаров та А. Кримський.

У 1995 р. на основі едиційного досвіду лінгвістів та археографів В. В. Німчук підготував нові, удосконалені *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції* (Київ, 1995). Ці *Правила* є спробою створення теорії едиційної археографії (її лінгвістичного напрямку). Автор представив відповідну наукову галузь як скоординовану систему методів і прийомів, чітко підпорядкованих окремим науковим і культурним завданням. В. В. Німчук наголосив на потребі хронологічного розширення корпусу джерел X—XX ст. для видання, зокрема на потребі публікування пам'яток XI—XIII ст.

В останні роки об'єктом едиційної уваги став такий жанровий різновид староукраїнської писемності, як Учительні Євангелія — рукописні та друковані збірники ораторсько-проповідницьких творів, що набули

поширення в XVI—XVIII ст. Наразі науковці відділу готують до видання дві пам'ятки: рукописне Решетилівське Євангеліє 1670 р. (підгот. Т. В. Сивокозова) та П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (підгот. Б. М. Бабенчук).

Решетилівське Євангеліє 1670 р. (Полтавщина) та П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (Київщина) є джерелом цінного матеріалу для вивчення центрально-українських говорів того часу, що згодом лягли в основу новоукраїнської літературної мови. Видання Решетилівського учительного Євангелія 1670 р. актуальне і в контексті іншої наукової проблеми — створення академічного словника української мови другої половини XVII—XVIII ст., про який ітиметься далі.

Співробітники відділу частково повернулися до опублікування староукраїнської мовознавчої спадщини. Підготовлено до друку *Граматику церковнослов'янської мови Якова Блоницького 1761—1763 рр.* (підгот. М. П. Дем'янюк). Пам'ятка науково важлива, оскільки в ній цілком традиційну антично-ренесансну схему опису церковнослов'янської мови Я. Блоницький наповнив новими мовознавчими ідеями (фактично це перша в історії мовознавства спроба об'єднання категорії стану з категорією переходності / неперехідності, спроба виділення структурних класів дієслів тощо). Публікація граматики дасть змогу простежити розвиток граматичного вчення в Україні у XVIII ст. — у період, коли послідовно руйнувалася українська культурна та мовна спадщина.

Окремо відзначимо здійснену у відділі підготовку до видання двох пам'яток староукраїнської ділової писемності другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: *Акти Полтавського полкового суду 1668—1740 рр.* (Київ, 2017; підгот. І. П. Чепіга, У. М. Штанденко) та *Акти (протоколи) полтавського полкового суду (1683—1750)* (Київ, 2018; підгот. Л. А. Москаленко). Мова пам'яток виразно засвідчує процес зближення книжного й народно-розмовного варіантів української мови, уможливує докладне дослідження одного з часових і просторових зрізів української мови в різностильових виявах (від офіційно-ділового до побутово-розмовного), є джерелом староукраїнської лексики різноманітних лексико-семантичних груп тощо.

IV Міжнародний з'їзд славістів (Москва, 1958) окреслив іще одне важливе завдання — вивчення пам'яток старослов'янської мови різних слов'янських редакцій. Відділ історії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (разом з Інститутом російської мови АН РСФСР та Інститутом білоруської мови АН БРСР) розпочав роботу над укладанням картотеки словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції. В. В. Німчук визначив реєстр джерел словника, куди ввійшло понад 80 старослов'янських текстів, на яких відчутно позначився вплив живого мовлення півдня Київської Русі. Розписано на картки близько 30 джерел (картотека зберігається в групі історії української мови). На жаль, працю над словником старослов'янської мови східнослов'янської редакції в 90-х рр. XX ст. було зупинено (через брак коштів і відповідного приміщення для картотеки), проте безпосереднє ознайомлення з джерелами дало дослідникам неоціненний мовний матеріал, який використано для написання акаде-

мічної *Історії української мови*, та можливість аргументовано й переконливо продовжити історичну перспективу української мови до IX ст., — часу постання перших старослов'янських писемних джерел.

2008 р. побачила світ колективна монографія *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток X—XIII ст.* (автори: Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк), у якій викладено історію формування іменника, займенника, дієслова, прислівника у старослов'янській мові східнослов'янської (української) редакції XI—XIII ст. в аспекті відбиття в текстах живого мовлення зазначеної доби. З'ясовано особливості формування морфологічних категорій досліджених частин мови (роду, числа, відмінка, особи, часу), проаналізовано зміну засобів їх вираження. Акцентовано на особливостях функціонування дієприкметників у старослов'янській мові, описано способи їх творення та відмінювання, визначено витоки утворення дієприслівника як нової дієслівної форми.

4. Історична лексикографія

Створення історичного словника української мови в усі часи було одним із пріоритетних завдань лінгвістів-істориків. Засади картотеки такого словника були закладені ще 1918 р. в новоствореній Всеукраїнській академії наук. У 50-х рр. XX ст. історико-лексикографічна діяльність зосередилася у Львові, де під орудою Л. Л. Гумецької почала формуватися львівська лексикографічна школа, найвизначнішими здобутками якої в галузі історичної лексикографії стали *Словник української мови XIV—XV ст.* (1977—1978, т. I—II) та *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* (1994—2017, вип. 1—17).

Однак лексикографічною лакуною залишився період, який безпосередньо передував утворенню нової української літературної мови на народній основі та замикав староукраїнську епоху, — друга половина XVII—XVIII ст. Цей період досить цікавий з огляду, по-перше, на потребу повного лексикографічного представлення української мови середнього (староукраїнського) періоду, який без цього значного фрагмента буде незавершеним, а по-друге — через його малодослідженість, спричинену усталеною в мовознавстві і значною мірою справедливою думкою про те, що зазначена епоха була часом занепаду і стагнації української мови.

Саме тому 2019 р. у групі історії української мови з ініціативи директора Інституту української мови НАН України П. Ю. Гриценка розпочато підготовчу роботу над фундаментальним академічним проектом *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст.* Для опрацювання концептуальних і методологічних засад майбутнього словника засновано систематичний науковий семінар *Українська лінгвістична медієвістика*, у роботі якого беруть участь лінгвісти-історики з різних навчальних закладів України та інститутів НАН України. Для оприлюднення результатів роботи семінару 2021 р. започатковано періодичне видання *Українська лінгвістична медієвістика*.

Основним завданням *Словника української мови другої половини XVII—XVIII ст.* є опис мови пам'яток української писемності цього періоду — як друкованих, так і рукописних. Словник вичерпно представить лексичну систему української мови на таких зрізах: 1) різні варіанти писемної мови: слов'яноруська // проста, а також народнорозмовний компонент у них; 2) жанрові різновиди писемності (художні тексти (поезія, проза, драматургія), наукові (науково-популярні, науково-практичні, зокрема історіографічні, географічні, природознавчі, богословські), навчальні (букварі, граматики), церковно-релігійні (проповіді, учительна, ораторська проза, полемічна, катехитична, паралітургійна, агіографічна література), ділова писемність (юридичні та законодавчі акти, гетьманські універсали та ін.), епістолярія та мемуаристика, староукраїнські лексикографічні й граматичні праці); 3) територіальні варіанти писемної мови (видання основних українських друкарень, ділова писемність основних канцелярій тощо); 4) твори найвидатніших авторів. Укладений учасниками семінару попередній орієнтовний список джерел словника охоплює близько 1000 писемних джерел різних стилів і жанрів.

Розпочато роботу над написанням теоретико-методологічної монографії *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст. Проспект*, у якій заплановано розв'язати такі проблеми: поняття історичного словника, специфіка розвитку історичної лексикографії слов'янських, зокрема української, мов і сучасний досвід історичної лексикографії, що спирається на новітні лінгвістичні технології, насамперед електронний корпус текстів. Тут же буде сформульовано завдання нового словника, обґрунтовано його хронологічні межі; викладено детальну інструкцію з укладання словникових статей, схарактеризовано типи лексикографічної інформації, які вони міститимуть, окреслено зонну структуру словникової статті, розподіл інформації за зонами й технічні способи її подання у словнику. Також буде представлено повні зразки словникових статей, укладені на основі диференційної вибірки лексичного матеріалу з джерел різних жанрів і стилів тогочасної української писемності. Окремим розділом проспекту стане повний показчик текстових джерел словника.

2003 р. здійснено ще один історико-лексикографічний проєкт — підготування і публікування так і не виданих раніше *Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.*² Є. Тимченка. Над ним працювали В. В. Німчук і Г. І. Лиса. Більшу частину вокабул, залишених у машинописі Є. Тимченка без лексикографічних коментарів і тлумачень, В. В. Німчук доповнив; видавці впорядкували цитатний матеріал, уніфікували систему спеціальних позначок, прийнятих у словнику.

² Тимченко, Є. (2003). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.: у 2 кн.* (В. В. Німчук, Г. І. Лиса, упор.). НАН України, Українська вільна академія наук у США. Київ — Нью-Йорк.

5. Академічна історія української мови

У 70-х рр. ХХ ст. в Інституті мовознавства АН УРСР було розроблено проєкт фундаментальної академічної історії української мови (автор проєкту — проф. В. В. Німчук). Відповідно до проєкту, праця мала б охоплювати такі томи: 1. Фонетика; 2. Акцентологія; 3. Морфологія; 4. Синтаксис; 5. Словотвір; 6. Лексика; 7. Фразеологія; 8. Антропонімія; 9. Топонімія; 10. Історія літературної мови; 11. Походження української мови. Завершальним томом *Історії* повинна була стати хрестоматія давніх текстів як один із найефективніших способів представлення динаміки розвитку мови від найдавніших часів за такими хронологічними періодами: Х—ХІІІ, ХІV—ХV, ХVІ—ХVІІ, ХVІІІ ст.

У такому форматі цей проєкт тоді не був зреалізований, проте опублікована протягом 1978—1983 рр. чотиритомна *Історія української мови*³ і сьогодні є найґрунтовнішим дослідженням складного процесу формування та розвитку основних структурних рівнів української мови — фонологія, морфологія, лексика (зокрема ономастика) і фразеологія, синтаксис. У ньому синтезовано досягнення не лише східнослов'янського мовознавства, а й славістики загалом. Це вможливило розширення меж історичної перспективи розвитку системи української мови до праслов'янського і навіть індоєвропейського періоду. З іншого боку, широкі свідчення українських діалектів та пам'яток, систематизовані в *Історії*, стали помітним внеском у вивчення праслов'янської мови. Залучення до аналізу безпрецедентно широкого кола писемних пам'яток різної жанрово-стильової належності, а також свідчень українських говорів дало змогу авторам праці простежити процеси розвитку основних системних рівнів української мови, схарактеризувати явища сучасної української мови в діахронному аспекті.

У 2015 р. як додаток до чотиритомника опубліковано *Хрестоматію з історії української мови Х—ХІІІ ст.* (упор. В. В. Німчук), що містить уривки з близько 60 пам'яток давньоруської та церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції (епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори та ін.), які походять з української етномовної території та засвідчують стан і динаміку розвитку української мови найдавнішого писемного періоду. Це найповніше в історії українського мовознавства хрестоматійне видання текстів, яке вичерпно окреслює джерельну базу українських історико-мовних студій

³ Грищенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Бевзенко, С. П., Самійленко, С. П. (1978). *Історія української мови. Морфологія.* (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка; Жовтобрюх, М. А., Скляренко, В. Г., Русанівський, В. М. (1979). *Історія української мови. Фонетика.* (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка; Арполенко, Г. П., Грищенко, А. П., Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Щербатюк, Г. Х. (1983). *Історія української мови. Синтаксис.* (А. П. Грищенко, ред.). Київ: Наукова думка; Винник, В. О., Горобець, В. Й., Карпова, В. Л., Масенко, Л. Т., Німчук, В. В., Паламарчук, Л. С., Передрієнко, В. А., Русанівський, В. М., Чепіга, І. П., Чучка, П. П. (1983). *Історія української мови. Лексика і фразеологія.* (В. М. Русанівський, ред.). Київ: Наукова думка.

відповідного періоду. Особлива цінність праці полягає в тому, що вона містить уривки з великої кількості досі неопублікованих манускриптів, які зберігаються в закордонних книгозбірнях (переважно Росія), і тому є недоступними для українських користувачів.

6. Історичний словотвір

На початку XXI ст. у відділі розпочато систематичну роботу над вивченням динаміки словотвірної системи української мови, що не ввійшла до академічної *Історії української мови*. Видання п'ятого тому в серії *Історія української мови. Словотвір* було навіть передбачено Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР, прийнятою постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. Науковці зосередилися насамперед на дослідженні іменника та прикметника.

В українській лінгвістиці не було досліджень узагальнювального характеру про історію формування, становлення та функціонування різних словотвірних типів і моделей прикметникової та іменникової дериваційних систем, що й зумовлювало актуальність запланованих студій. Основну увагу мали зосередити на визначенні та аналізі арсеналу дериваційних засобів у ділянці іменникового та прикметникового словотворення, їхнього функціонального обсягу, сполучуваності з різними типами основ, ступеня використання для вираження певної словотвірної семантики, дистрибуції на різних етапах розвитку української мови.

На підготовчому етапі створено проспекти історико-дериватологічних студій іменника й прикметника: П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Історія української мови. Словотвір. Ч. I: Іменник (проспект)* (Запоріжжя — Київ, 2013); Л. М. Костич, Р. О. Коца, В. В. Німчук *Історія української мови. Словотвір. Ч. II: Прикметник (проспект)* (Київ, 2016). У проспектах викладено план вивчення словотворення відповідних частин мови від праслов'янського періоду до сучасності. Основну увагу зосереджено на концептуальних засадах дослідження: напрямку пошуків, виробленні принципів аналізу мовних фактів, репрезентації ілюстративного матеріалу, розмежуванні етимологічного й словотвірного аналізу.

Опис історичного словотворення різних частин мови потребував докладного опрацювання не лише лексикографічних праць, що відображали лексику всіх часових зрізів функціонування української мови, а й великої кількості пам'яток різних стилів і жанрів, систематизації та опису дібраного фактичного матеріалу. Так, словотвірна система іменника від найдавніших часів характеризується величезною кількістю формантів і здебільшого значним потенціалом лексико-семантичних груп твірних слів, до яких вони приєднувалися. Виявилося, що навіть підготування узагальнювальної праці з історичного словотвору самого тільки іменника потребує серйозної попередньої роботи, спрямованої на докладне вивчення окремих фрагментів дериваційної системи цієї частини мови.

З огляду на це у 2004 р. з ініціативи директора Інституту української мови НАН України чл.-кор. НАН України В. В. Німчука при Запорізькому

національному університеті було створено Південноукраїнський науковий історико-дериватологічний центр, який співпрацював із відділом історії української мови Інституту української мови. Дослідники поставили за мету простежити та описати динаміку афіксальної деривації іменних частин мови, а здобутки досліджень опублікувати в серії монографій під загальною назвою *Нариси з історії українського словотворення*.

У зазначеній серії побачили світ такі праці: П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)* (Запоріжжя, 2002); П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)* (Запоріжжя, 2009); У. М. Штанденко *Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст.* (Київ, 2003); Р. О. Коца *Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI—XX ст.)* (Київ, 2017); В. М. Ліпич *Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників української мови XI—XVIII ст.)* (Донецьк, 2007); В. М. Ліпич, Н. М. Правда *Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників)* (Бердянськ, 2016); П. І. Білоусенко *Нариси з історії українського словотворення: суфікси -чина (-щина)* (Б. м., 2020). У 2010 р. опубліковано колективну працю *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)* (автори: П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур).

У Південноукраїнському історико-дериватологічному центрі не оминули увагою і вивчення словотворення іменників *pluralia tantum*. За результатами цих студій буде опубліковано монографію в згаданій серії нарисів. Її автори П. І. Білоусенко, Л. П. Бойко, А. Л. Тернова кваліфікують словотвірну систему іменників *pluralia tantum* як окрему підсистему словотвірної системи українського іменника.

Зуважмо, що за основну одиницю студій в усіх названих працях прийнято лексико-словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, тотожним суфіксом і спільним лексико-словотвірним значенням, тобто словотвірним значенням. Дотримання єдиних засад аналізу дасть змогу вперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі системно дослідити суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному аспекті слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, зростання чи спадання продуктивності словотворчих формантів, розширення чи звуження семантики афіксів — ці та інші факти, вивчені в контексті системи, дадуть змогу пояснити причини й умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному, економічному житті народу, як фактору тиску системи на характер змін її елементів, тобто перейти від ілюстративного до пояснювального мовознавства.

Дослідження словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього аналізу історії та особливостей розвитку окремих афіксів. Лінгвісти вивчили прикметникові форманти не тільки на окремих

синхронних зрізах (В. М. Ожоган — суфіксація відносних прикметників XVI—XVII ст.), але й у широкій хронологічній перспективі: Л. М. Костич (суфіксація якісних прикметників), В. М. Васильченко (мотиваційні відношення в системі відносних прикметників), І. Т. Вербовська (дериваційна синонімія та варіативність прикметників), А. А. Дем'янюк (староукраїнські композити), Н. П. Русаченко (іменний словотвір XVI—XVIII ст.) та ін.

Однак варто наголосити на тому, що основну увагу українські мовознавці зосередили на вивченні історії формування суфіксальної системи українського прикметника; дослідження ж префіксальної системи, а особливо конфіксальної, мало фрагментарний характер. Значна частина прикметникових префіксів і конфіксів, використаних у словотворі прикметників, їхній функціональний потенціал, сполучуваність із різними типами основ, ступінь активності використання для вираження певної словотвірної семантики, їхня дистрибуція на різних етапах розвитку української мови залишилися поза увагою мовознавців. Саме це й зумовило написання дослідження узагальнювального характеру про історію формування, становлення та функціонування префіксальних і конфіксальних похідних прикметників на всіх етапах розвитку української мови, яке було надруковано у 2017 р. під назвою *Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI—XX ст.)* (автор — Р. О. Коца).

Складні прикметники охоплюють значну частину лексики сучасної української літературної мови. Вони мають цілком очевидні та специфічні семантико-структурні ознаки, певні своєрідні умови й особливості функціонування. Тому опис словотвірної системи прикметника в її історичному розвитку не може бути представлений без цього її вагомого складника. Вивчення динаміки лексико-словотвірних типів складних прикметників перебуває на стадії завершення: на сьогодні опубліковано низку статей, де розв'язано різноаспектні проблеми історичного прикметникового композитотворення; всебічний аналіз динаміки складних прикметників на основі поєднання трьох основних принципів дослідження композиції (формальний, словотвірний та семантичний) представлено в монографії *Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові* (Коца Р. О., 2021).

Ще одним перспективним напрямком роботи відділу стало написання монографії *Історія української мови. Словотвір: дієслівна префіксація* (дослідники М. П. Дем'янюк, У. М. Штанденко), де описано багаторівневу семантику й функціонування префіксального дієслова української мови в діяхронії починаючи від праслов'янського періоду. На матеріалі, зібраному в писемних пам'ятках української мови, простежено еволюцію функцій певних префіксів та їхніх значень, які вони надають дієслову у процесі словотворення; встановлено закономірності сполучуваності визначених префіксів із мотиваційним дієсловом; досліджено словотвірні типи префіксальних дієслів з урахуванням семантики мотиваційного й мотивованого дієслів, з'ясовано семантичні відношення і взаємозв'язки між різними префіксами, визначено ступені продуктивності певного словотвірного типу в різні періоди розвитку української мови.

У перспективі роботи відділу — праця *Історія української мови. Словотвір. Частина I*, у якій буде узагальнено напрацьований матеріал, зведено його в одне комплексне й системне дослідження, що в повному обсязі представлятиме історію формування, становлення та функціонування різних словотвірних типів іменника, прикметника, займенника та прислівника від праслов'янської доби до кінця XX ст. Вона стане першим в українському мовознавстві комплексним історико-лінгвістичним дослідженням дериваційної системи української мови на матеріалі значного хронологічного й жанрово-стилістичного діапазону пам'яток писемності та доповнить фундаментальну чотирирічну академічну працю *Історія української мови*.

7. Висновки

Відділ історії української мови Інституту української мови НАН України, утворений у 1990-х рр., продовжив розробляти ті основні дослідницькі напрямки, над якими в українському історико-лінгвістичному мовознавстві працювали з кінця XIX і протягом XX ст.: проблеми українського глотогенезу, історія церковнослов'янської мови східнослов'янської (української) редакції, лінгвістичне едиційне джерелознавство, динаміка мовних підсистем. Важливою новацією стало повернення до студій з історичної лексикографії, що були започатковані Всеукраїнською академією наук у 1920-х рр. та свого часу разом з історичною лексичною картою перенесені до Львова.

Сьогодні нову актуальну проблематику відділ формує з позицій усвідомлення особливої ролі академічних історико-лінгвістичних досліджень для обґрунтованого визначення стратегії сучасної мовної політики в державі, необхідного формування її ідеологічних принципів, справедливого регулювання мовної ситуації та досягнення балансу в мовних відносинах, насамперед тих, що мають конфліктний чи суперницький характер.

Статтю отримано 07.06.2021

Статтю схвалено 12.01.2022

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: puriajeval23@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology,
Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

Bohdana Babenchuk, Candidate of Sciences in Philology,
Junior Researcher in the Department of History of Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: dana_babenchuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0001-8472-3588>

**STUDIES IN HISTORICAL LINGUISTICS
AT THE INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE**

This article analyzes major directions, achievements, and prospects of studies in historical linguistics accomplished by the department of the history of Ukrainian of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine within 30 years since its foundation. The department has focused on the Ukrainian glotogenesis and dialectogenesis and their Proto-Slavic origins, the history and structure of Church Slavonic in its East Slavic recension as attested in Old Ukrainian records and used on the Ukrainian ethnolinguistic territory in the 10th—13th centuries, and the history of the Ukrainian orthography. At the moment, three general research areas are in the center of scholarly interests, which are editorial studies of linguistic sources, historical lexicography, and the academic history of Ukrainian. Together with the historians of language working at different Ukrainian educational institutions and research centers, the department continues publishing the book series *Ukrainian Written Records* of the 11th—13th centuries.

In 2019, the department coordinated a scientific seminar series dealing with the historical and lexicographic project *Dictionary of the Ukrainian Language of the Late 17th—18th Century*. It starts working on a monograph to present theoretical and methodological principles of the dictionary compilation. Together with the South Ukrainian Historical Word Formation Center (founded in 2004, Zaporizhzhia), the department is working on the 5th volume of the academic book *A History of the Ukrainian Language. Word Formation* containing a generalized study of word formation of the nominative elements of Ukrainian.

Keywords: historical and linguistic research, editorial studies of linguistic sources, historical lexicography, historical word formation

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.065>

УДК 821.161.2.09Шевченко:81'373.2

М. І. СТЕПАНЕНКО, доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри української мови,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

ХРИСТИЯНСЬКІ ТЕОНІМИ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено дослідженню сакрального змісту поетичного дискурсу Тараса Шевченка. Закцентовано на тому, що автор *Кобзаря* був віруючою людиною, яка черпала знання про Бога з первинного джерела — Святого Письма і творчо вербалізувала їх у своїй мовній практиці як цитатні (зрідка) або як сюжетні (регулярно) біблеїзми. Зібраний великий за обсягом фактичний матеріал покласифіковано за лексико-семантичними, семантико-синтаксичними, формально-граматичними, фразеотвірними критеріями, укладено в номінативні парадигми й різновекторно проаналізовано їхній компонентний склад з орієнтацією на можливі ієрархічні зв'язки. Схарактеризовано синтагматичний потенціал християнського теоніма *Бог* як репрезентанта суб'єктності, об'єктності, адресатності, встановлено, зокрема, його лексико-семантичну сполучуваність з атрибутивними модифікаторами (прикметниками, займенниковими ад'єктивами) та дієсловами. З'ясовано фразеотвірні властивості цієї пропріативної одиниці, визначено семантичні типи усталених зворотів, утворених за її безпосередньою участю. Удокладнено проінтерпретовано синтагматичні відношення вторинного відсубстантивного прикметника *Божий*, представлено його фразеотвірний потенціал з екстраполюванням на внутрішню значеннєву диференціацію, вияскравлено найсутніші орнаментальні функції.

Ключові слова: поетичний дискурс Тараса Шевченка, теонім *Бог*, Божі назви, вторинний відіменниковий прикметник *Божий*, номінативна парадигма

Цитування: Степаненко, М. І. (2022). Християнські теоніми в поетичному дискурсі Тараса Шевченка. *Українська мова*, 1(81), 65–85. <https://doi.org/ukrmova2022.01.065>

Не нам Твої діла Судить,
О Боже наш великий!

Тарас ШЕВЧЕНКО

Бог для Шевченка — батько і то батько рідний.
І він до нього всякі претензії несе й скеровує,
як люблячий син до батька.

* * *

...Серце й душа Шевченкова були переповнені
святошами, тому й його релігійний стиль
такий пишно чеснотний.

Іван ОГІЄНКО

1. Вступ

Мовна практика Тараса Шевченка стала об'єктом дослідження багатьох учених. Лінгвістів здавна цікавила проблема сакральності поетичного дискурсу Великого Кобзаря. З-поміж тих, хто вперше ґрунтовно й системно з'ясував її, — Іван Огієнко. «Про релігійний стиль взагалі, а в мові Шевченка зокрема, ще ніхто не писав, — наголошував митрополит Іларіон. — Я починаю цю ділянку, і то тільки поверхово, — виставляю саму цю думку, саму ідею... Це першорядне питання в українській літературі, яке ми обходимо мовчанкою, а його треба докладно вивчати» (Огієнко, 2003, с. 166). Специфіка поданої наукової розвідки полягає в тому, що в ній актуалізовано й на конкретній текстовій базі переконливо проінтерпретовано вельми сутнісну річ: Шевченко не був атеїстом. Як неспростовний, опертий на ваговиті аргументи факт подано й те, що «релігійний стиль у Шевченкових творах дуже сильний, що він душа його мови й його загального стилю, що він — ознака Шевченкового думання від початку його писань до могили» (там само), що «Шевченко був віруючий християнин-православний» (там само), що в *Кобзарі* «все життя міцно пов'язане з Богом — від ранку до вечора, від народження до могили», а все «писання з погляду віруючого християнина» (там само, с. 168), що «автор думає про Бога невпинно, згадує його постійно» (там само), що «дуже часто Шевченкова мова настільки чесотно релігійна, що переходить у мову святу та в науку церковну» (там само, с. 170), що Шевченко — «високо релігійна особа» (там само, с. 193), «глибоко релігійний чоловік» (там само, с. 197), «глибоко релігійний поет» (там само, с. 198), «учитель Правди Божої» (там само, с. 227), її «проповідник, апостол, пророк» (там само, с. 228).

Ретельне ознайомлення з мовною практикою Тараса Шевченка, передусім із її сакральним змістом, дає підстави твердити, що цей зміст поет черпав із Книг Слова Божого, які, за влучною оцінкою Івана Франка, «здобули величезне значення і зробилися миродійними не лише для пануючої держави, але також для загалу народів і суспільностей у трьох частях світу, вникнули своїм духом і світоглядом в серця незліченних мільйонів людей і творять ще й досі одну з основ людської цивілізації» (Франко, 1987, с. 403). Ця приховувана чи табуйована через світоглядні заборони з боку тоталітарної держави концепція винятково актуалізува-

лася в добу незалежності і знайшла своїх послідовників серед філософів, культурологів, літературознавців, мовознавців та інших представників науки, вільних від ідеологічних догматів.

Про мову творів Тараса Шевченка в різні часи писали Л. А. Булаховський, В. С. Ващенко, Т. П. Вільчинська, І. С. Герус-Тарнавецька, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, В. С. Ільїн, А. С. Колодяжний, М. П. Коломієць, А. П. Критенко, Г. А. Левченко, К. В. Ленець, Л. Т. Масенко, А. К. Мойсієнко, Н. В. Молотаєва, Ю. Л. Мосенкіс, В. В. Німчук, І. Огієнко, П. П. Плющ, В. М. Русанівський, Н. Г. Сидяченко, О. Н. Синявський, В. І. Сімович, В. Г. Скляренко, Л. О. Ставицька, М. М. Сулима, П. Д. Тимошенко, В. А. Чабаненко, В. К. Чапленко, Т. К. Черторизька, Ю. В. Шевельов, Михайл Шевченків та ін. «Лінгвістична українська шевченкіана, — справедливо зауважує Г. К. Конторчук, — хоч і має усталені наукові традиції і чималі напрацювання, потребує подальшої копіткої роботи» (Конторчук, 2010, с. 244). Це стосується передусім релігійного аспекту творчості Тараса Шевченка, зокрема з'ясування ролі й місця в мовній архітектоніці поета християнських теонімів, геортонімів, біблійних антропонімів та топонімів, найменування священних понять, дій, предметів, символів тощо. Отже, актуальність пропонованої наукової розвідки не викликає сумніву. Її істотно посилюють сучасні зміни, пов'язані з деатеїзацією українського суспільства.

Мета статті — виявлення на основі теантропоцентричного підходу особливостей функціонування в *Кобзарі* оніма *Бог* крізь призму його семантичного корелювання, синтагматичних можливостей, ізофункційних зв'язків, дери-ваційного потенціалу, фраземотвірного ресурсу, текстотвірних властивостей.

2. Основний виклад

Однією з визначальних рис ідіостилю поезії Тараса Шевченка є регулярне, підпорядковане чітким текстотвірним настановам екстра- й інтралінгвального характеру використання релігійної лексики та фразеології, причому не тільки у творах євангелійної та біблійної тематики. До найпродуктивніших репрезентантів сакральності належать теоніми. З-поміж них функційне ядро утворює лексема *Бог* (420 уживань) разом із її дискурсивними субститутами — особовими займенниковими іменниками *Ти*, *Він*: *Помолись За мене Богу, мій ти сину, На тій преславній Україні, На тій веселій стороні — Чи не полегшає мені?..* (Шевченко, 2014а, с. 422)¹; *«Молюсь Тобі, Боже милий... Що дав мені добру силу Пересилить горе І привів мене, старого, На ці святі гори Одинокий вік дожити, Тебе восхвалити, І Твоєю красою Серце веселити...»* (с. 265); *Не знаю, Для чого, справді, ми читаєм Святую заповідь Його, Чесную кров Його п'ємо, Мов у шинкарки меду чарку...* (с. 425); *Одурич Ти нас, убогих; Ми ж, окрадені небоги, Самі Тебе одурили І, скиглячи,*

¹ Надалі вказуватимемо лише сторінку з *Кобзаря* Тараса Шевченка. Для аналізу взято «унікальне видання: воно не лише містить поетичний спадок світоча української поезії, а й на сьогодні є найповнішим зібранням Шевченкових творів без будь-яких цензурних вилучин, до того ж із різними авторовими варіантами, які теж мають неабияку мистецьку цінність» (Шевченко, 2014а, с. 5).

возопили... (с. 479); «Пошли на ум Твою святиню, Святим наитием напої, Да провещаю благостиню, Что заповедана Тобой!..» (с. 501). Активність уживання досліджуваного пропріатива пояснено тим, що Бог — «репрезентант найвищих релігійних та духовних цінностей людства, у якому сконцентрована онтологічна, міфологічна, релігійна, духовна константа індивіда та соціуму» (Мацьків, 2007, с. 19). Важливо зробити акцент і на тому, що концептосфера Бог у *Кобзарі* Тараса Шевченка — це «багатопланова, поліфункціональна, ієрархічна структура, одна з найбільш складних інформаційно-комунікативних, архетипно-міфологічних, релігійних систем, яка реалізується на осі координат мова — культура» (там само).

Божі імена в аналізованому дискурсі формують розлогу номінативну парадигму, кожен компонент якої поряд з основним експлікує додаткове значення, зумовлене природою мотивата та/або притеонімного поширювача. Парадигмальне осердя репрезентує лексема *Бог*. Інші можливі конституенти є «своєрідною проекцією на Бога як творця видимого й невидимого світу, символічним відображенням трансцедентного в іманентному» (Мацьків, 2007, с. 36). Вони, постаючи окремими назвами, вербалізують ті або ті сутності Бога. Так, найменування *Син* уособлює і «Боголюдську природу Ісуса Христа» (там само, с. 39), і земну його сутність. Воно може функціювати без залежних членів або входити на правах граматично панівного компонента до структури складних найменувань *Син Божий*, *Син Марії*, *Син єдиний Богом ізбранної Марії*, *Твій [Марії] розп'ятий Син*, *Твоя [Марії] скорбная дитина*. Роль ономасіологічного маркера в монолексемній назві виконує контекст, а в дво- чи багатослівних — присубстантивні поширювачі *святий* 'наділений божественною силою', *єдиний* 'лише один', *розп'ятий* 'той, кого розп'яли на хресті' з властивою їм виразною семантичною актуалізацією. Вони опиняються в аксіологічній зоні не загально-, а конкретнооцінних назв. Ці найменування експлікують абсолютну унікальність *Бога Сина* й жорстокі, нелюдські *Його* страждання за наші гріхи: *Бо за Сином Святая Мати всюди йшла; Його слова, Його діла, — Все чула й бачила, і мліла, І мовчки трепетно раділа, На Сина дивлячись* (с. 464); *За кого ж Ти розпинався, Христе, Сине Божий?* (с. 196); *І намальовано: розп'ятий За нас Син Божий на хресті* (с. 424); *Не плачеш ти і не співаєш, Гадаєш, думаєш-гадаєш, Як Його вчити, навести На путь святий Святого Сина, І як Його од зол спасти, Од бур житейських одвести...* (с. 461); *Благословенна в женах, Святая, праведная Мати Святого Сина на землі!* (с. 425); *...Й тепер не втік би Син Марії* (с. 262); *Хвала І похвала Тобі, Маріє! Мужі воспрянули святії, По всьому світу розійшлись, І іменем Твого Сина, Твоєї скорбної дитини, Любов і правду рознесли По всьому світу* (с. 465); *...Той Син єдиний Богом ізбранної Марії, Що він зробив їм?* (с. 424); *...і прийняла [святая праведная Мати] В живу душу світ незримий Твого розп'ятого Сина!* (с. 426).

Найвищу частоту вживання після оніма Бог в описуваній парадигмі виявляє пропріативна одиниця *Господь* (93 приклади). Вона означає бо-

жественну всемогутність, зумовлену владою над природою, гріхом і смертю. Показовим є те, що в *Кобзарі* зафіксовано найкоротшу за формою молитву з одиничним іменником-апелятивом *Господи*: «*Молітеся! Молітеся! Господи, помилуй, Прости Ти їм, бо не знають!..*» (с. 158). Типовим для теоніма *Господь* є функціонування без поширювачів: *То — воля Господа!..* (с. 245); *Псалом новий Господеві І новую славу Воспоєм чесним собором, Серцем нелукавим...* (с. 209); *...Свою Україну любить, Любить її .. во врем'я люте, В останню, тяжкую мінуту за неї Господа молить!* (с. 245). До репертуару присубстантивних поширювачів у вигляді узгоджених означень уходять прикметники *єдиний* 'один, без інших', *великий* 'який має надзвичайну силу', *святий* 'наділений божественною силою', *милосердий* 'який виявляє співчутливе ставлення до всіх': *І праведно Господь великий На вас, на лютих, на вас, диких, Кайдани повелів кувать...* (с. 328); *А ти, о Господи єдиний, Скуєш лукавії уста...* (с. 447); *А там, де люди, — добре буде; Там будеш жить, людей любить, Святого Господа хвалить!* (с. 308); *...І молитву діє [Іван Гус]: «О Господи милосердий! Що я заподі-яв отим людям?..»* (с. 158). Принагідно зауважимо, що за характером синтагматичних, семантико-синтаксичних відношень онім *Господь* уподібнений онімові *Бог*. Зближує ці порівнювані пропріативи й те, що вони є компонентами усталених висловів однакових семантичних типів (про це йтиметься далі).

Номінація *Господь Бог* (2 вживання) фокусує значення 'надприродна духовна субстанція' і 'божественна владність': *Господь Бог лихих карає — Душа моя знає* (с. 207); «*Прощай же ти, моя нене, Удово-небого! Годуй діток! Жива правда у Господа Бога!*» (с. 136).

Наголосимо, що в *Кобзарі* Бог «зветься тільки словом Святий (як це бачимо і в Біблії)» (Огієнко, 2003, с. 179): *Того в'яжуть, того ріжуть, Той сам себе губить... А за віщо? Святий знає!* (с. 31). Скорочення *Святий* (3 вживання) не втрачає тих аксіологічно релевантних властивостей, які притаманні повній номінації *Святий Бог*.

Назва *Владика (Небесний, святий)* (3 вживання) утримує зміст 'який має право та можливість вільно розпоряджатися всім'. Конкретними атрибутивними модифікаторами, що супроводжують її, є прикметники *небесний* ('який перебуває на небі') і *святий* ('наділений божественною силою'): «*Молюсь Тобі, Боже милий, Господи великий, Що не дав мені загинуть, Небесний Владико!*» (с. 265); *За гріх, За тяжкий, мабуть, гріх великий, Не дав мені святий Владика очей нарадувать старих Моїм дитячком!..* (с. 410). Поряд зі словосполученням *небесний Владика* в одному контексті (Псалом 81) функціює синтаксична структура *земні владика*. Ці іменниково-прикметникові одиниці перебувають у відношенні контрастивності. Тарас Шевченко протиставляє Бога як творця світу і всього добра, що існує в ньому, патріархам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам, розкриваючи їхні гріхи вільні та невольні: *Між царями й суддями На раді великій Став земних владик судити Небесний Владика. «Доколі будете стяжати І кров невинну розливать Людей убогих?»*

а багатим Судом лукавим помагать?» (с. 207). Поет дає духовно-моральну настанову Божим слугам, нагадує їм про покладену на них Творцем Усе-світу земну місію: *«Вдові убогій допоможіте, Не осудіте сироти І виведіть із тісноти На волю тихих, заступніте Од рук неситих!»* (с. 207). Висновок цього повчання простий і старий як білий світ: *Царі, раби — однакові Сини перед Богом; І ви вмрете, як і князь ваш, І раб ваш убогий* (с. 207).

Біблійна номінація *Цар (Небесний)* (2 вживання), яка входить до короткої, стислої і сильної молитви, актуалізує семантику ‘хто має владу на небі’. У її формуванні однаковою мірою беруть участь обидва компоненти іменниково-прикметникового лексичного словосполучення: *От і талан Господь послав На вбогий хутір... Ублагали Царя Небесного!* (с. 401).

Найменування *Творець (Небесний)* (2 вживання), *Творитель (благий)* (2 вживання) маніфестують значення ‘який дав життя, існування всьому’: *«Любила [я], За Ваши грешные дела Творца Небесного молила, Молила, плакала...»* (с. 511); *Слёзы-реки, Молитвы тёплые — ничто, Ничто Творца не умолило...* (с. 515); *А кругом тебе Творилося, росло, цвіло І процвітало, і на небо Хвалу Творителю несло* (с. 494). Виразнішими семантико-стилістичними функціями наділений старослов’янізм *Творитель*. Залежні від теонімів компоненти *небесний* та *земля* уточнюють вирізнений сакральний зміст суттєвою семантичною характеристикою ‘дати життя всьому’. При онімі *Творитель* зафіксовано ад’єктив *благий*, що реалізує наповнену піднесеного змісту сему ‘лагідний, чуйний до людей’: *«О Боже ... Благий Творителю земли, Не наказуй родных злодеев...»* (с. 507—508).

Назва *Вседержитель (святий)* (2 вживання) передає значення ‘утримання всього у владі Бога’: *...Ні, то люди живі люди, В кайданах забиті, Из нір золото виносять, Щоб пельку залити Неситому... То каторжні! А за що? те знає ... Вседержитель ... а, може, ще Й Він недобачає!* (с. 138); *«І талан, і безталання — Все, — каже, — од Бога, Вседержителя святого, А більш ні од кого»* (с. 420). Атрибутивний модифікатор *святий*, твердить Іван Огієнко, «для Шевченка — це все найкраще, любе, чеснотне. Це освячуючий епітет, для Шевченка як освячена вода, якою він освячує чеснотні речі» (Огієнко, 2003, с. 183).

Найменування *Всеблагий* (1 вживання) інтегрує в собі значення ‘безмірно добрий’: *Трудящим людям, Всеблагий, На їх окраденій землі Свою Ти силу ниспошли!* (с. 472). Префіксоїд *все-* вказує на повноту якості, вираженої другою частиною субстантивованого прикметника. Характеризований теонім функціонує у структурі багатой на релігійну лексику молитви. Автор, проказуючи цей піднесений текст, зливається з ліричним героєм, просячи Бога «у пута кутії» окути, у «склепу глибокім» замурувати всіх визискувачів, поставити «янголи свої» коло «чистих серцем» людей, щоб «чистоту їх соблюли».

Номінація *Милосердий* (1 вживання) репрезентує семантику «допомога всім і кожному, хто цього потребує»: *Якби сказати, що не люблю, Що я Україну забуваю, Або лукавих проклинаю За те, що я тепер терплю, — Йй-Богу, братія, прощаю І Милосердому молюсь...* (с. 292). Слід наголо-

сити, що для лексеми милосерддй (*милосердний*) типовим є функціонування на правах постійного епітета при теонімах *Бог* та *Господь*.

Особливе місце в аналізованій номінативній парадигмі відведено референтові *Батечко* (1 вживання): *А може, й сам на небесі Смієшся, Батечку, над нами Та, може, радишся з панами, Як править миром?!* (с. 408). Удавання до неутрадиційненого в сакральній мовній картині Божого імені спричинене намаганнями автора збагнути одну вельми важливу річ: чому такий тяжкий земний шлях судиться багатьом простим людям? Поет свідомо стилізує оповідь під фольклорну стихію, для якої демінутив *батечко* є природним в усій його розмаїтості — від яскравої пейоративності до рельєфної меліоративності. Зчеплення слів «високого звучання» зі зниженою лексикою (Ільїн, 1958, с. 223) десакаралізує виклад, надає йому народнорозмовної тональності.

Бог у *Кобзарі* постає як нероздільна трійця — Бог Отець, Бог Син, який віддав своє життя як викуп за людство, і Бог Дух Святий. Небагатьма прикладами представлено особні назви Бога Отця і Бога Сина. Бога Отця поіменовано *Самим сивим Верхотворцем: І за що Його, святого, мордували, Во узи кували, І голову Його чесную Терном увінчали, І вивели з злодіями на Голготу-гору, І повісили між ними — За що? Не говорить Ні Сам сивий Верхотворець, Ні Його святії — Помічники, поборники, Кастрати німі!* (с. 424). Серед поборників Шевченко виділяє тих, «що борються за Бога, а не тих, що поборюють Його», і «тих, що не боролись за правду (Бога), а тільки молились та терпіли» (Шевченко, 2014а, с. 424). Прикметник *сивий* ‘дуже давній’, який сполучається з іменником *Верхотворець*, що постав на базі іменниково-прикметникового словосполучення *Верховний Творець*, сприяє актуалізації семи ‘найвищий у творенні матеріальних і духовних цінностей’. Важливу ідентифікувальну функцію виконує партикульований означальний займенниковий прикметник *Сам*, що набув статусу підсилювально-видільної частки і став органічним складником розглядуваної Божої назви.

Із *Богом Отцем* пов’язане своїм історичним тлом найменування *Боже Иудеи* (рос.). Воно завдяки притеонімному поширювачеві *Иудеї*, що має форму узгодженого означення, указує на першооснови віри, фокусує в собі історію про іудейське царство, символ вірності Богові й т. ін.: «*О Боже, Боже Иудеи ... мне смирение пошли!*» (с. 507—508).

Номінативну парадигму ‘Бог Син’ формують, крім уже згадуваних назв *Син*, *Син Божий*, *Син Марії*, *Син єдиний Богом ізбранної Марії*, *Твій [Марії] розп’ятий Син*, *Твоя [Марії] скорбная дитина*, теоніми *Христос*, *Господь Христос*, *Пророк*, *Месія*, *Назорей*, *Младенець*, *Спаситель*, *Розп’ятий*. До речі, ім’я Ісус, що означає ‘Бог спасає’, у *Кобзарі* також зафіксоване: *Загуло у Вифлеємі на майдані: «Месія!.. Ісус!.. Осанна!..»* (с. 460).

Найменування *Христос* (12 уживань) солідаризує *Бога Сина* з «*Помазаником*». Воно «походить від арамейського мешіах і єврейського машіах “помазник”, “Месія”, яке перекладене грецькою *Christos*» (Ільїн, 1958, с. 41). «У сучасному використанні термін ... “Ісус Христос” означає “Ісус Помазанець”. Слово вживається як епітет, що позначає причетність до

Святого Духа внаслідок помазання елеєм» (Христос, 2020): *І згадував літа лихії, Погані, давнії літа, — Тоді повісили Христа, й тепер не втік би син Марії!* (с. 262); *...Росли сини і веселили Старії, скорбнії літа... Аж поки іменем Христа Прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай...* (с. 271).

Назва *Господь Христос* (2 вживання), як і номінування *Господь Бог*, репрезентує семантику 'божественне всесія': *Во ім'я Господа Христа і Матері Його святої Ляхи прийшли на нас війною...* (с. 410).

Номінація *Назорей (милосердий)* (2 вживання) об'єктивує обарвлене локативним змістом значення 'Христос із Назарета' — міста, у якому Син Божий провів дитинство й від назви якого походить ще одне Його Боже ім'я — *Ісус Назорейський: Співає І плаче серце, оживає І в Тебе, Боже, і в святих Та праведних Твоїх питає, Що він зробив їм, Той святий, Той Назорей...* (с. 424). Його супроводжує і конкретизує експліцитною меліоративною характеристикою епітет *милосердий*: *А Назорей милосердий Назвав їх братами, — За те й повісили Його, Неначе злодія...* (с. 425).

Назва *Пророк* (1 вживання) реалізує семантику 'який відкриває людям Божественну владу й волю': *Восплач, Пророче, Сине Божий, І о князях, і о вельможях, І о царях отих* (с. 467).

Із щойно проінтерпретованими корелує високочастотне найменування *Месія* (10 уживань), що самостійно або разом із залежним від нього компонентом *народжений* актуалізує семантику 'посланець Божий, який з'явився для врятування людства від зла': *А радість Матері Марії Неізреченная! Месію, самого Бога на землі Вона вже зрїла...* (с. 463); *Мітла огненная світила, Неначе сонце, і дивилась На ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію і народженого Месію* (с. 460). Боже месійство «значно ширше від загального поняття пророк, оскільки саме Бог промовляє до пророків і в кінцевому підсумку Його слово є носієм Божих істин, знамень» (Мацьків, 2007, с. 41).

Номінування *Младенець (праведний, великий)* (2 вживання) стосується боголюдської сутності й земного походження Христа: *Спаси Ти нас, Младенче праведний, великий, Од п'яного царя-владики!* (с. 453). Рамки описуваної назви розширюють ад'єктивні компоненти *праведний* і *великий*, уточнюючи її план змісту такими значенневими характеристиками, як 'безгрішний' і 'наділений надзвичайною неземною силою'. Аналізований теонім узгоджується своєю фоновною інформацією з біблійною історією про масове вбивство немовлят, коли «Ирод п'яний» наказав «По всьому царству постинать Малих дітей», бо ті, «погані ... не дадут доцарювать» (Шевченко, 2014а, с. 453).

Боже ім'я *Спаситель* (2 вживання) реалізує семантику 'рятування всього світу й окремих людей': *«Слава Тобі, Спасителю! Насилу діждала!»* (с. 192); *Слава вам, Убогим людям, чабанам, Що привітали, заховали І нам Спасителя спасли Од Ирода* (с. 460).

Назва *Розп'ятий* (1 вживання) актуалізує значення 'несправедлива страта Ісуса Христа'. Воно одержує свою інформативну повноту, корелюючи з трикомпонентною структурою *розп'ятий Син Марії* в межах од-

ного контексту: *Дивилась [ти], поки не осталося Живого сліду на воді, — І усміхнулася тоді, І тяжко, страшно заридала, І помолилась в перший раз За нас Розп'ятому. І спас Тебе розп'ятий Син Марії, І ти слова Його живії В живу душу прийняла...* (с. 434).

Ще раз зробимо акцент на тому, що функційне ядро з-поміж досліджуваних теонімів становить лексема *Бог*. Вона, доречно зазначає Іван Огієнко, «стрічається сотні раз у «Кобзарі», стрічається на кожному кроці», промовисто засвідчує, що «Шевченко міцно зріс з Богом, і Він постійно в його душі і серці, і автор не може ніколи забути про Нього» (Огієнко, 2003, с. 175—176). Нетеонімно-теонімна номінативна парадигма іменників *бог, Бог* має такий набір конкретних реалізацій:

- умілець у чомусь, володар чого-небудь на землі: *Тим неситим очам, Земним богам, царям — І плуги, й кораблі, І всі добра земні, і хвалебні псалми — Тим дрібненьким богам!* (с. 473); *Все на світі — не нам, Все богам тим, царям! І плуги, й кораблі, І всі добра землі...* (с. 473). Роль ономасіологічного маркера виконують або присубстантивні художні означення (земний 'життєвий, реальний', *дрібненький* 'який має неістотне значення, маловартісний') як окремі компоненти поширеної назви, або весь контекст;

- імператор Давнього Риму — Нерон, якому «молились ... сенатори І всі патриції» (Шевченко, 2014а, с. 430): *І написали воєводам По всьому царству: так і так, Що кесар-бог, ще більш од бога, І майстрові дали кувати Із бронзи кесаря...* (с. 429); *А в кого сестру благоволили взяти, У свій гарем — і се нічого: На те він бог! А ми під бога Себе повинні підкладати, Не тільки сестер...* (с. 430—431);

- дохристиянські боги, божества (*Ладо* [богиня кохання, радості, дітей, жінок, шлюбу], *Лель* [її син], *Валькірії* [войовничі дівки]): *Перед богами Лель і Ладо Огонь Рогніда розвела...* (с. 307); *...Мов ті Валькірії, круг неї [Рогніди] Танцюють, граються дівчата...* (с. 307). У *Кобзарі* до цих Божих назв подано такі коментарі: «За поганських часів Ладо була богиня весни, любови і щастя в подружжі, а Лель — її син; перед Ладом дівчата розводили вогонь і підтримували його, щоб не згасав»; Валькірії — «богині війни в давніх германських народів, які вірили, що ці богині опікувались хоробрими вояками й забирали загинлих із собою до неба; звідтіля вони зірками дивились на землю» (Шевченко, 2014а, с. 307);

- нехристиянські боги: *Окрадені, замучені, В пугах умираєм, Не молимося чужим богам, А Тебе благаєм...* (с. 206). Дистинктивну функцію в цьому номінативному полі виконує прикметник-епітет *чужий* 'який має інші погляди, інтереси';

- неканонізоване представлення Творця усього суцього, Володаря, який керує світом і вчинками людей: *Була б сестра, і був би брат, А то ... тепер нема нічого, — Ні Бога навіть, ні пів-Бога: Псарі з псарятами царять, А ми, дотепні, доїжджачі, Хортів годуємо та плачем!..»* (с. 492). Поет удається до образної порівняльної характеристики, зіставляючи, з одного боку, велич Бога, а з іншого — порушення його заповідей, волі в земному бутті, що спотворило світ, породило дисгармонію, спричинило соціальну нерівність;

• християнський Бог: *Чи ти рано до схід сонця Богу не молилась?* (с. 125); *...Спитай Бога: чи діжду я, Чи не діжду пари?* (с. 49); *Знать од Бога І голос той, і ті слова Ідуть меж люди* (с. 314); *Тяжко мені, Боже милий, Носити самому оці думи...* (с. 386); *Мій Боже милий! Як то мало Святих людей на світі стало!* (с. 447);

• національна сутність Бога: *«О милий Боже України! Не дай пропасти на чужині В неволі вольним козакам!»* (с. 122). Його вимальовують у своїй уяві окуті в кайдани «козаки сердеги». Автор свідомо конотує через етнічне тло, репрезентоване передусім хоронімом Україна, ім'я Господа, щоб передати свої синівські почуття та безмірну любов козаків-бранців до рідного краю, без якого вони не мислили власного життя, тому, ризикуючи ним, і вершили гідні щонайвищих похвал та захоплені подвиги.

У *Кобзарі* найспецифічніший розряд становлять структури з теонімом Бог (*Господь*), які є «дослівним відтворенням старослов'янських текстів, тою чи тою мірою співвідносних з провідною ідеєю того чи того твору, епіграфи до ... творів» (Льїн, 1958, с. 222): *Якщо хто каже, що люблю, мовляв, Бога, а брата свого ненавидить, то це — брехня* (Соборне послання апостола Іоанна, гл. IV, ст. 20); *Ось що каже Господь: допильновуйте суду й чинить справедливість, спасіння бо моє недалеко, і милість моя відслониться* (Ісаїя, розділ I, VI, ст. 1). Розглядувані вислови можна кваліфікувати як цитатні біблеїзми (див.: Набока, 2006).

Сюжетні біблеїзми (там само), тобто авторські конструкції з компонентом Бог, чітко диференційовано на два типи: 1) ті, що мають у своєму складі атрибутивні модифікатори, і 2) ті, які функціують без них. Переважають другі, що пояснено об'єктивними чинниками: у значеннєвій структурі християнського теоніма Бог іманентно закладений повний обсяг того позитивного потенціалу, який наскрізно пронизує Всесвіт. «Тільки один Бог абсолютно чистий і бездоганний, — мовиться у Святому Письмі, — а всі люди згрішили й позбавлені Божої слави» (див.: Біблійні атрибути Бога, 2020).

Щодо семантичної природи присубстантивного конкретизатора, то він репрезентований таким ад'єктивно-епітетним ресурсом: 1) *святий: І, сивоволосий, Підняв руки калічені До святого Бога, Заридав, як та дитина, І — против небогу!..* (с. 332). Утворювані синтаксичні структури актуалізують рису Божого характеру, яку звеличує Біблія і яку вважають «одним із найбільш фундаментальних понять основних світових релігій» (Святість, 2020), — святість. Для розглядуваної іменниково-прикметникової сполуки типовим є побутування у складі сакрального мінідискурсу, як-от: *Молебствіє архимандрит Сам на горі править, Святого Бога просить, хвалить, Щоб дав їм мудрости дознати, Гетьмана доброго обрати* (с. 351). Високий ступінь оцінності аналізований присубстантивний поширювач експлікує, коли сполучається зі «специфічно прикметниковим префіксом пре-» (Жовтобрюх, 1979, с. 243), який уживається для вираження інтенсивності ознаки: *«...Нехай старий собака гине, Коли*

не вмiє шанувати Людей та Бога Пресвятого, Не вмiє правдоньки сказати...» (с. 294); 2) праведний ‘безгрішний’: *Ти сирота: нема нікого, Опріче праведного Бога...* (с. 412); 3) милосердий ‘який виявляє прагнення допомогти всякому, хто має в цьому потребу’: *Ой гляну я, подивлюся На той степ, на море: Чи не дасть Бог милосердий Хоч на старість волі* (с. 300); 4) благий ‘добрий, лагідний’: *У синагогу Зайшла благать благого Бога, Щоб син її найшовсь...* (с. 463); 5) великий ‘який має незрівнянну силу впливу’: *Немає слов, немає слюз, Немає нічого; Нема навіть кругом тебе Великого Бога!* (с. 396); 6) милий ‘близький і рідний серцеві’: *Коли дивиться, погляне — Боже, милий Боже! Між невольниками в путах Той самий єдиний Її месник безталанний* (с. 384); 7) істинний ‘справжній’: *І на торжища і в чертоги Живого істинного Бога Ти слово правди понесла!* (с. 434); 8) єдиний ‘один без інших’: *О Боже мій! О мій єдиний! Воно [дівчина] тоді було дитина...* (с. 298).

Прикметникові лексичні одиниці *святий, праведний, милосердий (милосердний), благий, милий, великий, істинний* функціують у християнських текстах як постійні орнаментальні засоби при онімі *Бог*. Крім цих «найніжніших епітетів» (Огієнко, 2003, с. 180), у *Кобзарі* зафіксовано й інші художні означення, а саме: *сердитий* ‘який перебуває у стані гніву’, *сильний* ‘найвпливовіший, наймогутніший’, *всещедрий* ‘найінтенсивніший у своєму вияві’, *живий* ‘який існує в земній реальності’, *правдивий* ‘справжній, явний’: *За грішні, мабуть, діла Караюсь я в оцій пустині Сердитим Богом* (с. 360); *О! Боже сильний!.. Пошли мне мудрость отвратить Эту кровавую расправу* (с. 527); *Подай же нам, всещедрий Боже, Отак цвісти, отак рости...* (с. 480); *Ся ж [ослиця] несла Живого істинного Бога!* (с. 460); *О Боже, сильний и правдивый, Тебе возможны чудеса* (с. 502). В аналізованих текстах, на відміну від експліцитно сакралізованих міні-дискурсів, пропріатив *Бог* олюднюється, набуває земних рис.

В окрему групу слід вичленувати структури, у яких присубстантивну позицію заповнюють присвійні займенникові прикметники *мій, наш*, унаслідок чого актуалізовано складник ‘який належить собі, який є в себе’ опозиції свій / чужий. Вони рідше функціують самостійно, а частіше вживаються разом з окремими вирізненими вище атрибутивними модифікаторами, пор.: *«Ой Боже наш, Боже! Хоч і не за нами Неси Ти їх з України...»* (с. 120); *Донеси ж, мій Боже милий! Або хоч надію пошли в душу...* (с. 397); *Не нам Твої діла Судить, о Боже наш великий!* (с. 298). Поєднання двох однакових або двох чи кількох різних художніх означень як конкретизаторів теоніма *Бог* — одна з важливих рис поетичного ідіостилію Тараса Шевченка: *«Нащо Бог мене поставив Цвітом на сім світі? Щоб людей я веселила, Тих самих, що вбили мене й матір? Милосердий Святий Боже милий!..»* (с. 218); *Ой, Боже милий! Милий, милосердий, А я так його любила!..* (с. 354).

Уже йшлося про те, що вищим ступенем продуктивності в *Кобзарі* наділений теонім *Бог*, який не має при собі атрибутивних поширювачів. Він регулярно вживається в суб’єктній, об’єктній та адресатній функції.

Бог як суб'єкт постає здебільшого в земній, а не Божій візії. Роль основних носіїв валентності виконують несакральні дієслова-предикати (мовлення, руху, сприймання, покарання, заохочення тощо), а також контекст. Отже, як і прості люди, *Бог* у Шевченковій поезії розмовляє непорочними устами або нічого не говорить, чує про все добре і зло, ходить по світу, витає над селом, бачить усе, що чиниться навкруги. Як Небесний Владика, він застерігає від лихого й повчає, посилає добро та ділиться чимось з іншими, допомагає долати труднощі та створює довкіл усе те, чого бракує: *Сам Бог витає над селом!* (с. 250); *А Бог хоч бачить, так мовчить, Гріхам великим потурає...* (с. 254); *Не дав мені Бог нічого!* (с. 261); *Заплакала Милосерда, Неначе за сином, і Бог зглянув на ті сльози І на Україну...* (с. 269); *За гріхи такі великі Сам Бог не pomoже* (с. 222).

Релігійним змістом наповнені синтаксичні структури, у яких лексему *Бог* реалізовано в об'єктній та адресатній функції. Розряд детермінованих компонентів представлений двома семантичними типами. Перший із них формують лексеми — номінування визначальних релігійних дій (*бити поклони, благувати, молити, молитися, поклонятися, славити, сповідатися, хвалити*) і релігійних понять (*молитва*). Утворювані на базі цих дієслів та іменників конструкції можна трактувати як релігійно-моральні формули, бо ж мораль не існує без релігії, релігія — без моралі: *В дулевину себе закуй, Гарненько Богу помолися, А на громаду хоч наплюй — Вона капуста головата!* (с. 392); *Нудно мені, тяжко — що маю робити? Молитися Богу? Так думка не та!* (с. 57); *Не журися, сподівайся Та Богу молися!* (с. 95); «...Така моя доля!» — *Старий вимовив і нишком Богу помолівся...* (с. 166); *Вийшла з хати На світ дивуватись Яриночка, та не Бога Святого благувати, А нищечком у ворожки Про його спитати* (с. 167); *Якого ж ми раю у Бога благуєм?* (с. 387); *Думав жити, поживати Та Бога хвалити...* (с. 331); *...Там синєє море Виграває, хвалить Бога, Тугу розганяє...* (с. 59); *Жить би, жить та славить Бога І добро творити...* (с. 251); *Як перед Богом сповідаюсь: За правду на світі караюсь І не клянущу долі...* (с. 284); *...І не благуай, бо пропаде Молитва за Богом* (с. 398). Винятково актуальною є думка Івана Огієнка про те, що поет «часто-часто навчає одного — моліться!.. коли б такі ради подав який письменник сьогодні, всі критики однодушно висміяли б такого й крикнули “піп”! А Шевченко в своїх творах часто виступає попом — і це істота “Кобзаря”!..» (Огієнко, 2003, с. 222—223). А ще, слушно наголошує митрополит Іларіон, — «більшість Шевченкової науки можна повторювати в церкві на проповідях, так ніби цитати з якого церковного твору» (Огієнко, 2003, с. 218).

Другий тип граматично панівних членів вирізняється лексико-семантичною широтою. Його конституують дієслова на позначення негативного вчинку (*дурити*), емоційно-психічного стану (*гнівити, боятися, нарікати*), мовлення (*заговорити, назвати, спитати, розказати, проклинати*), акустичної дії (*чути*), оптичної дії (*дивитися, зріти*), ментальності (*згадати*), а також прикметники, які вказують на морально-етичні якості людини (*грішний*), загальну позитивну оцінку (*милий*), схожість, подіб-

ність між людьми та предметами (однаковий) та ін.: *...Дурить себе, чужих людей, Та не дурить Бога!* (с. 204); *«Гнівши Бога, моє серце: Кращої немає Ні на небі, Ні за небом, Ні за синім морем Нема кращої од тебе!»* (с. 72); *І вже ніколи не просплюся, Бо я вже й Бога не боюся, І не соромлюся людей* (с. 225); *Не нарікаю я на Бога...* (с. 484); *...І ми, читая, оживаєм І чуєм Бога в небесах* (с. 406); *Отак янголи святії Дивляться на Бога, Як вони одно на друге* (с. 375); *Коли вони, неситії Гріхами, дознають? Їдять люди замість хліба, Бога не згадають* (с. 206); *Розкажу я те, що знаю, Тобі й спати не ляжу, А ти рано тихесенько Богові розкажеш* (с. 249); *...Я думав, грішний перед Богом, — Нехай хоть часточка убога За мене піде...* (с. 410); *Не в нашім краї, Богу милім, Не за гетьманів і царів, А в римській ідольській землі Се беззаконіє творилось Либонь за Деція-царя* (с. 426); *Царі, раби — однакові Сини перед Богом...* (с. 207).

Для теоніма *Бог* характерним є побутування у структурі усталених зворотів мови, що мають різну формально-граматичну й семантичну будову, можуть поставати як фразеологічні варіанти або вступати в синонімії зв'язки. Серед досліджуваних одиниць зафіксовано лише ті, які, за версією Н. Д. Бабич, пов'язані з християнською вірою в Бога як першооснову й першопричину, і не виявлено тих, зміст яких би асоціювався з тотемним іменем людського племені або з тими чи тими невідомими мовцями побутовими ситуаціями (Бабич, 2012, с. 198—199). Не буде зайвим вияскравити, що номінація «Бог, виступаючи компонентом фразеологічних одиниць, не втрачає свого значення попри часткову деактуалізацію складників стійких зворотів, зберігає всі ознаки слова, а не асемантичного елемента, що дозволяє говорити про прототипність компонентів фразеологізмів» (там само, с. 126). Аналізовані конструкції об'єднано в такі тематичні групи:

- 'застереження від чого-небудь поганого, злого, небажаного': *«Я? з панами? Крий Боже! Зараз, дайте встать, Ясновельможні!.. (нишком — свині!)»* (с. 68); *Коли я вирвусь З цієї пустині? Чи, може (крий Боже), тут і загину...* (с. 283); *«Твої гроші?» «Мої?.. ховай Боже! Ні, я кажу, що в Вільшаній...»* (с. 70); *«...Бо щось Марко забарився ... Може, де в дорозі Занедужав, Сохрань Боже!» Й покапали сльози з очей старих замучених* (с. 191);

- 'захоплення ким-небудь': *А дочка Оксана! Ховай Боже! як панночка! Що то за хороше!* (с. 70);

- 'побажання всього найкращого, допомоги кому-небудь, успіху в якійсь добрій справі': [ПЕТРО] *З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!* (с. 373); *Нехай вам Бог помагає! Піду помолюся Усім святим у Києві...* (с. 189); [СОТНИК] *Боже тебе благослови, моя дитино!* (с. 374); *«...Нехай вам, панове-товариство, Бог допомагає!»* (с. 168); *Ледве-ледве Поблагословила: «Бог з тобою!» — та, як мертва, На діл повалилась* (с. 30);

- 'задоволення від кого-, чого-небудь, заспокоєння': *І виріс я, хвалить Бога, Та не виліз в люди* (с. 400); *Іде Марко, не журиється, Прийшов, слава Богу!* (с. 191);

- 'розвіювання чийого-небудь неспокою, тривоги, хвилювання': [Слепая] *Пойдем скорее, Бог с тобой! Перекрестися!* (с. 521);

- ‘категоричне заперечення чого-небудь’: *Що се таке верзете ви? Які там вороги, Та москалі, та сідало? Нехай Бог боронить!* (с. 180);
- ‘захист від лиха’: *«Нехай тебе Бог заступить!» — Як за селом стали, Сказав батько — та всі троє Разом заридали* (с. 165);
- ‘вираження сподівання на успішне завершення справи’: *«Я і не прошу, — Для себе, братики, спишу, Ще раз те оливо потрачу; А може, дасть Бог, і заплачу, — То й буде з мене...»* (с. 330);
- ‘підтвердження чогось, запевнення, переконання, запряганя в чому-небудь’: *«Не жартую, Їй-Богу, Ярино, Не жартую!»* (с. 164); [Гайдамака] *І вішать, і мордують! Добре, їй-Богу, добре!..* (с. 78); *«Нащо вже лиха за Уралом Отим Киргизам, — отже, й там, Їй же Богу, лучче жити, Ніж нам на Україні!»* (с. 264); *«Їй же Богу, ні шеляга! Їжте моє тіло! Ні шеляга! гвалт! рятуйте!»* (с. 70);
- ‘вияв Божої причиновості в усьому’: *Старий промовив: — Все од Бога! Од Бога все! А сам нічого Дурний не вдіє чоловік* (с. 297). За спостереженнями Н. Д. Бабич, звороти цього взірця марковані «здебільшого під позначкою “народна мудрість”. Вона ніби й народна, але тому тільки, що народ прислухався до науки Христа і повторював її» (Бабич, 2002, с. 28);
- ‘заклик до якої-небудь дії»: *«Гвалт! рятуйте! Хто в Бога вірує!» — кричить Надворі голос, що є сили* (с. 73);
- ‘довге очікування чогось’ (у сполученні з дієсловом *ждати*): *І мусила вона сидіти Коло острога, ждуть і ждуть, Як Бога з неба, виглядають Свогого сина...* (с. 429); *Тепер же злої тії долі, як Бога, ждати довелось* (с. 244);
- ‘враження чимось невідомим, незвичайним, незрозумілим’: *...І тихо мовив [старий]: «Де ти в Бога Загаялась, моя небого?»* (с. 456). Цей фразеологізм функціює паралельно з усталеним зворотом, що має у своєму складі теонім *Господь*: *...І де ті в Господа взялися Усякі штучнії їства!* (с. 332);
- ‘невідомість, незнаність’: *...москалі Тоді, бач, носили Сиві коси з курчями Усі до одного — І борошном посипали, Бог їх знає для чого!..* (с. 290); *...Віршую нищечком, грішу, Бог зна колишнії случаї В Душі своїй перебираю Та списую...* (с. 315);
- ‘невтручання в щось, поблажливе ставлення до чогось, примирення з ким-небудь’: *А слуги... Бог им судия! С насмешкой выгнали меня И двери заперли за мною* (с. 513);
- ‘відхід у потойбічний світ’: *Почув чернець, не дохрестився, Тільки на небо подивився Та щось промовив, застогнав І душу Богові післав...* (с. 275); *...І занедужала [сестра княжни] — лежала, І все до крихти розказала, І Богу душу оддала Позаторік...* (с. 256); *Може, вже [старі] Оце збираються до Бога...* (с. 186); *На той світ, друже мій, до Бога Почимчикуєм спочивать...* (с. 496);
- ‘вираження різноманітних емоцій і почуттів: захоплення, радості, подиву, рішучості, суму, горя, досади, зневаги, страху, переляку, відчаю, висміювання тощо’: *«...Сина, сина Батько одцурався! Боже ти мій!.. Дитя моє! Де дінусь з тобою?»* (с. 36); *І зробився Я знову незримий Та й пропхався у палати. Боже мій єдиний! Так от де рай!* (с. 140); *О Боже мій*

милий! Така Твоя воля, Таке її щастя, така її доля! (с. 19); Мій Боже милий, знову лихо! (с. 415);

- ‘уникнення чого-небудь, небажання чогось’: *Не дай, Боже, Такого жити! Не дай, Боже, в багатого І пить попросити!* (с. 131). Поряд із цим фразеологізмом уживається усталений вислів з іменником-апелятивом *Господи*: *Та не дай, Господи, нікому, Як мені тепер, старому, У неволі пропадати, Марне літа коротати* (с. 300);

- ‘безтурботливість, відсутність клопотів’: *Як у Бога за дверима, Вдова панувала...* (с. 130); *Неначе в Бога за дверима, Узяття та в сина Стара собі спочиває...* (с. 418);

- ‘покладання надії на що-небудь’: *Оживуть гетьмани в золотім жупані; Прокинеться доля; козак заспіва: «Ні Жида, ні Ляха!», а в степах України — Дай то, Боже милий — блисне булава!»* (с. 83).

У *Кобзарі* виявлено похідні від лексеми *Бог* утворення, представлені різними частинами мови. Це, зосібна, субстантив-антропонім *Богдан* (даний Богом) (21 вживання) і посталий на його основі присвійний ад’єктив *Богданів* (2 вживання): *Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала — У колиці б придушила, Під серцем приспала!* (с. 125); *Отак пісні Богданові стали їм в пригоді!* (с. 182). Ідеться про Богдана Хмельницького [славного *Богдана* (Шевченко, 2014 а, с. 80), *батька Богдана* (там само, с. 265), *старого гетьмана* (там само, с. 76) і *нерозумного сина* (там само, с. 125), *Богдана п’яного* (там само, с. 452)], якому Тарас Шевченко у своїй творчості приділив вагоме місце, дав цінну об’єктивну інформацію про історичні події, пов’язані з його гетьмануванням. Із лексемою *Бог* послідовно зберігають генетичний зв’язок іменники *богослов* (6 прикладів) і *богиня* (2 приклади), які вживаються в значенні «учень духовної семінарії» та «надзвичайної, чарівної вроди жінка», прикметники *богобоязливий* (2 приклади) і *божевільний* (1 приклад), що експлікують семантику «який сліпо вірить у владу Бога й церкви» та «позбавлений розсудливості й розважності», дієслово *божитися* (4 приклади) і прислівник *Бог-знає*² (1 приклад), що реалізують план змісту ‘присягатися Богом у тім, що сказане є правда’ та ‘невідомо’: *Заставить треба богослова, Щоб дома байдиків не бив, Щоб він, гуляючи, навчив Настусю заповідь...* (с. 374); *Дрядам нічого робить Перед такою красою, Перед богинею такою!* (с. 474); *...Моє слово тихосумне, Богобоязливе згадається...* (с. 128); [СОТНИК] *Та одчепись, божевільна!..* (с. 372); *Колись божились та клялись, Братались, сестрились зо мною...* (с. 360); *Довго вони, як бачите, Між мови-розмови Цілувались, обнімались З усієї сили; То плакали, то божились, То ще раз божились* (с. 72); *Нащо б, бачся, те згадувать, Що давно минуло, Будить Бог-знає колишнє?* (с. 203). Вербатив *божитися* семантично корелює з «клятвою-божінням» (Огієнко, 2003, с. 203), реалізованою у вигляді фразеологічних варіантів *Йй-Богу, Йй же Богу* (22 вживання): *А Жид гляне та нищечком: «Шляхетська*

² За чинною нормою цей прислівник пишеться по-іншому — *бознає* (пор.: Шевченко, 2014b, с. 219).

натура!» «Добре, годі! тепер співай!» «Та не вмю, їй-Богу!» «Не божись, собача шкуро!» «Яку ж вам? “Небогу”?» (с. 69). Усталені вигуківі звороти *Їй-Богу, Їй же Богу* через свою оцінність, експресивність, лаконічність, прагматичність виявляють активніший порівняно з дієсловом функційний потенціал (співвідношення 5,5 : 1).

Найвищу частотність має вторинний іменниковий прикметник *Божий* (217 прикладів), текстовими субститутами якого є присвійні займенникові прикметники *Твій* і *Свій*: *Коли ж одпочити Даси, Боже, утомленим? І нам даси жити? Ми віруєм Твоїй силі І слову живому: Встане правда, встане воля, І Тобі одному Поклоняться всі язики Вовіки і віки* (с. 195); *Чи Ти мене, Боже милий, Навік забуваєш? Одвертаєш лице Своє, Мене покидаєш?* (с. 205). Ця лексема вживається «як епітет до чеснотного... І коли Шевченко парує його з яким словом, то ніби освячує його освяченою водою» (Огієнко, 2003, с. 182). Утворювані за прямою роллю прикметника *Божий* субстантивно-ад’єктивні конструкції вирізняються семантичною неоднорідністю. Значення безпосередньої посесивності реалізується тоді, коли досліджувана лексична одиниця заповнює синтаксичну позицію, яку програмують після себе іменники-теоніми *Син* (Ісус Христос), *Мати* (*Матір*) (Пречиста Діва Марія): *Фарисеї І вся мерзенна Іудея заворушилась, заревла, Неначе гадина в болоті, І Сина Божія во плоті На тій Голготі розп’яла Межи злодіями* (с. 427); *...Заплакала Матір Божя Сльозами святими* (с. 269); *Аж пекло злякалось, Мати Божя у Иржавці Вночі заридала* (с. 178). Функційним еквівалентом словосполуки *Мати Божя* в *Кобзарі* є іменниково-іменникова структура *Мати Бога*: *Ти, Мати Бога на землі, Ти сльози матері до краю, До каплі вилила!* (с. 426).

Корпус граматично панівних слів конструкцій із безпосередньою посесивністю розширюють субстантивні лексеми *образ*, *ім’я*, *гриб*, *суд*, *трон* (рос.), *воля*, *приговор* (рос.): *Ми восени такі похожі Хоч крапельку на образ Божий, — Звичайно, що не всі, а так, Хоч деякі...* (с. 395); *Образ Божий Багном не скверніте!* (с. 199); *Преподобнії во славі І на тихих ложах Радуються, славословлять, Хвалять ім’я Боже...* (с. 431); «*Була багата [сестра княгині], — говорила [черниця], — До гробу Божого ходила...*» (с. 256); *О Нероне, Нероне лютий! Божий суд, Правдивий, наглий, серед шляху, Тебе осудить...* (с. 428); *...И ты на небе в вечной славе У трона Божия стоишь...* (с. 500); *Ты Божью волю Короткой жизнью освятил...* (с. 499); *Провидя жизни назначенье, Великий Божий приговор, В самопытливом размышленьи Он подымал слезящий взор На красоты святой природы* (с. 502). Виділені синтаксичні структури сакрально конотовані. Відомо, що образ *Божий* в осягненні людини — це прагнення її бути схожою на Самого Творця Всесвіту. З-поміж людей «надзвичайної богоподібності досягла Пресвята Богородиця» (Образ і подоба Божа, 2018). Щодо імені Господа, то воно, як демонструє проаналізована вище парадигма, має багато титулів. Узагальнювальним індикатором для них є описова структура *Боже ім’я*. Словосполучення *Божа воля*, *Божий суд* спри-

ймаються як усталені вислови. Перше з них актуалізує значення ‘суверенітет Бога’, друге — ‘виявлення грішників і праведників’.

Лексико-семантичне коло компонентів, які детермінують прикметник *Божий*, що експлікує значення опосередкованої посесивності, також широке. Його наповнення пов’язане із сакральною і несакральною лексикою. Сакральну сферу репрезентують передусім іменники *храм*, *церква* з ідентифікувальною семою ‘будівля, у якій відбувається християнське богослужіння’: *Святим дивом сяють Храми Божі, Ніби з самим Богом розмовляють* (с. 299); *А Ляхи з своїм Чарнецьким, З поганим Степаном, Запалили церкву Божу...* (с. 366). До них органічно доєднуються субстантивні лексеми *глагол*, *став*, *бджола*, *благодать*, які набувають сакральності або посилюють її через поєднання з прикметником *Божий*: *Боже слово*, *Божий глагол* — тексти релігійного змісту, Біблія; *Божий став* — ‘широка Тиверіяда’ (‘озеро в Галилеї’) (Шевченко, 2014а, с. 455); *Божя бджола* — *помічник божества*. Напр.: *Старий заховавсь В степу на могилі, щоб ніхто не бачив, Щоб вітер по полю слова розмахав, Щоб люди не чули, бо то Боже слово...* (с. 51); *Отак Гуса Ченці осудили, Запалили ... Та Божого Слова не спалили...* (с. 159); *На те письменні ми, Читаєм Божії глаголи...* (с. 195); *Так любила ж Вона [Марія] той тихий Божий став, Широкою Тиверіяду* (с. 455); *...Нарід з попами З усіх церков на гору йде, Мов та Божя бджола гуде* (с. 351).

Несакральний лексемний простір формують поліфункційні щодо значення субстантиви. Ідеться про лексеми — назви 1) засобів комунікації (*мова*, *глас*): *Повіє вітер по долині — Пішла дібровою луна: Луна гуляє, — Божя мова* (с. 23); *...Придибайте хоч на годину Та хоч старенький Божий глас Возвисьте, дядино* (с. 303); 2) часових, асоціативно темпоральних понять (*день*, *старинка*): *І світає, і смеркає, День Божий минає...* (с. 198); *Нумо знову ... Поки новинка на основі, Старинку Божу лицювать...* (с. 293); 3) пір року (*весна*): *За зимою Знов зазеленіла Весна Божя* (с. 167); 4) явищ природи (*роса*): *Садочки зацвіли, Неначе полотном укриті, Росою Божою умиті, Біліють* (с. 359); 5) обмежених просторів (*місто*, *село*, *рай* [лівий бік Дніпра]): *...Тільки у нас на Україні Було те Божеє село* (с. 417); *...Святії Божії міста Ксьондзи скажені, осквернили...* (с. 410); *«Гай-гай!.. — Старий промовив. — Недоуми! Занапалили Божий рай! Гетьманщина!..»* (с. 264); 6) того, що споживають (*харч*): *А сотник був собі багатий, То в його, знаєте, росло На Божій харчі за дитину Чиєсь байстря* (с. 371); 7) будівель (*дім*): *Удар, громе, над тим домом, Над тим Божим, де мремо ми...* (с. 479); 8) космічних об’єктів (*небо*, *зорі*): *...Село почорніло, Боже небо голубеє — І те помарніло* (с. 261); *Дивітесь, очі молодії, Як зорі Божії встають...* (с. 254); 9) морально-етичних понять, християнських чеснот (*правда*, *дар*, *сила*): *...І ніби фараонам знать Вони дають, що правда Божя Встає вже, встала на землі* (с. 461); *Он говорив, що празник жизни, Великий празник, Божий дар, Должно пожертвовать отчизне...* (с. 503); *Йване мій, Іване, Друже мій коханий! Побий тебе сила Божя На наглій дорозі!* (с. 348). Прикметно, що сполука *сила Божя*

є невід’ємним складником сталого словесного комплексу, який передає значення ‘побажання кому-небудь чогось недоброго’; 10) естетичних понять (*краса, красота*): *І жаль мені, старому, стане Твоєї Божої краси* (с. 412); *Жить би, жить та славить Бога І добро творити, Та Божою красою Людей веселити...* (с. 251); 11) людей за різними ономасіологічними ознаками (вони постають здебільшого у вигляді описових найменувань), форм національної та етнічної єдності, духовних істот (*люди, рабиня, пророк, стратеги, народи, ангел*): *Наробив ти, Христе, лиха! А переиначив?! Людей Божих?!* (с. 264); *Ми розрішаємо гріхи Святою буллою цією Рабині Божій — отій самій, Що водили по улицях В Празі позавчора...* (с. 155); *Де ж ти, Великомучениче святий, Пророче Божий?* (с. 406); *І без огня, і без ножа Стратеги Божії воспрянуть...* (с. 432); *Я цар над Божієм народом...* (с. 305); [*Никита*] *Ты Божий ангел-утешитель, Как мне отрадно понимать Невинные, простые речи!* (с. 525); 12) предметів побуту (*сокира*): *Сім літ Сокира Божя ліс стинала, І пожарище не вгасало...* (с. 295). Синтаксична структура *сокира Божя* набуває символічного значення, уособлює легенду казахського народу про сокиру, яка знищує все гріховне, і святе дерево — «джангисагач» (див.: Шевченківський словник, 1978).

У *Кобзарі* зафіксовано й інші перифрастичні звороти з конституюнт-ом-ад’єктивом *Божий*. Сказане стосується словосполучень *помазаник Божий, старець Божий, Божєє кадило*: *Хотілося б зогнать оскому На коронованих главах, На тих помазаниках Божих...* (с. 303); [*Запорожець*] *Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвону не діждемо, — поснемо* (с. 77); «*А може, І про могили, і про нас З старцями Божими по селах Правдива думка невесела Меж людьми ходить...*» (с. 411); *...Молю, ридаючи: пошли, Подай душі убогій силу, Щоб огненно заговорила, Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило І на Україні понеслось, І на Україні святилось Те слово — Божєє кадило, Кадило істини!* (с. 426). *Помазаниками Божими* Тарас Шевченко називає царів, які приймали Таїнство Миропомазання під час Хрещення і коли вступали на престол, а *старцями Божими* — народних виконавців, що супроводжували свій спів грою на кобзі. Рідне слово в оцінці поета — найцінніший людський скарб, найкоштовніше духовне багатство, тому й надано йому вторинну назву *Божєє кадило, кадило істини*.

Діапазон усталених зворотів із компонентом *Божий*, як і тих, що мають у своєму складі теонім *Бог*, неоднорідний. Із-поміж них вирізнено такі семантичні типи:

- ‘те, що викликає захоплення, замилювання’: *А в мене діти не кричать І жінка не лає, Тихо, як у раї, Усюди Божя благодать: І в серці, і в хаті* (с. 136);
- ‘який відбувається постійно, весь час’: *...сестри ходили Що день Божий, вранці рано Плакати над Іваном...* (с. 337). «Вираз “день Божий”, як вислів світотворення, замість простого “день”, — доводить Іван Огієнко, — також Шевченкова ідеологія та окраса його релігійного стилю» (Огієнко, 2003, с. 181);

• ‘який відбувається, повторюється щороку’: *І досі ще що рік Божий, Як день той настане, Ідуть править панахиду Над нашим гетьманом В Ярополчі* (с. 367);

• ‘до ранку, до світанку’ (у сполученні з дієсловом *дожить*): *...Хотіла спать, але не спала, І ждала світу, і дожить До світу Божого боялась* (с. 404);

• ‘що відбувається з чиеїсь вини, через когось’: *От-от указ надрукують: «По милості Божій і ви — Наші, і все — Наше, І гоже, й негоже!»* (с. 179).

Найактивнішою щодо функціонування є полісемантична фразеологізована сполука *світ Божий*. До її інваріантного значення ‘походження світу від Бога’ (Огієнко, 2003, с. 181) входять такі конкретні репрезентанти: 1) ‘життя в усіх його формах і виявах’: *...Старіюся я. На світ Божий не дивлюся...* (с. 340); *Сидить батько кінець стола На руки схилився, Не дивиться на світ Божий: Тяжко зажурився* (с. 30); 2) ‘усе розташоване навколо або поблизу чогось’: *И на хуторе убогом Узрела [Оксана] мильй Божий свет* (с. 514); 3) ‘з’ява на світ’ (у сполученні з дієсловами *родити, породити*): *«Гріхом тебе на світ Божий Мати породила...»* (с. 37); *Якби сама, ще б нічого, А то й стара мати, Що родила на світ Божий, Мусить погибати* (с. 27). Лексичним варіантом описуваної конструкції є усталений зворот *мир Божий*: *...Гуляли б, поки не смеркає, Поки мир Божий не засне...* (с. 400).

Відношення ізофункційності, які виявлено на лексико-семантичному і фразеологічному рівнях між пропріативами *Бог* та *Господь* [співвідношення 5 : 1], також простежені на рівні похідних від них прикметників *Божий* та *Господній* [співвідношення 18 : 1], щоправда, із виявом квантитативної диспропорції. Пор. подані вище ілюстрації з такими прикладами: *А я собі у бур’яні Молюся Богу; і не знаю, Чого маленькому мені Тоді так приязно молилось, Чого так весело було, Господне небо і село, Ягня, здається, веселилось, І сонце гріло — не пекло* (с. 261); *Любов — Господня благодать!* (с. 286); *Душе с прекрасным назначеньем Должно любить, терпеть, страдать; И дар Господний, вдохновенье, Должно слезами поливать* (с. 498).

3. Висновки

Отже, теонім *Бог* відіграє в аналізованому поетичному дискурсі винятково важливу сенсо- й текстотвірну роль. Він є втіленням класичної сакральності як однієї з іманентних характеристик ідіостилю Тараса Шевченка. Досліджуваний онім має виразно конотоване епітетне оточення, постає частотним складником неоднорідних щодо семантики фразеологізмів. Він інтенційно зорієнтований на сполучуваність із лексемами — назвами релігійних дій, понять, символів, наділений багатими лексико-семантичними корелятивними зв’язками, репрезентованими ієрархічно впорядкованим парадигматичним рядом. Компоненти цього ряду виявляють номінативну специфіку, яка посилює їхню конститутивну наявність у мінітексті, творі й у *Кобзарі* загалом. Важливі семантико-стилістичні властивості притаманні похідному від християнського пропріатива *Бог* прикметникові *Божий*. Він

функціонує як значеннева домінанта синтаксично вільних та фразеологізованих сполук, представлених цілим спектром значенневих типів.

Перспективи дослідження вбачаємо в послідовному простеженні особливостей функціонування ресурсу сакральності в мовній практиці Тараса Шевченка, у поширенні її специфіки на творчість письменників другої половини ХІХ—ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабич, Н. (2002). «Сила Божа» в народній фразеології. *Урок української*, 2, 28—29.
- Бабич, Н. Д. (2012). *Магія слова для всього живого: мовно-народознавчі наукові студії*. Чернівці: Букрек.
- Біблійні атрибути Бога. (2020, 16 січня). У *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Біблійні_атрибути_Бога
- Жовтобрюх, М. А. (ред.). (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.
- Льїн, В. С. (1958). Мова творів Т. Г. Шевченка. В І. К. Білодід (ред.), *Курс історії української літературної мови (дожовтневий період)* (т. 1, с. 211—262). Київ: Видавництво АН УРСР.
- Контюрчук, Г. (2010). Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих студій. *Волинь-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 21, 244—249.
- Мацьків, П. (2007). *Концептосфера Бог в українському просторі*. Дрогобич: Коло.
- Набока, О. М. (2006). *Біблієзми з Євангелія від Матвія у мові та мовленні (на матеріалі англomовних словників та газетних текстів)* [автореф. дис. канд. філол. наук, Одеський національний ун-т ім. Мечникова]. НБУВ. http://194.44.11.130/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3DШ143.21-33%3C.%3E%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20
- Образ і подоба Божа. (2018, 18 грудня). У *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Образ_і_подоба_Божа
- Огієнко, І. (Митрополит Іларіон). (2003). *Тарас Шевченко* (М. С. Тимошик, упоряд., авт. передм. і комент.). Київ: Наша культура і наука.
- Святість. (2020, 6 травня). У *Вікіпедія*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Святість>
- Франко, І. (1987). Сучасні сліди над Святим Письмом. У І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти т.* (т. 38, с. 403—439). Київ: Наукова думка.
- Христос. (2020, 9 квітня). У *Вікіпедія*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Христос>
- Шевченківський словник у 2-х т.* (1978). (т. 1, с. 283—284). Київ: Головна редакція УРЕ.
- Шевченко, Т. (2014а). *Кобзар*. Київ: Школа.
- Шевченко, Т. Г. (2014б). *Кобзар: вибрана поезія*. Харків: Аргумент Принт.

Статтю отримано 20.01.2022

Статтю схвалено 23.02.2022

REFERENCES

- Babych, N. (2002). "Syla Bozha" v narodnii frazeolohii. *Urok Ukraïns'koï*, 2, 28—29 (in Ukrainian).
- Babych, N. D. (2012). *Mahiiia slova dlia vs'oho zhyvoho: Movno-Narodoznavchi naukovi studii*. Chervnivtsi: Bukrek (in Ukrainian).
- Bibliini atrybuty Boha. (2020, January 16). In *Wikipedia*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Bibliini_atorybuty_Boha (in Ukrainian).
- Franko, I. (1987). Suchasni slidy nad Sviatym Pys'mom. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv u 50-ty t.* (Vol. 38, pp. 403—439). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
- Il'in, V. S. (1958). Mova tvoriv T. H. Shevchenka. In I. K. Bilodid (Ed.), *Kurs istorii Ukraïns'koi literaturnoi movy (Dozhovtnevyi period)* (Vol. 1, pp. 211—262). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR (in Ukrainian).

- Khrystos. (2020, April 9). In *Wikipedia*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Khrystos> (in Ukrainian).
- Kontorchuk, H. (2010). Tvorchist' Tarasa Shevchenka iak ob'iekt movoznavchykh studii. *Volyn'-Zhytomyrshchyna: Istorychno-Filolohichnyi Zbirnyk z Rehional'nykh Problem*, 21, 244—249 (in Ukrainian).
- Mats'kiv, P. (2007). *Kontseptosfera Boh v ukrains'komu prostori*. Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
- Naboka, O. M. (2006). *Bibleizmy z Ievanheliia vid Matviia u movi ta movlenni (Na materiali anhlomovnykh slovnykiv ta hazetnykh tekstiv)* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Odes'kyi natsional'nyi universytet imeni I. I. Mechnykova]. NBUV. http://194.44.11.130/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3DIII143.21-33%3C.%3E%29&FT_REQUEST=&FT_PR EFIX=&Z2IID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20 (in Ukrainian).
- Obraz i podoba Bozha. (2018, December 18). In *Wikipedia*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Obraz_i_podoba_Bozha (in Ukrainian).
- Ohiienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (2003). *Taras Shevchenko* (M. S. Tymoshyk, Ed.). Kyiv: Nasha kul'tura i nauka (in Ukrainian).
- Shevchenkivs'kyi slovnyk*. (1978). (Vol. 1, pp. 283—284). Kyiv: Holovna redaktsiia URE (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2014a). *Kobzar*. Kyiv: Shkola (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. H. (2014b). *Kobzar: Vybrana poezii*. Kharkiv: Arhument Prynt (in Ukrainian).
- Sviatist'. (2020, May 6). In *Wikipedia*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Sviatist> (in Ukrainian).
- Zhovtobriukh, M. A. (Ed.). (1979). *Slovotvir suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).

Received 20.01.2022

Accepted 23.02.2022

Mykola Stepanenko, Doctor of Sciences in Philology,
Professor in the Department of Ukrainian Language,
Poltava V. H. Korolenko National Pedagogical University
2 Ostrohrads'kyi St., Poltava 36003, Ukraine
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

CHRISTIAN THEONYMS IN TARAS SHEVCHENKO'S POETIC DISCOURSE

This study explores the use of the Christian theonym *Boh* 'God' in the poetic discourse of Taras Shevchenko. This lexical unit forms the center of sacredness in Shevchenko's poetic discourse, with all the other linguistic means of religious mini-texts being directly or indirectly related to it. The careful examination of Shevchenko's linguistic practice, especially its sacred content, shows that the author was a believer who verbalized knowledge about God from the Holy Scripture in his texts in the form of quotations or plot biblicisms. The research focuses primarily on the typology of the names of different parts of God, e.g., the Divine Trinity, God the Father, and God the Son. To this end, a paradigmatic approach is engaged: the paper compiles the corpus of God's names, reveals specific features of each actualizing name which performs an important concretizing function from semasiological and stylistic perspective, and determines a set of lexical-semantic representatives of these names.

The article establishes syntagmatic and phraseological correlations between the onyms *Boh* 'God' and *Hospod'* 'Lord'. In his *magnum opus Kobzar*, Shevchenko uses the lexeme *Boh* most frequently, and it performs the functions of a subject, object, and addressee demonstrating wide syntagmatic connections and phraseological potential. The paper discusses lexical-semantic combinability of this lexeme with the attributive modifiers (adjectives, pronoun adjectives) at the level of a word combination and with the semantically multifunctional verbal predicates at the level of a sentence and singles out the semantic types of the phraseological units with the component *Boh*. The derivatives of the theonym *Boh* analysed permit inferences about the secondary adjective *Bozhyj* 'God's' (from *Boh*) which functions as a semantic center of both syntactically free phrases and phraseological units represented by the whole range of semantic types.

Keywords: Taras Shevchenko's poetic discourse, theonym *Boh*, God's names, secondary adjective *Bozhyj* formed from a noun, nominative paradigm

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.086>

УДК 811.161.282'2

Г. І. МАРТИНОВА, доктор філологічних наук,
професор кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
бул. Шевченка, 81, Черкаси, Україна, 18031

E-mail: ganmart@meta.ua

<http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

Т. В. ЩЕРБИНА, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства та прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бул. Шевченка, 81, Черкаси, Україна, 18031

E-mail: Tanya_Bevz@i.ua

<http://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

ПРИЙМЕННИКОВА СИСТЕМА СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК

У статті на матеріалі діалектних текстів проаналізовано прийменникову систему середньонаддніпрянських говірок, виокремлено її ядро і периферію; представлено репертуар препозитивів, указано на особливості функціонування прийменників у просторовій проєкції, зокрема звернено увагу на репрезентацію прийменника *в* (*у*), а також рідковживаних фонетичних варіантів прийменників *між*, *поміж*, *під*, *попід* — *миз*, *помиз*, *пид*, *попид*.

Комплексне вивчення прийменників у функційно-граматичному й ареальному аспектах засвідчує в основному однаковий репертуар мовних одиниць, належних до ядра системи названих службових слів, що підтверджує її давність і цілісність. Відмінності між центральними та периферійними говірками полягають у різній функційній активності давніх первинних препозитивів. Діалектну специфіку засвідчує використання синонімічних прийменниково-відмінкових конструкцій, їх варіювання залежно від тематики висловлювання.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, діалектний текст, прийменникова система, ядро й периферія, релятивна семантика, семантико-синтаксичні відношення

1. Вступ

У сучасному мовному середовищі під впливом глобальних інтра- й екстра-лінгвістичних чинників невідворотно зникають специфічні діалектні риси, що є частиною сутності кожної нації. У зв'язку з цим особливої ваги набу-

Цитування: Мартинова, Г. І., Шербина, Т. В. (2022). Прийменникова система середньонаддніпрянських говірок. *Українська мова*, 1(81), 86–102. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.086>

ває фіксація мовлення діалектоносіїв, адже саме в текстах зосереджена інформація про ментальність, систему цінностей народу, його історичний досвід. Важливими виразниками специфіки й самобутності української мови є службові слова, використання та функціонування яких у різних говорах засвідчує багатогранність граматичних зв'язків, розмаїтість синтаксичних конструкцій, що часто неможливо відтворити засобами іншої мови.

Загальновідомо, що прийменники містять у собі значний обсяг інформації про особливості сприймання довкілля носіями мови, однак понятійна й референтна сутність цих одиниць є об'єктом дискусій не лише в українському, а й у слов'янському мовознавстві загалом. Вони репрезентовані в дослідженнях білоруських учених (Конюшкевич, 2007), польських лінгвістів (Ляхур 2005), російських мовознавців (Всеволодова, 2004). В україністиці прийменники ґрунтовно вивчені в працях І. Вихованця (Вихованець, 1980), А. Загнітка (Загнітко та ін., 2007; Загнітко та ін., 2009), Л. Бутко (Бутко, 2008), А. Лучик (Лучик, 2003). У науковій літературі препозитив розглядають як службове слово (Селіванова, 2010, с. 592–593; Жеребило, 2010), зокрема з послабленим лексичним значенням (Бондаренко, 1961; Мельничук, 1961; Колодяжний, 1960; Іваненко, 1980), чи, навпаки, самостійне, якому властива єдність лексичного і граматичного значень (Русаківа, 2005, с. 33), як прислівник узагальненого значення (Кучеренко, 1964, с. 143). Відомі також спроби обґрунтувати концепцію морфемної природи прийменника (Курилович, 1962); у сучасних граматиках препозитиви кваліфікують як окремий тип службових слів-морфем (Городенська, 2017, с. 596).

У мовознавстві побутує думка, що прийменники найуживаніші з-поміж службових слів (Колодяжний, 1960; Михайленко, 2013, с. 187), що їх потрібно розглядати не лише як одиницю словника, але і як функційну одиницю мовлення (Всеволодова, 2004). Тому, на нашу думку, важливо аналізувати препозитиви в діалектному тексті, що дає змогу виявити їхній репертуар і початкові приховані зміни в семантиці, що з часом або стає формально актуалізованим, або відходить у пасивний запас.

Зауважимо, що специфіку використання прийменників у народному мовленні досліджували нечасто. У східнослов'янському мовознавстві, зокрема російському, їх розглянуто серед інших класів службових слів (Волгіна, 2008), в аспекті функціонування в російській діалектній і літературній розмовній мові (Медведева, 2009), на матеріалі говірок одного району (Хромчанка, 1989) чи однієї говірки білоруської мови (Сегень, 2001). В українській діалектології подібні дослідження теж фрагментарні як щодо охоплення території, так і щодо репертуару прийменників. Зокрема, М. Г. Железняк розглянув вживання препозитивів у східнополіських говірках і літературному мовленні (Железняк, 1988), Т. В. Сивокізова проаналізувала історію розвитку прийменникових конструкцій із прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку в пам'ятках східнополіського говору XVII–XVIII ст. у зіставленні з сучасними говірками (Сивокізова, 2014). Важливу інформацію про поширення та специфіку функціонування

препозитивів у діалектах представлено в *Атласі української мови* (АУМ) та регіональному *Атласі українських говірок Північної Буковини* К. Ф. Германа (Герман, 1998). На матеріалі діалектних текстів описано службові частини мови й вигуки в граматичній системі західноподільських говірок (Коваленко, 2011), моделі локативних і темпоральних синтаксем у східнословобожанських говірках (Сердюкова, 2002), прийменникові дієслівні словосполучення в східностепових говірках (Білик, 2003), прийменники в наддунайській степовій говірці (Делюсто, 2010), у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя (Щербина, 2015). У монографії А. О. Колесникова службові частини мови, зокрема й прийменники, розглянуто в текстовому оточенні, указано на специфіку їхнього використання, варіативність, у межах прийменника вирізняє генетичні й динамічні маркери та представлено їх у просторовій проекції (Колесников, 2015, с. 436–459). Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що прийменникова система середньонаддніпрянського діалекту, що став основою формування української літературної мови, ще не була об'єктом ґрунтовного дослідження як щодо опису її репертуару, специфіки сполучуваності та функціонування, так і виокремлення в ній літературно нормативного й вузьколокального.

Мета дослідження — репрезентувати репертуар та особливості вживання прийменників у середньонаддніпрянських говірках, виокремити центр і периферію їхньої прийменникової системи, проаналізувати типові й специфічні вияви релятивної семантики.

Дослідження системи препозитивів, засвідчених у середньонаддніпрянських говірках, провадимо на ґрунті концепції сучасної функційної граматики. Згідно з нею прийменник кваліфіковано як «окремий тип службових слів-морфем», що мають основну функцію — «адвербіалізувати субстантив, разом із яким він становить одне функційне слово» та виражати суто граматичне значення і релятивну семантику (Городенська, 2017, с. 596).

Джерелом для написання статті стали діалектні тексти, засвідчені в середньонаддніпрянських говірках упродовж 1993–2013 рр. і представлені в збірниках (ГПК, ГЗП, ГЧ) та у вигляді електронної фонотеки на компакт-дисках. Вони репрезентують спонтанне зв'язне мовлення діалектоносіїв, що дає змогу фіксувати прийменники в системі, представити їх репертуар, продуктивність / непродуктивність, варіативність, а також лакунарність, що складно виявити за програмою. Аналіз 2217 одиниць у зв'язному тексті вможливує цілісне вивчення прийменникової системи середньонаддніпрянського досліджуваного ареалу, виявлення її ядра й периферії та особливостей функціонування прийменників у просторовій проекції.

2. Репертуар одиниць та їхня частотність

У прийменниковій системі середньонаддніпрянського діалекту представлені переважно первинні давні мовні одиниці, успадковані з праслов'янської мови, — *в* (*у*), *на*, *з* (*с*, *із*), *до* (зрідка *о*, *од*), *по*, *за*, *про*, *для*, зрідка *к* (*ок*, *ік*), *над*, *під*, *без*, *при*, *між* (*миз*), *через*, *од* (*від*). Фіксація препозитивів у

діалектних текстах із різних груп середньонадніпрянських говірок — центральної, північної, східної та південної (див. за: Мартинова, 2003, с. 250–253; к. 31) — засвідчує, що вони становлять незначний відсоток від загальної кількості слів у текстах (від 2,4% до 7,5%), а частотність їх використання залежить від тематики мовлення: у діалектних текстах про життя та побут тощо мовці використовують прийменники рідше — від 2,4% до 5%, ніж у розповідях про одяг, взуття, прикраси, способи їх виготовлення та носіння — від 4% до 7,5%.

Ядром прийменникової системи середньонадніпрянського діалекту є найбільш частотні препозитиви *в (у)* (від 31% до 52% уживань), *на* (25,3% уживань) та *з (с, із)* (14,6% уживань). До приядерної зони належать прийменники *до* (4,9%), *по* (4%), *за* (3,4%), *для* (1,3%), *під (нид)* (1,3%), що функціують у всіх говірках, проте їхнє вживання менш продуктивне. Препозитиви *над*, *від (од)*, *чириз*, *об*, *перед*, *біля*, *крізь*, *ради*, *замісто*, *посеред*, *крім (криме)* мовці використовують зрідка (див.: табл. 1), як і вторинні *коло*, *кругом*, *після*, *проти́в*, *наподобія*, *на протязі*, *у віді (в:іді)*, *вверх*.

У науковій літературі прийменник кваліфікують як «окремий тип службових слів-морфем, основне функційне призначення якого — переводити субстантив, передусім іменник, а також субстантивований прикметник та синтетичний діеприкметник, із синтаксичної іменникової позиції в позицію прислівника» та вирізняють три основні семантичні типи прийменників: просторові, часові, логічні (Городенська, 2017, с. 596, 600–613). Водночас, на думку В. О. Горпинича, нерідко ці одиниці «стають граматичними знаками об'єктних відношень»; їх виражають «семантично послаблені прийменники», що «втрачають ознаки слова і перетворюються на граматичні форманти, які виконують роль об'єктної морфеми», перебуваючи між дієсловом і субстантивом (Горпинич, 2004, с. 266). К. Г. Городенська розглядає власне- і невласне-прийменникові семантико-синтаксичні функції, причому перші з них реалізують типові функції, належачи до адвербіальної зони, а другі — вторинні, зокрема «у післядієслівній позиції прийменник відокремлений від субстантива», утрачає семантичне навантаження, перетворюється на формальний елемент, що зрощений із дієсловом і функцієє як постфікс. Така сполука вказує на об'єктні відношення (Городенська, 2017, с. 613–618). Зважаючи на це, функціювання прийменників у діалектних текстах дає підстави виокремити три основні семантичні групи: просторові, часові й логічні та дві периферійні — об'єктні й атрибутивні.

У статті проаналізуємо лише функціювання в середньонадніпрянських говірках кількох первинних прийменників: найбільш поширеного *в (у)* та рідковживаних фонетичних варіантів прийменників *між*, *поміж*, *під*, *попід* — *миз*, *помиз*, *нид*, *попид*.

3. Прийменник *в (у)*

Препозитив *в (у)* діалектоносії використовують найчастіше (789 уживань) із формами знах., род. та місц. відмінків, як і в літературному стандарті, для вираження об'єктних, просторових, часових, логічних і атрибутивних

семантико-синтаксичних відношень. Зауважимо, що найпродуктивніше прийменник *в* (у) вживаний у центральних середньонаддніпрянських говірках (від 31% до 52%), у північній, східній і південній групах він дещо зменшує функційну активність (див. табл. 1).

Об'єктні відношення виражені за допомогою посередництва препозитива *в* (у) у 294 випадках, найчастіше формами Р. в. (196 уживань) іменних частин мови, переважно займенників, що вказують на особу чи осіб: *ро|бив у нас чол|о|в|ік* (ДВ¹); *в|нейі сим|н|і|ни|бул|о*, *у нас і|с|ічку|р|і|зав* (Л); *в|мене|тоже|бул|а|нас|іка*, *буде|м|спат'|у|тебе*, *в нас та|кий|хв|і|гус|був*, *та|ка|в|його|була|п|ромисе|л*, *були|сил|н|і|верби|в|л|удей* (Ш); *в|його|бул|и|ул|ики*, *на|каждо|п|р|адка|в|йіх|бул|и*, *в нас називалос|а|мисник*, *ко|мора|в|д|і|да|бул|а* (КН); *в|ус|іх|л|удей|бул|и|ковд|р|і*, *у|мати|р|і|пожи|в|іт* (СП); *у|його|нас|іка|бул|а|у|д|і|да|у|Йаш|і* (ДН); *йа|у|Миш|ка|/|йак|Юл|гу|/|то|йа|в|ішала* (рушники), *у|мене|он|в|ісит|дв|і|кожу|шанки* (Пщ); *у|матири|нойі|сист|ри|прий|мак|був* (Млш); *в нас бат|ко|нир|ідний|був*, *в мене мамка|т|кал|а*, *в нас там|л|іс|козачий* (Фд) тощо.

Використовуючи прийменниково-відмінкові конструкції *в* (у) + Р. в. з об'єктним значенням, оповідач зауважує про свій стосунок до описуваних подій: *у нас була|ше|свик|руха|/|во|на|сто|год|жи|ла*, *прий|іж|д|жайут'|а|в|мене|д|ід|йак|раз|ли|жав*, *у мене|ше|од|не|в|мерло*, *у мене|син|од|ин* (Рзс); *а|в нас|ни|бул|о|за|що*, *мага|зин|був|у нас|був*, *і|в мене|над|вор|і|там|а|вар|ія|йа|ка*, *це|бул|а|с|тарша|сист|ра|в|мене|/|Йав|доха*, *і|дес'|у|мене|бул|а|ти|л|ичка|і|ка|банчик* (Іс); *а|на|го|ло|в|і|в|мене|були|бу|кети|було*, *о|це|в|мене|зароб|іток|та|кий*, *в мене|г|рош|і|й|ба|гато*, *с|к|іки|в нас|най|ми|чок|було* (Жр); указує на причетність до мовного середовища: *у нас|ше|кри|ниці|а|/|ко|лод|аз|було|ка|жут'* (Ст) чи зорієнтовує слухача на особу того, про кого розповідає: *у|нейі|дво|є|д|ітей*, *і|в|доч|ки|хл|опиці|і|д|івчина|і|в|сина*, *і|в|сина|п|ерша|д|івчина*, *то|з|вав|с|а|са|чок|у|тебе|вже* (Рзс); *вже|си|ли|ж|у|його|ни|ма|є*, *у|Стипа|ниди|тоже|був|ци|роз*, *то|д|і|у|нашойі|Текл|і|д|івчинка|в|хонт|в|мерл|а* (Жр).

Прийменниково-відмінкові конструкції *в* (у) + Р. в., типовим для яких є об'єктне значення, у південних середньонаддніпрянських говірках мають ще й додаткові семантичні відтінки, зокрема належності, присвійності: *вос|ім|д|іс|ат|с|ім|год|у|Фидота* (Федотові), *з|араз|за|хато|у|в|нейі* (її) *мага|з|ін* (Іс); *в|мене* (мої) *та|к|і|си|редн|і|к|оси|бул|и*, *хата|б|і|л|ша|йак|о|це|в|мене* (моя), *в|мене* (мої) *вс|і|д|іти|й|о|нуки|марчу|ки*, *с|вайба|в|нас* (наша) *була|у|л|у|тому*, *йак|у|Титаренка* (Титаренкова) *ма|ти|пок|рилас|а|сином*, *шо|у|нас* (наш) *д|ід|ску|пний* (Жр); *а|в|йіх* (їхній) *бат|ко|був|Андрей* (Ст). Названі прийменниково-відмінкові конструкції вжиті для узагальнення щодо належності: *де|в|кого* (чиясь) *ко|мора*, *дес'|у|когос'* (чиясь) *ко|рова|дес'|у|когос'* (чиясь) *йа|кас|сл|і|па|ко|н|ака|ски|тал|ас'*, *в|йіх* (їхні) *пол|а|ни|мо|гл|и|об|робл|ат'* (Іс). Посесивна семантика вияскравлена

¹ Тут і далі використано посилання на говірки Середньої Наддніпрянщини за адміністративним поділом до реформи 2020 р., оскільки діалектні тексти записані на початку XXI ст.

Таблиця 1. Частотність функціонування первинних прийменників у середньонадніпрянських говірках

Група говірок	Говірка	Усього слів у тексті	Усього прийменників у тексті	в / у	на	з (с, із)	до (д)	по	за	про	для	к / ок / ік	над
Північна	Дв	2713	135 (5%)	45 (33%)	42	20	2	10	7	–	–	–	–
	Кн	5915	160 (2,7%)	58 (36%)	38	28	4	2	6	1	4	–	1
	СП	4286	159 (3,7%)	61 (38%)	43	17	12+1	9	8	–	–	1	2
	Л	4686	142 (3%)	42 (29%)	28	25	11	8	9	–	2	–	2
Центральна	Дн	2766	137 (5%)	42 (31%)	45	31	3	2	2	–	2	–	1
	Пщ	5853	139 (2,4%)	66 (47%)	30	11	8	3	7	–	4	–	–
	Ш	5566	183 (3,3%)	96 (52%)	28	18	9	7	6	–	6	3	2
	Ст	3924	147 (3,7%)	49 (33%)	40	29	9	6	1	–	3	–	–
Східна	Мл	4369	132 (3%)	57 (43%)	26	17	75	8	–	1	–	1	1
	Фд	5728	136 (2,4%)	48 (35%)	40	9	6	12	9	–	–	2	–
Південна	Рзс	2445	184 (7,5%)	42 (23%)	42	28	4	3	1	–	4	–	–
	Жр	7329	388 (5,3%)	123 (32%)	92	59	35	8	29	1	2	1	2
	Іс	4331	175 (4%)	60 (34%)	43	23	9	5	15	–	–	–	–

Група говірок	Говірка	Усього слів у тексті	Усього прийменників у тексті	під / під	без	при	між / між	перед	від / од	через	об	посеред	крім
Північна	Дв	2713	135 (5%)	3	3	2	1						
	Кн	5915	160 (2,7%)	2	1	1		1		1	1		
	СП	4286	159 (3,7%)	1	–	1	–	–	1	3	1		
	Л	4686	142 (3%)	3	1	1			1	1			
Центральна	Дн	2766	137 (5%)	3	–	–	–	–	1	–			
	Пщ	5853	139 (2,4%)	2	–	–	–	2	–	–	–		
	Ш	5566	183 (3,3%)	2	–	–	–	–	1	–	–		
	Ст	3924	147 (3,7%)	1	–	–	–	–	2	–	–		
Східна	Мл	4369	132 (3%)	1	–	–	–	1	1	1			
	Фд	5728	136 (2,4%)	1	–	–	–	–	–	–	–		
Південна	Рзс	2445	184 (7,5%)	4	–	2	–	1	1	1	–	–	–
	Жр	7329	388 (5,3%)	9	1	2	–	1	4	5	–	–	1
	Іс	4331	175 (4%)	1	1	1	1	–	–	–	1	–	–

в конструкціях в (у) + Р. в. + в (у) + М. в., де перший складник структури (в (у) + Р. в.) позначає присвійність, а другий (в (у) + М. в.) — локалізацію дії: *та пиридова стоїла а у мене в хатиці, і в нас у хатах оті/красні* (Іс); *а в нас у роду було так* (Жр).

Функцію граматичного форманта виконує прийменник *в (у)*, який зрідка вживають із формами М. в. (48 уживань): *жарил і у чавунчиках* (Дв); *робилос а в дїжках* (Ш); *у тих кор'яках розводиц'а, мочиц'а у кор'яках*, де *кор'яки* 'курячий послід' (Дн); *у шаплицу мочат', у цибулі й воли красат'* (Пщ); *в формях іїї нечут'* (Ст); *в дїжї робил і, ото тому намочувал і* (Млш); *квасил і ни в банках, в дїжїц'ї кан'ешно сол іл і, варил і в катлах, ну в горїках варил і* (Фд); *це наче читал а у книжїц'ї* (Іс), стаючи граматичним показником вказівки на непрямий об'єкт дії. Передаючи об'єктні відношення, конструкції в (у) + М. в. вказують на предмети одягу, взуття чи прикраси: *в кар'сетах ходил і, ходили і в вал'анках / і в чобот'ах* (Пщ); *їе в мене в чому ходит', звалас а в ідл'ога в свиц'ї, моїа тоже бігал а у цв'ітку онучка, а тоді в хвал'ї вже, ходили хлопці й мужики в чимирках* (Рзс).

Прийменниково-відмінкові конструкції в (у) + З. в. (28 уживань) засвідчені в середньонадніпрянських говірках зі значенням спрямування дії на об'єкт: *ни бул'о в шо взувац'а* (Ст); предмета, усередину якого спрямована дія: *у торбинку шишнич'ки* (насипали) (Фд); *нам ішав у мед, наточив у шонибуд'* (Кн); *у миски і в погриб / шоб ни те / йак з'імоу* (Пщ); *скл'ал і в м'ішок, ти пер усе в банки* (Млш); *то вона в пелену набе ре / та й винесе, ставит' той казан у в'ідро* (Жр); об'єкт, із яким пов'язана інтелектуальна дія: *в Бога ни в ірили* (Ш); із яким щось стикається: *у кур'яки мочил і* (Пщ); *у вир'тат зат'агают' т'ї ниточки* (Жр); який є об'єктом зацікавлення: *у карти тоді мал'о хто грав, в карти грал і* (Кн). Зрідка прийменник *в (у)* в сполученні зі З. в. субстантива вжитий при вказівці на ділянку прояву якої-небудь дії чи ознаки: *бирут' у руки* (Ст); *и пер / т'іки в ноги змерзла / так і горло болит'* (Жр).

Для вираження просторових відношень прийменник *в (у)* поєднують із формами З. та М. в. (186 уживань), причому обидві прийменниково-відмінкові конструкції майже однаково продуктивні в більшості середньонадніпрянських говірок (64 і 57 уживань відповідно), а в південних середньонадніпрянських говірках засвідчуємо переважання конструкцій в (у) + З. в. (42 уживання) над структурами в (у) + М. в. (23 уживання). Конструкції в (у) + М. в. вказують на внутрішню локалізацію, виражаючи різні значення:

— локалізацію в межах просторового орієнтира: *робив чол'ов'ік у сил'ї, у Кийів і йармарок* (Дв); *поваром був у кол'госп'ї, була сист'ра в Гуса'ч'івц'ї* (Л); *пор'адок був у двор'ї, у йару баба ц'а жи'ла* (Ш); *ловл'ат' у тому мор'ї, у Соч'ї йа йїздил'а* (СП); *а т'ї в окопах у Стїц'івц'ї, в іт'р'ак був в го'род'ї, шо варит' йїсти / в сад'ку, шо мол'отил' і ним в кол'госп'ї, та йа в пол'ї й вир'осл'а, там в Кийів'ї войувал' і, а та д'івчина бул'а в Гирман'її, сїч' і в га'їу пирикли'каліс'а, а в Скал'їватиц'ї кар'їер їе* (Іс); *де в ін / у Козац'кому*

був, во|дилис' дес' у **бири|гах**, пли|мен:ик / о|цей / шо в **Чигрин'ї** / той у **Чир|касах** / а той у **Кирово|град'ї** (Рзс);

— місця дії всередині просторового орієнтира: в **кл'уб'ї** убу|ваймос', у **плотн'ї** ро|бив, по|буде в **с'їл'рад'ї**, у **кан|тор'ї** дожн'ї ос|тац':а (Л); у **хатиниц'ї** то|жи ж н'їч' бул'а (Кн); ви|лика а|л'андра була в **хат'ї** (Ш); **брат** в **одн'ї** **поло|вин'ї** / а ми в **д|руг'ї**, це н|рйидим в **обше|жит'ї**яа (Жр); ми бул'и йак котр'ї там / в **пов'їц'ї**, ка|жу шо |наче в **пал'амарн'ї** / а та |каже / йа|ка ж та пала|марн'а?, а з'ї|моу в **хатах** / кра|сиво вб'ї|райуц'а, **Йаша** торгу|вав За|харк'ів в **мага|з'їн'ї**; і в **погр'їбах** хо|валис'а (Іс);

— контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира чи його поверхнею: вчи|нали у **ма|к'їтрах** (Дв); по|душки в **угл'у** скл'а|дал'ис'а (Кн); мн'али у **ма|к'їтириц'ї** (Пщ); робили у **кост|рул'ц'ї** т'їй / ли|м'їшка (Рзс).

Поєднуючись зі 3. в., прийменник *в* (*у*) передає просторове значення:

— кінцевого пункту руху: забр|ал'и в **Ге|р|ман'ї**юу, бе|рут' у **Гир|ман'ї**юу, у **кл'уб** бул'о йде|м (Дв); ве|зли |наче в кра|шчу / у кур|кул'с'ку **хату**, зе|їшчу в **Л'ївоновку**, н'їшов у **Ста|ви**, в **Р|жишч'ів** йїз|див, у **Гуса|ч'івку** н'їшов (Л); в **л'їс** поси|лайут', в **одн|о** (місце) зог|нали, вив'їз у **за|вод** у **пи|йовс'кий** (Ш); пов'їз ми|не в **Ав|рам'івку** у **бол|ниц'у** (Млш); йак нас до |церкви ви|зут' гов'їти / с'уди в **Хв|идор'івку** (Фд); **Ган:а** н'їде в **Ново|мір|город** / а ти н'їдиш у **Вино|градовку**, ми в **іко|ном'ї**юу ходил'и, об|ход з|ро|бит' та в **каб'їн'ет** (Жр); іс|ходил'ис'а в **одн|у** **хату**, за|везл'и аж у **Ли|би|дин** у **бол'ниц'у** (Іс); забр|ал'и його в **ар|м'ї**юу (Рзс);

— напрям руху чи спрямування дії: **брат** в **одн|у** **с|торону** / йа в **д|ругу** (Ш); **д|вимо**с'а у **в'їкна** (Фд).

Оскільки дослідники кваліфікують прийменниково-субстантивні сполуки як аналітичні синтаксичні прислівники, що за позиційними й семантичними характеристиками дублюють синтетичні обставинні й означальні прислівники (Городенська, 2017, с. 614), то зараховуємо до цієї групи й препозитиви з іменниками в 3. в. (148 уживань), що виражають синкретичні об'єктно-просторові відношення: становл'ус'а в **л'аву**, во|зил'и в **скл'ад**, во|зил'и у **сто|ги**, у в о|це **дно** стромл'айуц':а (Дв); у **лавку** зда|вали, по|падали ж у ту **бочку**, у **с'їчку** на **хат'ї** накла|дут', кла|дут' воси|ни у **д'їжку**, в **пог|риб** йїх іс|пустим / в **кри|ниці** спус|кали, в **мари|над** кла|дут', кл'ал'и в **ка|пусту** (Ш); часто ці конструкції використані для позначення сфери діяльності чи установи: н'їшла в **най|ми**, по|ставили в **д'ївочу** **ланку**, ни бу|ло йак ходит' у **ш|колу**, йа в **ш|колу** ни до|ходила, йак ти в'їз'миш у **п'ятий клас** чи в **шостий** (Жр); Р. в.: жи|ла в **бат'к'ів**, у **бат'ушки** йа була (Ш); у **о|нуки** жи|ве (СП); М. в.: чир|вики у **сумоц'ї**, в **пи|ч'ї** пи|чем, кл'учка (є) в **ко|л'ис'ц'ї**, в **л'їс'ї** ви|росл'а (Дв); на|писано в **га|зет'ї**, про|да|вавс'а в **мага|з'їн'ї**, поча|ли сма|лит' у **ко|мор'ї**, в **зимл'анц'ї** жи|ли, с|тавл'айут' це в **хат'ї** / у **те|плому** (Ш) тощо.

Прийменник *в* (*у*) із 3. в. субстантива слугує також для вираження часових відношень, позначаючи проміжок часу, коли відбувається дія (32 уживання). Найчастіше ці конструкції називають:

— дні тижня: **в суботу чи в неділю** *прийдуть* (СП); *часто у п'ятницю / у п'ятницю* *заб'їрали* *худо́бу* (ПШ); *наче в неділю* *їа* *це зробила* (Жр); *а тоді* *вич'їринка в суботу* *гул'айціа* / *а в неділю* *свайба* (Рзс);

— частини доби: **в обід** *пришл'а* (Млш); *це ча́сов в одінац'ат* *ночі* *у в'їкно* *гарґар* (Жр);

— загальні часові поняття: **в о́це вре́мїа** *робл'ат* (Ш); **у буден:ий ден'** *то* *можна*, *шаткуват'* **у буд'їакий ден'** (Ст); *ї ми ден'* *у ден'* *од с'в'їтан':а* *до сме'ркан':а* *стоїали* *одно* *кр'їз'* *одно* (Ш); *ну от в та́ке вре́мїа* / *ну* / *чут'* *п'їзн'їше* (Жр);

— вік людини: **у чо́тирнад'ц'ат** *год* *пошл'а* *їа* (Дв); *п'їшла в два-надц'ат* *год* (Ст); *їшла* *зам'їж* *у ш'їснадц'ат* (Жр);

— процеси, події: *та* *їа* *вже* *з* *тими* *д'їт'ми* *жїла* *в бат'к'їв* *в ту окупац'їю* (Ш); *а* *їого* *ж* *їїл'ї* *в жнїва* *їз* *ог'їрками* (КН); *вмерл'о* *в гол'о́довку* (ПШ); *пирижїл'ї* *у воїну*, *остал'ас'а* *у ту воїну* (С); *та* *в голо-довку* *було*, *роз'їрвало* *хлопц'а* *у воїну*, *бат'ко* *їак* *поїїхав* *в похорон* (Жр); *бул'а* *ї* *мати* / *в гол'о́довку* *це*, *ой* *ко́ли* / *у хронт* (Іс); *їкидал'ї* *та'к'ї* *лїст'їв'ки* *в:оїну* (Рзс).

Зрідка в діалектних текстах темпоральне значення передає конструкція в (у) + М. в. субстантива: *умерл'ї* *в одно́му* *го́ду* (Дв); **на** *Масл'ан'їй шоб* *бул'о* *ж* *чого* *ж* *ва'реники* *ва'рит'*, *во́на* *в* *д'ецтв'ї* *заробїл'а* (КН); **в** *т'ридц'ат'* *с'омому* *п'їшла* *зам'їж* (Ст); **в** *груд'н'ї* *м'їс'ац'ї* *вмерл'а* (Млш); **в** *маїу* *ни'хай* *їа* *туди* *п'їшла* (Жр).

У кількох випадках фіксуємо синонімічні сполуки: прийменник в (у) + М. в. функціують як синоніми до прийменниково-субстантивних поєднань в (у) + З. в.: *ни́ма* *в* *чо́му* (=у що) *в'зуц'а* *ї* *уд'аг'тис'а* (Іс); на + М. в. зі значенням місця дії: **в** *одні́м* *пол'ї* *с'їїут'*, **в** *д'руг'їм* *їарїна* (Ш); *робїл'а* *все* *вре́мїа* *в кол'госп'ї* *в бур'а́ках* (Млш); *земл'ї* *бул'ї* *ни* *в* *пол'ї* / ... *ну* *в* *пол'ї* *тоді* *ни* *ва́рил'ї* (Фд); прийменник в (у) + З. в. є синонімом до прийменниково-субстантивних поєднань на + З. в. на позначення проміжку часу, упродовж якого відбувається повідомлюване: *ми* *тоб'ї* *будим* *по* *пуду* *дават'* **в** *м'їс'ац'* (Л); може бути вжитим у значенні Д. в., позначаючи адресата: *скаж'їт'* **у** *Журавку* (скажіть комусь із Журавки) *їа* *Ж:уравки* *Кол'а* (Жр). Зрідка засвідчуємо вживання прийменниково-відмінкових форм З. в. у значенні М. в.: *мо'ч'їл'ї* *у* *тва'н'уку* (=у тва'н'уц'ї), *з'реб'їн'* **у** *те* *ж* *днишч'ї* (=у днишч'ї) (Фд); один випадок використання прийменниково-іменникової конструкції в (у) + М. в., синонімічної до безприйменникового вживання форми О. в. (М. в. = О. в.): **у** *д'їжич'ках* *ползувалис'* (=д'їжич'ками) (Млш); структури у + М. в. у значенні з + Р. в.: **у** *в'їд'р'ї* *напїлас'а* (=з в'їдра) (Рзс).

Логічні прийменники слугують для вираження різновидів логічного зв'язку між явищами: причини, мети, відповідності та допустовості, причому їхнім ядром вважають ті, що передають причинові та цільові відношення (Городенська, 2017, с. 610–613). В обраних для аналізу діалектних текстах не виявлено таких препозитивів. Водночас у кількох говірках засвідчені сполуки субстантива в М. в. з прийменником в (у) зі значенням кількісних

відношень: *а ос'уди|во о|так н'і|л' в основ|ному; в основ|ному |ц'і|л' у |з'і|му ба|л' ака|л' и / |я|к на|ви|с|н'і по|с'і|ят' / обо|ра|ц':а; |р|азн'і там |йа|годки / |х|то шо зм'і|г / те |й| засу|шив / з то|го |й| ва|рил' и у|з|вар о|це ж к |п|разникам / в основ|ному на ку|т'у; так у|же т|ребу|ют' / |я|к|ий мо|го|рич / там с|к'і|ки го|р'і|лки / с|к'і|ки там з|ро|ший / да|ї|ут' |ц'і|м / шо це на во|рот'а|х / в основ|ному |р|одич'і / а|бо на|руб|ки (Кн); |п'і|лок о|так при|ший // у чо|тир'і / в |п'і|ят' |п'і|лок о|це (Рзс); іменника в З. в. з прийменником *в* (у) зі значенням способу дії: *в'ін позна|комив'а з тим |йе|в|ре|й|ем / і той |йе|в|ре|й |йо|му в кри|д'і|т ст'і|ки |на|да чо|го (Ш); |к|ойки б'і|лен'к'і в р'а|д (Жр).**

Однією з універсальних властивостей мовної системи дослідники вважають наявність синкретичних утворень, що спостерігаємо і в окремих прийменниково-відмінкових конструкціях із прийменником *в* (у), зокрема поєднання різних семантико-синтаксичних відношень:

— об'єктно-обставинних способу дії (11 вживань), переважно з субстантивами в З. в.: *по|скла|дал' и в |к|опи, гу|л'а|ймо ... у ск'л'а|дки (Дв); кл'а|дут' у |к|опи, ск'л'а|л' и |йо|го в |к|опи, кл'а|дут' у с|кир|ту (СП); одб'і|райе у сно|пи, ск'л'а|дайц':а у по|л'ук'і|пки (Дн); ка|чал' и в та|к'і ка|чалки (Млш); кра|сиво вб'і|райц':а і гу|л'а|ют' гу|л'а|ймо в кра|су, сто|ї|ят' |л'у|ди / в |очи|рид' / в |очи|рид' з кл'ума|чка|ми (Іс); зрідка в М. в.: на|р'і|зат' в с|ки|боч'ка|х (Млш);*

— обставинних місця і мети (1 вживання): *по|ї|хав в ко|ман|д'і|ровку (Жр);*

— обставинно-атрибутивних (2 вживання), виражених формами іменників у М. та З. в.: *ди|ри|вина в |л'і|с'і та|ка, |ви|митут' че|р'і|н' ту у пи|ч'і (Ст);*

— об'єктно-атрибутивних (4 вживання): *хай |я|к у гр'а|з'і |зай|де ду|ш с|к'і|ки (Пш); бо все |пол'е бу|л'о в т'і|х / в са|л|дата|х (Іс); в'і|ко в с|крин'і бу|ло п'р'а|мо (Жр).*

Поєднуючись із М. в. субстантива, прийменник *в* (у) входить до складу фразеологізованих сполук, що виражають обставинні відношення: *пой|авил'ис'а в с'і|в'і|т'і |б'і|л'о|му (Кн);* логічні: *і |дос'і во|но ми|н'і в па|м'і|ят'ку (Жр).* Зрідка структури в (у) + М. в. вжиті в діалектних текстах для передавання предикативних семантико-синтаксичних відношень: *а|ле |я|к у|же с|тало здо|ров'я н'і|д|кошу|вац':а / |ни| в з|моз'і / то |я| б|ратові 'д:а|ла т'р|охи (вуликів із бджолами) / б|рат жи|ве в По|тоц'і / то в'ін заб|рав т'р|охи / а т'р|охи про|дала / л'і|кв'і|д'і|рувала |ї|х / бо |я| вже |ни| в з|моз'і |ї|х ди|р|жат' (Ш); во|ни в су|с'і|дах жи|ли, |мо|же / у та|кому состо|ї|ан'ї|ї бу|ла (Жр); та ше ж і в ро|бот'і ду|рна (Рзс).*

Аналіз діалектних текстів засвідчив, що мовці віддають перевагу фонетичному варіанту *в* (536 вживань) порівняно з *у* (253 вживання). Зрідка трапляється варіант прийменника *во*: *це во сн'і |я| з|най|у (Жр).* Зауважимо, що вибір мовцем прийменника *в* чи *у* не залежить, на відміну від літературного стандарту, від фонетичних умов: *по|ї|хав в ко|ман|д'і|ровку, бу|ла в |Вино|гра|довц'і, та |буду|ш у нас, |я|к зда|вило во|но у |горл'і (Жр); торго|у|вав За|харк'і в ма|га|з'і|н'і, а т'і в о|ко|пах у |Сту|ц'і|вц'і (Іс); ро|били*

у *кострул'ці т'ій*, *носив кубанку у мене* (Рзс). З історичного погляду, у та в — це різні праслов'янські прийменники, уживання яких залежало від відмінкової форми субстантива: більш поширений в поєднували зі знахідним і місцевим відмінками, а препозитив у зі значенням віддалення від чогось був уживаний із формами родового відмінка (ЕСУМ 6, с. 9). Припускаємо, що в мовленні середньонаддніпрянців уживання прийменника в чи у частково є відображенням давніх морфологічних процесів, засобом милозвучності мовлення, а також залежить від мовних уподобань комуніканта, темпу мовлення, зручності артикуляції тощо.

4. Рідковживані прийменники

На особливу увагу заслуговують рідковживані в північних середньонаддніпрянських говірках фонетичні варіанти прийменників *між*, *поміж*, *під*, *попід* — *миз*, *помиз*, *пид*, *попид*; саме вони, на нашу думку, засвідчують архаїчність досліджуваного континууму. Варіант *миз* (7 фіксацій), уживаний із формами іменників в О. в. і слугує для вираження обставинних просторових відношень: *дак ме^не о^то вл^овил^и о^тут миз^а горами / о^це миз^а горами / шо отуд^о із се^на* (Кв); *О^це ми жи^ли о^там миз^а лугом* (Дрз), а в З. та О. в. — синкретичних об'єктно-просторових відношень: *сто^йали йо^го два с^ини миз^а л^уд^ими* (О); *йа миз^а кон^и в^пал а* (Пм); *на на^раду йізди^ла в Кийів миз^а л^уди добр^и* (Кд); *да в д^іжку с^топчимо / миз^а гур^ками / с^в іжжих гур^ків бу^ло ж о^то кл^адем* (Кв). Варіант *помиз* (2 вживання) також є виразником таких відношень: *у^же ж йа ша^тайус^а по^миз х^лопц^ами / по^миз д^ів^чатами* (Ос).

Прийменник *пид* (10 уживань) у поєднанні зі З. в. іменника є виразником просторових семантико-синтаксичних відношень, указуючи на рух у простір нижче предмета: *у м^ішок і пид^в ішувал^и пид^а тр^ам / пид^а дошку пок^лав* (Дм); *пид^стел^ут^а шо там пид^а гол^ови йа^к іс^а по^душе^чки* (Лц); *пид^а його кл^аал^и мн^асо* (Хц); рідше — часових відношень (1 вживання): *а пид^а гол^од і пр^осо с^ійал^и* (Дв). У сполученні з О. в. іменника цей препозитив використовують для позначення місця під просторовим орієнтиром чи після нього: *у кл^уб бу^ло йде^{мо} до пид^а ру^койу те* (йдеться про черевики); *а пид^а го^родом т^іпал^и* (Дв); *пид^а л^ісом жи^в* (Пм); *пид^а н^изом о^тамичка / пид^а пид^ніжжками т^іми* (Вп).

Прийменник *попид* (1 уживання) засвідчений у поєднанні з О. в. іменника для позначення місця поширення дії стосовно просторового орієнтира: *а в і^н б^ігав по^пид х^атами тут* (Кв).

5. Висновки

Комплексне вивчення прийменникової системи середньонаддніпрянського діалекту у функційно-граматичному та ареальному аспектах засвідчує в основному однаковий репертуар мовних одиниць, належних до ядра системи названих службових морфем, що підтверджує її давність і цілісність. Відмінності між центральною та північною, східною, південною групами середньонаддніпрянських говірок полягають у зменшенні функ-

ційної активності первинних давніх препозитивів на периферії; у наявності в північній зоні середньонадніпрянського діалекту фонетичних варіантів архаїчних прийменників *миз, помиз, пид, попид*, що не засвідчені в інших досліджуваних говірках. Аналіз діалектних текстів виявив найвищу продуктивність прийменника *в (у)*, уживаного респондентами для вираження об'єктних, просторових, часових, логічних (способу дії, мети), а також атрибутивних, предикативних і синкретичних семантико-синтаксичних відношень.

Діалектну специфіку засвідчує використання прийменниково-відмінкових конструкцій *в (у) + М. в.*, синонімічних до прийменниково-субстантивних поєднань *в (у) + З. в.*; *на + М. в.* зі значенням місця дії, до безприйменникового вживання форми *О. в.*; у значенні *з + Р. в.*; конструкцій *в (у) + З. в.*, синонімічних до поєднань *на + З. в.* на позначення проміжку часу. Особливості функціонування прийменника *в (у)* репрезентує переважання конструкцій *в (у) + З. в.* над структурами *в (у) + М. в.* у південних середньонадніпрянських говірках на протигагу майже однакової продуктивності цих прийменниково-відмінкових конструкцій у більшості середньонадніпрянських говірок.

Перспективним вважаємо ґрунтовний аналіз семантико-синтаксичних відношень та особливостей функціонування в просторовій проєкції препозитивів *на, з (із, зі)*, належних до ядра прийменникової системи середньонадніпрянського діалекту. Докладнішого представлення потребує поширення архаїчних прийменників *о, од, об, к (ок, ік)*, що становить перспективу подальших студій.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

Дв — Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.; Л — Леонівка Кагарлицького р-ну Київської обл., Кн — Кононівка Драбівського р-ну Черкаської обл., СП — Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну Полтавської обл.; Ш — Шандра Миронівського р-ну Київської обл., Дн — Денисівка Оржицького р-ну Полтавської обл., Пщ — Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл., Ст — Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл.; Мл — Мелюшки Хорольського р-ну Полтавської обл., Фд — Федорівка Глобинського р-ну Полтавської обл.; Жр — Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., Іс — Іскрене Шполянського р-ну Черкаської обл., Рзс — Розсошинці Чигиринського р-ну Черкаської обл.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ — Закревська, Я. В., Залеський, А. М., Назарова, Т. В., Варченко, І. О., Бандрівський, Д. Г., Григорчук, Л. М., Жилко, Ф. Т. ... Малахівська, О. А. (1984, 1988, 2001). *Атлас української мови* (т. 1–3). Київ: Наукова думка.

Герман — Герман, К. Ф. (1998). *Атлас українських говірок Північної Буковини* (т. 2. Словозміна. Службові слова). Чернівці: Чернівецький державний університет імені Ю. Федьковича.

ГЗП — Мартинова, Г. І. (упор.). (2012). *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.

ГПК — Мартинова, Г. І., Денисенко, З. М., & Щербина, Т. В. (ред.). (2008). *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.

ГЧ — Мартинова, Г. І., Таран, А. А., & Щербина, Т. В. (ред.). (2013). *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*. Черкаси: Вид-ець Чабаненко Ю. А.

ЕСУМ — Півторак, Г. П., Пономарів, О. Д., Стоянов, І. А., Ткаченко, О. Б., & Шамота, А. М. (ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т. 6: У–Я). Київ: Наукова думка.

Жеребило — Жеребило, Т. В. (2010). *Словарь лингвистических терминов*. Назрань.
Селіванова — Селіванова, О. О. (2010). *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К.

ЛІТЕРАТУРА

- Білик, Л. С. (2003). *Дієслівні словосполучення у східностепових говірках Донеччини* [автореф. дис. канд. філол. наук, Дніпропетровський національний університет]. НБУВ. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%A8141%2E14%2D220%24
- Бондаренко, В. А. (1961). *Предлоги в современном русском языке*. Москва: Учпедгиз.
- Бутко, Л. В. (2008). *Неповнозначні лексичні комплекси української мови (структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти)* [автореф. дис. канд. філол. наук, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка]. НБУВ. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%91%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%91%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B$)
- Вихованець, І. Р. (1980). *При́менникова система української мови*. Київ: Наукова думка.
- Волгина, О. В. (2008). *Службовые слова в нижегородских говорах* [автореф. дис. канд. філол. наук. Вятский государственный гуманитарный университет]. <https://www.dissercat.com/content/sluzhebnye-slova-v-nizhegorodskikh-govorakh>
- Всеволодова, М. В. (2003). Предлог: поле и категория (аспект функціонально-комунікативної граматики). *Лінгвістичні студії*, 11, 33–38.
- Всеволодова, М. (2004). Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис. Первые результаты межнационального проекта. У *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Збірник наукових праць, присвячений ювілею А. П. Загнітка* (с. 153–180). Донецьк: Донецький університет.
- Городенська, К. Г. (2017). Службові слова-морфеми. В І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, & С. О. Соколова, *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (с. 594–608). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Горпинич, В. О. (2004). *Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Академія.
- Делюсто, М. С. (2010). *Грамматика говірки у світлі тексту* [автореф. дис. канд. філол. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. НБУВ. [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D0%9C.%D0%A1.\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D0%9C.%D0%A1.$)
- Железняк, М. Г. (1988). Варіювання при́менникових конструкцій в українських східно-поліських говірках. *Мовознавство*, 1, 60–64.
- Загнітко, А. П., Виноградова К. М., & Данилюк І. Г. (2009). *Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських при́менників та їхніх еквівалентів*. Донецьк: Вид-во «Вебер».
- Загнітко, А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., & Щукіна І. А. (2007). *Словник українських при́менників. Сучасна українська мова*. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО».
- Іваненко, З. І. (1980). Процеси нейтралізації основних значень у сфері при́менникових конструкцій. *Мовознавство*, 2, 26–30.
- Коваленко, Б. О., & Коваленко, Н. Б. (2011). Службові слова та вигуки в західнополіських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 28, 176–178.
- Колесніков, А. О. (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл.
- Колодяжний, А. С. (1960). *При́менник. Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови*. Харків.
- Конюшкевич, М. (2007) Белорусские предлоги и их аналоги: принципы атрибуции при формировании реестра. *Лінгвістичні студії*, 15, 142–149.

- Курилович, Е. (1962). Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи. В *Очерки по лингвистике* (с. 57–70). Москва: Издательство иностранной литературы.
- Кучеренко І. К. (1964). *Теоретичні питання граматики української мови* (ч. 2). Київ.
- Лучик, А. А. (2003). Лексична семантика прийменникових еквівалентів слова української мови. *Мовознавство*, 5, 78–89.
- Ляхур, Ч. (2005). Перспективы лексикографического описания предложной системы славянских языков (на материале польского языка). *Лингвістичні студії*, 13, 78–80.
- Мартінова, Г. І. (2003). *Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика*. Черкаси.
- Медведева, Т. Н. (2009). Реализация функционально-семантического поля цель в русской диалектной и литературно-разговорной речи. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика*, 4(9), 28–35.
- Мельничук, О. С. (1961). Историчний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство*, 3, 124–194.
- Михайленко, В. В. (2013). Прийменник у синхронічному вимірі. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*, 39, 187–189.
- Русаківа, Н. В. (2005). Семантические особенности темпоральных слов в описательном тексте. В *Филологические чтения, посвященные 110-летию академика В. В. Виноградова: сборник статей* (с. 33–38). Улан-Удэ.
- Сегень, Б. (2001). *Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беластоцчыны*. Беласток.
- Сердюкова, Т. І. (2002). *Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослов'янських говірках* [автореф. дис. канд. філол. наук, Запорізький державний університет]. НБУВ. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%86.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%86.$)
- Сивокозова, Т. (2014). Варіювання просторової семантики конструкцій з прийменником до та іменниками в родовому відмінку в східнополіському говорі XVII–XVIII ст. *Українська мова*, 4, 80–89.
- Хромчанка, А. Р. (1989). Апісальныя канструкцыі з прыназоўнікам «на» ў гаворках Мас-тоўскага раёна. В *Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: тезисы докладов 3-й респ. конф.* (ч. 2, с. 101–103). Гродно.
- Щербина, Т. В. (2015). Текстова репрезентація прийменникової системи південної зони середньонадніпрянського діалекту. У *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* (с. 464–479). Київ.

Статтю отримано 17.02.2022

Статтю схвалено 25.03.2022

LEGEND

- AUM — Zakrevs'ka, Ia. V., Zales'kyi, A. M., Nazarova, T. V., Varchenko, I. O., Bandrivs'kyi, D. H., Hryhorchuk, L. M., Zhylko, F. T. ... Malakhivs'ka, O. A. (1984, 1988, 2001). *Atlas ukrains'koï movy* (Vols. 1–3). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ESUM — Pivtorak, H. P., Ponomariiv, O. D., Stoianov, I. A., Tkachenko, O. B., & Shamota, A. M. (Eds.). (2012). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koï movy* (Vol. 6: U–Ia). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Herman — Herman, K. F. (1998). *Atlas ukrains'kykh hovirok Pivnichnoï Bukovyny* (Vol 2: Slovozmına. Sluzhbovi slova). Chernivtsi: Chernivets'kyi derzhavnyi universytet imeni Iu. Fed'kovycha (in Ukrainian).
- HZP — Martynova, H. I. (Ed.). (2012). *Hovirky Zakhidnoï Poltavshchyny*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Iu. A. (in Ukrainian).
- HPK — Martynova, H. I., Denysenko, Z. M., & Shcherbyna, T. V. (Eds.). (2008). *Hovirky Pivdennoï Kyivshchyny*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Iu. A. (in Ukrainian).

- HCh — Martynova, H. I., Taran, A. A., & Shcherbyna, T. V. (Eds.). (2013). *Hovirky Cherkashchyny*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Iu. A. (in Ukrainian).
- Selivanova — Selivanova, O. O. (2010). *Linhvistychna entsyklopediia*. Poltava: Dovkillia-K (in Ukrainian).
- Zherebilo — Zherebilo, T. V. (2010). *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. Nazran: Piligrim (in Russian).

REFERENCES

- Bilyk, L. S. (2003). *Diieslivni slovospoluchennia u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Dnipropetrovs'kyi natsional'nyi universytet]. NBUV. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=U=&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%A8141%2E14%2D220%24 (in Ukrainian).
- Bondarenko, V. A. (1961). *Predlogi v sovremennom russkom iazyke*. Moscow: Uchpedgiz (in Russian).
- Butko, L. V. (2008). *Nepovnoznachni leksychni kompleksi ukrains'koï movy (Strukturno-Semantychnyi i funktsional'no-stylistychnyi aspekty)* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kirovohrads'kyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Vynnychenka]. NBUV. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%91%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B%D0%9C.%D0%A1.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%91%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B%D0%9C.%D0%A1.$) (in Ukrainian).
- Deliusto, M. S. (2010). *Hramatyka hovirky u svitli tekstu* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Natsional'nyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova]. NBUV. [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D0%9C.%D0%A1.\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%BE%20%D0%9C.%D0%A1.$) (in Ukrainian).
- Ivanenko, Z. I. (1980). Protsesy neutralizatsii osnovnykh znachen' u sferi pryimennykovykh konstruktiv. *Movoznavstvo*, 2, 26–30 (in Ukrainian).
- Horodens'ka, K. H. (2017). Sluzhbovi slova-morfemy. In I. R. Vykhoanets', K. H. Horodens'ka, A. P. Zahnitko, & S. O. Sokolova, *Hramatyka suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy. Morfolohiia* (pp. 594–608). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Horpynych, V. O. (2004). *Morfolohiia ukrains'koï movy: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchal'nykh zakladiv*. Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).
- Khromchanka, A. R. (1989). Apisal'nyia kanstruktsyi z pryznazonikam 'na' u havorkakh Mastouskaha raiona. In *Slovoobrazovanie i nominativnaia derivatsiia v slavianskikh iazykakh: Tezisy dokladov 3-ei respublikanskoï konferentsii* (Vol. 2, pp. 101–103). Hrodno (in Belarusian).
- Kovalenko, B. O., & Kovalenko, N. B. (2011). Sluzhbovi slova ta vyhuky v zakhidnopodil's'kykh hovirkakh. *Naukovi Pratsi Kam'ianets'-Podil's'koho Natsional'noho Nniversytetu imeni Ivana Ohiiienka. Filolohichni Nauky*, 28, 176–178 (in Ukrainian).
- Kolesnikov, A. O. (2015). *Morfolohiia ukrains'kykh pividennobesarabs'kykh hoviropok: Heneza i dynamika*. Izmail: SMYL (in Ukrainian).
- Kolodiazhnyi, A. S. (1960). *Pryimennyk. Materialy do lektsii z kursu suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy*. Kharkiv (in Ukrainian).
- Koniushkevych, M. (2007) Belorusskie predlogi i ikh analogi: Printsipy atributsii pri formirovanii reestra. *Linhvistychni Studii*, 15, 142–149 (in Russian).
- Kucherenko, I. K. (1964). *Teoretychni pytannia hramatyky ukrains'koï movy* (Vol. 2). Kyiv (in Ukrainian).
- Kurilovich, E. (1962). Derivatsiia leksicheskaia i derivatsiia sintaksicheskaia: K teorii chastei rechi. In *Ocherki po lingvistike* (pp. 57–70). Moscow: Izdatel'stvo inostrannoi literatury (in Russian).
- Luchyk, A. A. (2003). Leksychna semantyka pryimennykovykh ekvivalentiv slova ukrains'koï movy. *Movoznavstvo*, 5, 78–89 (in Ukrainian).

- Liakhur, Ch. (2005). Perspektivy leksikograficheskogo opisaniia predlozhnoi sistemy slavianskikh iazykov (Na materiale pol'skogo iazyka). *Linhvistychni Studii*, 13, 78–80 (in Russian).
- Martynova, H. I. (2003). *Seredn'onaddniprians'kyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka*. Cherkasy: Tias-myn (in Ukrainian).
- Medvedeva, T. N. (2009). Realizatsiia funktsional'no-semanticheskogo polia tsel' v russkoi dialekt-noi i literaturno-razgovornoj rechi. *Izvestiia Saratovskogo Universiteta. Novaia Seriia. Seriia Filologiiia. Zhurnalistika*, 4(9), 28–35 (in Russian).
- Mel'nychuk, O. S. (1961). Istorychnyi rozvytok funktsii i skladu pryimennykiv v ukrains'kii movi. *Slov'ians'ke Movoznavstvo*, 3, 124–194 (in Ukrainian).
- Mykhailenko, V. V. (2013). Pryimennyk u synkhronichnomu vymiri. *Naukovi Zapysky. Seriia Filo-lohichna*, 39, 187–189 (in Ukrainian).
- Rusakova, N. V. (2005). Semanticheskie osobennosti temporal'nykh slov v opisatel'nom tekste. In *Filologicheskie chteniia, posviashchennye 110-letiiu akademika V. V. Vinogradova* (pp. 33–38). Ulan-Ude (in Russian).
- Sehen', B. (2001). *Prynazovnik u sisteme adnoi uskhodneslavianskai havorki Belastochchyny*. Belastok: Universitet y Belastoku (in Belarusian).
- Serdiukova, T. I. (2002). *Lokatyvni ta temporal'ni syntaksemy v ukrains'kykh skhidnoslobozhans'kykh hovirkakh* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Zaporiz'kyi derzhavnyi universytet]. NBUV. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgi-irbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%86.\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgi-irbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%86.$) (in Ukrainian).
- Syvozova, T. (2014). Variuvannia prostorovoï semantyky konstruktzii z pryimennykom do ta imennykamy v rodovomu vidminku v skhidnopolis'komu hovori XVII–XVIII st. *Ukrains'ka Mova*, 4, 80–89 (in Ukrainian).
- Shcherbyna, T. V. (2015). Tekstova reprezentatsiia pryimennykovoï systemy pivdennoi zony seredn'onaddniprians'koho dialektu. In *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: Tekst iak dzherelo linhvistychnykh studii* (pp. 464–479). Kyiv (in Ukrainian).
- Vykhovanets', I. R. (1980). Pryimennykova systema ukrains'koï movy. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Volgina, O. V. (2008). *Sluzhebnye slova v nizhegorodskikh hovorakh* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Viatskii gosudarstvennyi humanitarnyi universitet]. DissersCat. <https://www.disserscat.com/content/sluzhebnye-slova-v-nizhegorodskikh-govorakh> (in Russian).
- Vsevolodova, M. V. (2003). Predlog: Pole i kategoriia (Aspekt funktsional'no-kommunikativnoi grammatiki). *Linhvistychni Studii*, 11, 33–38 (in Russian).
- Vsevolodova, M. (2004). Predlogi v sinkhronii i diakhronii: Morfologiia i sintaksis. Pervye rezultaty mezhnatsional'nogo proekta. In *Funktsional'no-Komunikativni aspekty hramatyky i tekstu. Zbirnyk naukovykh prats', prysviachenyi iuvileiu A. P. Zahnitka* (pp. 153–180). Donetsk: Donets'kyi universytet (in Russian).
- Zahnitko, A. P., Danyliuk, I. H., Sytar, H. V., & Shchukina, I. A. (2007). *Slovnyk ukrains'kykh pryimennykiv. Suchasna ukrains'ka mova*. Donetsk: BAO (in Ukrainian).
- Zahnitko, A. P., Vynogradova, K. M., & Danyliuk, I. H. (2009). *Funktsional'no-Komunikativna i tekstova paradyhma ukrains'kykh pryimennykiv ta ikhnikh ekvivalentiv*. Donetsk: Veber (in Ukrainian).
- Zhelezniak, M. H. (1988). Variuvannia pryimennykovykh konstruktzii v ukrains'kykh skhidnopolis'kykh hovirkakh. *Movoznavstvo*, 1, 60–64 (in Ukrainian).

Received 17.02.2022

Accepted 25.03.2022

Hanna Martynova, Doctor of Sciences in Philology, Full Professor,
Head of the Department of Ukrainian linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy
81 Shevchenka Street, Cherkasy, 18031, Ukraine
E-mail: ganmart@meta.ua
<http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

Tetiana Shcherbyna, Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor in the Department of Ukrainian linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy
81 Shevchenka Street, Cherkasy, 18031, Ukraine
e-mail: Tanya_Bevz@i.ua
<http://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

A PREPOSITIONAL SYSTEM OF THE MIDDLE DNEPER DIALECTS

This article examines the prepositional system of the Middle Dnieper dialects of Ukrainian based on dialectal data, which singles out the core and periphery of Middle Dnieper. The integrated study of prepositions in functional-grammatical and areal aspects largely attests to the similar repertoire of language units within the core of the system of functional words, which shows its antiquity and integrity. The differences between central and peripheral dialects lie in the different functions of the original prepositions. The analysis of the dialectal data shows the relatively high ranking of the preposition *v* (*u*) over other prepositions used to express objective, spatial, temporal, logical (mode of action and purpose), and attributive and predicative semantic-syntactic relations. The use of synonymous case constructions with prepositions depending on the subject expression is the specific feature of Middle Dnieper.

Keywords: Middle Dnieper, dialectal data, prepositional system, core and periphery, relative semantics, semantic and syntactic relation

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.103>

УДК 811.161.2'37'373.2:616.9-036.21/.22

Н. М. КОСТУСЯК, доктор філологічних наук, професор,
завідувач-професор кафедри української мови,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30А, м. Луцьк, 43005
E-mail: kostusyak.nataliia@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9795-6038>

М. І. НАВАЛЬНА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
вул. Сухомлинського, 30, м. Київ, 03041
E-mail: mnavalna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5064-3122>

НЕОСЕМАНТИЗАЦІЯ ЛЕКСЕМ *ШТАМ*, *БУСТЕР* ТА МОВНА АДАПТАЦІЯ НОМІНАЦІЙ КОРОНАВІРУСНИХ ШТАМІВ У СУЧАСНИХ МАСМЕДІА

У статті схарактеризовано назви ковідних штамів, які нині закріплено в медійних текстах. Зазначено, що проникнення цих номінацій в українську лексичну систему зумовлено позамовними чинниками, серед яких — процес швидкої мутації вірусної інфекції. Зіставлення мовного матеріалу, дібраного з видань *День* та *Українська правда* за 2021—2022 рр., і поданого в словнику тлумачення дало змогу констатувати, що номінація *штам* зазнала значеннєвої модифікації: нині її семантичний діапазон пов'язаний із називанням різновидів ковіду. Виявлено, що роль функційного еквівалента цього іменника зрідка виконують лексеми *варіант*, *мутація*, *ковід-мутація*, а назви штамів мають щонайменше дві синонімічних форми вираження: прикметниково-іменникову, у якій закріплено на країні, де вперше зафіксували різновид небезпечної хвороби, й однослівну, утворену на основі літер грецького алфавіту. Номінації другого зразка економніші й слугують засобом упорядкування назв нових штамів. Зосереджено увагу на лексемі *дельтакрон*, яка виникла внаслідок поєднання твірного слова *дельта* з другою частиною лексеми *омікрон* — *-крон*. Наголошено на триванні процесу мовної адаптації, доказом чого слугує кількаваріантне написання назв штамів: латиницею і кирилицею, із великої та малої літер, у лапках і без них. Оскільки називання різновидів коронавірусу ґрунтується на принципі порядковості, то рекомендовано їхні назви вважати загальними й подавати без лапок. Обґрунтовано вживання дефіса у складних номінаціях на зразок *delta-штам*, *омікрон-штам* та його відсутність у сполуках на кшталт *штам delta (дельта)*. Прокоментовано використання назв літер грецького алфавіту в інших дотичних за тематикою складних словах (*бета-тестування*, *бета-версія*) і вказано на активізацію лексем *вакцина*, *вакцинація*, *бустер*, *бустерний*. На основі зіставлення зі словником виявлено, що іменник *бустер* розширив свої семантичні межі.

Ключові слова: лексика, іменник, прикметник, емоційно-експресивне забарвлення

Цитування: Костусяк, Н. М., Навальна, М. І. (2022). Неосемантизація лексем *штам*, *бустер* та мовна адаптація номінацій коронавірусних штамів у сучасних масмедіа. *Українська мова*, 1(81), 103—114. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.103>

1. Вступ

Активні зміни в суспільстві, інноваційні процеси в різних галузях і сферах діяльності, життєві реалії та ін. слугують важливим інформаційним джерелом, що знаходить віддзеркалення в засобах масової комунікації. На цьому тлі динаміку виявляє й український публіцистичний мовопрос-тір, який останнім часом поповнила низка номінацій, переважно створених задля вербалізації нових предметів та дотичних до них дій, процесів чи станів. Супровідна проблема процесу неологізації, переважно пов'язаного із залученням чужомовних одиниць, — правильність графічного оформлення нових слів. Крім того, важливим постає вияв тих змін, яких зазнає лексема, пристосовуючись до нових умов функціонування. Ідеться про розширення чи звуження первинного значення, наявність ознак міжстильових зміщень, здатність мати синонімічні відповідники тощо. Як доводять сучасні газетні тексти, зазначені орієнтири характерні для запозичень — назв штамів ковіду (коронавірусу). Процес швидкої мутації цієї вірусної інфекції — важливий позамовний чинник, що вплинув на активне проникнення в українську лексичну систему нових слів, які номінують різновиди коронавірусу. Зазначені мовні одиниці та їхні синонімічні кореляти поки не знайшли витлумачення в лексикографічних працях, проте в медійних текстах їх активно вживають із різним графічним оформленням, а почасти й у різних за тематикою публікаціях. Вияв значенневих змін, особливостей словотворення, шляхів мовної адаптації та функційно-стилістичної ролі цих одиниць — найважливіші питання, які спонукають лінгвістів до нових наукових досліджень і засвідчують актуальність порушеної проблеми.

2. Концептуальні засади вивчення новітніх запозичень

В українській лінгвістиці теоретичні основи дослідження чужомовних слів глибоко обґрунтував А. О. Білецький (Білецький, 2012). Проблема оновлення семантики лексем, зокрема й запозичених, порушили Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк (Клименко та ін., 2008). Різномасштабна інтерпретація запозичень, акцент на їхньому значенневому діапазоні, причини проникнення в різноманітні українські тексти, шляхах адаптації, процесах неосемантизації, деривації, кодифікації, особливостях функціонування представлені в низці праць, що з'явилися впродовж минулого року (Костюк, 2021; Личук та ін., 2021; Молоткіна та ін., 2021; Цигвінцева, 2021). Зазначені дослідження хоча й акумулюють важливі відомості про чужомовні слова, проте через безперервний процес проникнення іншомовних одиниць не охоплюють опису абсолютно всіх номінацій аналізованого різновиду, зокрема й назв штамів коронавірусу. Опосередковано до порушеної проблеми виявляє стосунок стаття Ю. Стодолінської, присвячена мультимодальній інтерпретації американського університетського дискурсу. У ній зосереджено увагу на структурі, змісті, ролі та специфіці текстів, що з'явилися на сайтах університетів упродовж пандемії, пов'язаної з ковідом (Stodolinska, 2021). Серед дотичних

за тематикою напрацювань перебуває праця *Functional-semantic and derivative signs of nominations of Covsd and its synonymic correspondents in the latest media discourse*, у якій на основі реченневих конструкцій, дібраних із новітньої медіапубліцистики, визначено функційно-семантичний потенціал інтернаціональної аббревіатури *COVID-19*, а також оформлених кирилицею її семантичних варіантів *ковід* та *коронавірус*, зосереджено увагу на вторинних номінаціях, наділених негативнооцінним забарвленням та пов'язаних із декодуванням інформації, схарактеризовано утворені на їхній основі неодеривати (юкстапозити та суфіксальні й префіксальні новотвори), яким притаманна широка сфера використання та почасти графічна варіантність. Водночас назви коронавірусних штамів тут представлені фрагментарно, головню в контексті відповідності / невідповідності нормам сучасної української літературної мови (Kostusiak et al., 2021). З огляду на це вказані номінації, що останнім часом з'явилися на шпальтах українських газет, потребують поглибленого опрацювання. Видається необхідним визначення їхньої семантичної спеціалізації, опис функційних еквівалентів та розгляд у контексті кодифікації. Усе це засвідчує актуальність порушеної теми.

Мета статті — комплексно схарактеризувати номінації штамів ковіду, проаналізувати їх в аспекті синонімії, морфологічної своєрідності, деструктивності та кореляції з випрацьованими правописними нормами. Об'єктивність аналізу забезпечить джерельна база, дібрана з двох нині найпопулярніших періодичних видань, яким довіряє український споживач інформації, — газет *День* та *Українська правда* за 2021–2022 рр.

3. Чинники активізації та особливості вживання лексеми *штам* і її семантичних еквівалентів

Спричинена ковідом пандемія змінила світ XXI ст., кинувши йому виклик. Цілком закономірно на це миттєво зреагувала преса, щодня вміщуючи на шпальтах газет шквал різноматичної інформації. Отже, з упевненістю можемо говорити, що вірусна хвороба стала вагомим позамовним чинником, який у поєднанні з внутрішніми факторами послугував передумовою активізації в українській мові низки запозичень, серед яких номінація *штам*. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* фіксує таке значення лексеми: «У мікробіології — чиста культура мікроорганізмів, виділена з якого-небудь середовища, яка використовується для виготовлення вакцин і сироваток» (ВТССУМ, с. 1631). Аналізуючи особливості вживання вказаного слова в періодичних виданнях, можемо стверджувати, що воно дещо змінило свій значеннєвий діапазон. Нині лексему *штам* використовують для називання різновидів, модифікацій ковіду. У газетах *День* та *Українська правда* разом із нею функціують граматично підпорядковані номінації — офіційні назви *COVID-19* (*Covid-19*), *COVID*, утворені з англійської сполуки *COronaVirus Disease*, та семантично еквівалентні, оформлені кирилицею лексеми *ковід*, *ковід-19* та *коронавірус*, напр.: *Появу нових штамів COVID-19 провокує низький*

рівень вакцинації — ВООЗ (заг.) (Д, 07.01.2022); Провідні наукові центри та кампанії з виробництва ліків нині терміново розробляють вакцини й пігулки, що діятимуть проти нових штамів ковіду... (Д, 23.12.2021); ВООЗ: Нові штами коронавірусу можуть бути ще більш заразними (заг.) (Д, 23.01.2022). Як засвідчує корпус дослідницького матеріалу, ужита без назви варіанта вірусу лексема *штам* зазвичай поєднується з атрибутивними одиницями на зразок *новий, нововиявлений, заразний, смертоносний*, які виконують специфічну медійну функцію — вплинути на масового споживача інформації. Наприклад: *Новий штам коронавірусу викликає занепокоєння, але панікувати не слід* (Д, 29.11.2021); *Водночас міністр охорони здоров'я Кіпру уточнив, що більше деталей про нововиявлений штам буде оприлюднено на прес-конференції наступного тижня* (УП, 08.01.2022); *...більш заразний штам коронавірусу COVID-19, який виник у Великобританії, може стати основним типом цього вірусу в США до березня 2021 року* (УП, 16.01.2022); *По-перше, є підстави вважати, що в результаті мутацій з'явилися менш смертоносні штами коронавірусу...* (Д, 23.12.2021). Звісно, з-поміж указаних значно більше емоційно-експресивне й негативнооцінене навантаження виявляють прикметники *заразний і смертоносний*, проте в останній реченнєвій побудові цей змістовий діапазон дещо модифікований, чому сприяє вживання слова *менш*.

У газетах *День і Українська правда* роль функційного еквівалента номінації *штам* зрідка виконують лексеми *варіант, мутація, ковід-мутація*, напр.: *Нагадаємо, раніше вчені з Британії попередили про появу нового варіанта коронавірусу, який може бути небезпечніше всіх відомих штамів* (Д, 25.11.2021); *Британські вчені виявили новий варіант Covid, ще більш небезпечний, ніж попередні, і стійкий до вакцин, проте який не є дуже поширеним* (УП, 25.11.2021); *Новий варіант коронавірусу був виявлений у 35 пацієнтів в лікарні баварського міста Гарміш-Партенкірхен на півдні Німеччини в понеділок. Нова мутація відрізняється від варіантів, виявлених раніше у ПАР і Великій Британії* (Д, 19.01.2021); *Україну очікують ще складніші випробування через «південноафриканську» мутацію коронавірусної хвороби* (УП, 02.04.2021); *Вчені виявили нову ковід-мутацію, яку називали «Дельтакрон»* (заг.) (УП, 08.01.2022).

4. Номінації коронавірусних штамів у контексті синонімії та мовної адаптації

Із часом коронавірус, на жаль, не стихає наступу, продукуючи нові різновиди й відповідно нові номінації. У досліджуваних текстах трапляються назви штамів, які мають щонайменше дві синонімічні форми вираження. Одна з них — прикметниково-іменникова сполука, атрибутивний компонент якої вказує на країну, де вперше зафіксували різновид небезпечної хвороби: *Німеччина тимчасово заборонила в'їзд з Британії, крім окремих категорій мандрівників, побоюючись поширення індійського штаму коронавірусу* (УП, 23.05.2021); *...останнім часом зростають побоювання з приводу поширення індійського штаму коронавірусу* (УП, 23.05.2021);

В Австралії підтвердили 13 випадків південноафриканського штаму COVID-19 (Д, 04.12.2021); В Інституті відзначили, що індійський штамп, і його мутовані варіанти мають дуже високий рівень зараження в порівнянні з уханським штамом і британським «Альфа» (Д, 24.11.2021); У Британії виявили новий штамп COVID-19 — філіппінський (УП, 17.03.2021). Увіразненням того, що пов'язана з країною виникнення назва вірусу умовна, слугує вживання поряд із нею сполуки так званій, а також її оформлення в лапках. Крім того, використання лапок указує на контекстуальну «незвичність» функціонування прикметника в засобах масової комунікації, напр.: *Міністр охорони здоров'я Максим Степанов заявив, що мутований різновид коронавірусу, так званій «британський» штамп, вже є по всій країні* (УП, 20.03.2021); *Так званій «британський» штамп коронавірусу спричинив найвищі показники смертності та зараження в Україні, проте в країні вже виявили ще агресивнішу мутацію захворювання* (УП, 02.04.2021); *«Індійський» штамп COVID-19 викликає занепокоєння на глобальному рівні* (Д, 11.05.2021); *Радуцький підтвердив, що «південноафриканський» штамп вже зареєстрований у двох регіонах України, «британський» — у всіх захворюваннях* (УП, 02.04.2021). Спостереження за мовним оформленням прикметниково-іменникових сполук аналізованого різновиду впродовж 2021 і початку 2022 рр. дає змогу констатувати, що нині в газетних публікаціях домінує написання атрибутивних компонентів без лапок, хоч раніше їх часто брали в лапки.

Повну семантичну ідентичність із зазначеними прикметниково-іменниковими сполуками виявляють рекомендовані ВООЗ назви штамів коронавірусної інфекції, утворені на основі літер грецького алфавіту. Такі номінації економніші, а також вони слугують засобом упорядкування назв нових штамів, що швидко поширюються у світі, і, на переконання представників ВООЗ, не дискримінують країни, із якою пов'язують ту чи ту мутацію. Подекуди журналісти вдаються до пояснення маркування штамів: *Зазначимо, що ВООЗ використовує літери грецького алфавіту тільки для ключових варіантів SARS-CoV-2 — вірусу, що викликає COVID-19* (Д, 26.11.2021); *У ВООЗ назвали новий штамп коронавірусу грецькою літерою «Омікрон»* (Д, 26.11.2021). Цікавий коментар про виникнення номінації *омікрон* подають медійники на одному з інформаційних сайтів: «Всесвітня організація охорони здоров'я позначила новий штамп вірусу грецькою буквою “Омікрон”, пропустивши, до речі, свідомо дві букви грецького алфавіту. Передостанній виявлений штамп коронавірусу називався “ню”. Після цієї грецької літери йдуть “ню” і “ксі”, а потім — “омікрон”. У ВООЗ пояснили, що вирішили пропустити “ню” тому, що люди могли переплутати цю назву зі словом “new”. Що стосується “ксі” (Xi), так пишуть поширене прізвище в Китаї, зокрема, так звать голову Компартії Китаю Сі Цзіньпіна (Xi Jinping). У ВООЗ вважають, що назви хвороб не повинні нікого ображати» (<https://susplne.media>, 28.11.2021).

Попри ідентичне змістове наповнення (пор.: британський штамп — альфа, південноафриканський штамп — бета, бразильський штамп — гамма,

індійський штаб — дельта й каппа та ін.), у газетних текстах 2021 — початку 2022 рр. нове, пов'язане з грецькими літерами маркування переважає, напр.: *...при зараженні варіантом Delta кількість вірусу у дихальних шляхах в 10 разів вища, ніж у людей, інфікованих варіантом Alpha, який також дуже заразний* (УП, 30.08.2021); *За даними даних, зібраних у Британії, штаб «Дельта» удвічі частіше призводить до госпіталізації, аніж штаб «Альфа»* (УП, 28.08.2021); *Нагадаємо, вчені розкрили подробиці варіанту COVID-19 «Дельта Плюс»* (УП, 21.10.2021); *Omicron розмножується в бронхах у 70 разів швидше за Delta...* (УП, 16.12.2021); *Штаб «Дельта» на сьогодні зареєстрували в 185 країнах світу. Також Керхове відзначила, що організація фіксує ще п'ять штабів вірусу, які викликають інтерес. Утім, вона перелічила лише три з них — «Йота», «Ета» і «Каппа»* (УП, 22.09.2021); *За тиждень з 3 до 9 січня у світі виявили рекордний приріст нових випадків коронавірусу у зв'язку з поширенням штабу «омікрон»* (Д, 12.01.2022). Зрідка задля того, аби зробити інформацію доступнішою та водночас нагадати, де вперше виявили штаб, журналісти подають обидві назви штабу: *Влада України готується до спалаху COVID через штаб коронавірусу «Дельта» (індійського)* (УП, 14.07.2021).

Спостереження над корпусом дослідницького матеріалу переконливо свідчить, що більшість назв штабів подолали початкові етапи мовної адаптації, доказом чого вважаємо їхнє переважне написання кирилицею та змінюваність відповідно до чинних норм, пор.: *«Хоча «Омікрон» видається менш агресивним у порівнянні з «Дельтою», особливо для вакцинованих осіб, це не означає, що його слід вважати легкою формою», — заявив Гебреєсус* (Д, 07.01.2022); *Уперше «Дельту Плюс» виявили у Великій Британії і визнали найбільш заразним з усіх варіантів коронавірусу* (УП, 24.11.2021). Частіше графічну варіантність демонструють неонімації, які виникли відносно недавно, зокрема омікрон, пор.: *Борис Джонсон заявив, що бустерна доза вакцини захищає від штабу Omicron...* (Д, 30.11.2021); *Ляшко розповів, що відомо про новий covid-штаб «Омікрон»* (Д, 16.08.2021); *Іран повідомляє про перші смерті від штабу «омікрон»* (УП, 16.01.2022). Проте наявність кількох формальних різновидів не заперечує того, що написана кирилицею лексема омікрон поступово повністю адаптується до української мови. У медіатекстах її також використовують як змінювану: *За словами очільника ВООЗ, хоча вакцини першого покоління є менш ефективними проти «Омікрону», людям все одно слід вакцинуватися, аби запобігти летальним випадкам* (Д, 07.01.2022).

Особливого коментаря потребує номінація нового штабу, про який заговорили на початку 2022 р., — дельтакрон: *На Кіпрі вчені виявили новий штаб коронавірусу, який є гібридом штабу «Дельта» та швидко поширюваного нині «Омікрону». «Дельтакрон» вже ідентифікували на Кіпрі у 25 пацієнтів з ковідом, з них 11 потрапили до лікарні, а 14 проходять лікування амбулаторно* (УП, 08.01.2022); *«Дельтакрон» може бути здатним поширитися й витіснити «Омікрон»* (УП, 08.01.2022). Ця лексема дещо порушує традиції називання штабів літерами грецького алфавіту. На нашу

думку, приписування новому ковідному різновиду ознак двох уже виявлених мутацій (ідеться про дельту та омікрон) послугувало підґрунтям для творення складної мовної одиниці *дельтакрон*, яка виникла внаслідок поєднання твірного слова *дельта* та другої частини лексеми *омікрон* — *-крон*. Окрім написаної кирилицею номінації, натрапляємо на її оформлення латиницею: *...Deltacron має генетичне походження варіанту Delta разом з деякими мутаціями Omicron* (УП, 22.06.2021).

У пресі поряд із назвами штамів зрідка використовують іменник *хвиля*, що виконує роль своєрідного стилістичного ресурсу з яскраво вираженою прагматичною роллю. У реченні *Секретар РНБО прогнозує хвилю «Омікрону» в лютому* (Д, 13.12.2021) виділена сполука програмує на негативну оцінку, сприяє пожвавленню інформації та виконує функцію впливу на читача.

Про тривання процесу мовної адаптації назв штамів коронавірусу засвідчує їхнє кількаваріантне написання: графічне оформлення латиницею та кирилицею, із великої та малої літер, у лапках і без них, напр.: *Штам Alpha зафіксували в 193 країнах і територіях, а Beta — у 141 країні і території, варіант Gamma — у 91* (Д, 01.09.2021); *G7 про Omicron: Найсерйозніша загроза охороні здоров'я у світі* (заг.) (УП, 17.12.2021); *21 червня індійський штат Махараштра повідомив про 20 випадків інфікування новим різновидом штаму коронавірусу, який отримав назву Delta-plus* (УП, 16.12.2021); *Несправедливе поширення вакцин вбиває людей та робочі місця, воно підважує глобальне економічне відновлення. «Альфа», «Бета», «Дельта», «Гамма» та «Омікрон» частково це демонструють, тому що низькими рівнями вакцинації ми створили ідеальні умови для появи нових варіантів вірусу* (Д, 07.01.2022); *«Йота» не викликає серйозного захворювання* (Д, 11.08.2021); *Що стосується інших варіантів вірусу, що викликають занепокоєння, то варіант «альфа», вперше зафіксований у Великій Британії, зареєстрований на 180 територіях — на шість більше, ніж минулого тижня; спочатку виявлений у Південній Африці тип «бета» — на 130 територіях (зростання на сім), а вперше зафіксований у Бразилії штат «гамма» — на 78 територіях (на три більше)* (Д, 21.07.2021); *Штам «дельта» COVID-19, як очікується, стане основним типом цього вірусу у світі протягом наступних місяців* (Д, 21.07.2021); *Втома, нежить, біль: які симптоми у COVID-штаму Омикрон?* (заг.) (УП, 18.01.2022). Різноманіття мовних варіантів почасти простежуємо навіть в одній статті: *В Україні поки не зафіксували випадків захворювання на нову мутацію штаму «Дельта», яку виявили у Великій Британії і яка вважається ще більш заразною* (УП, 22.10.2021); *За підсумками проведеної роботи, станом на сьогодні, практично 100% зразків, які були протестовані на національному рівні, відносяться саме до штаму «дельта»* (УП, 22.10.2021). Така графічна варіантність свідчить про потребу випрацювання чітких і виважених рекомендацій, спрямованих на послідовне вноормування аналізованих новітніх запозичень. У новому виданні *Українського правопису* безпосередньо про штами вірусу не йдеться, проте зацентровано на написанні назв літер грецького алфавіту

в контексті астрономічних назв. За рекомендацією науковців, порядкові позначення яскравості світил (*альфа*, *бета*, *гамма* тощо) треба писати з малої літери (УПр, с. 80). З огляду на те, що такий самий принцип порядковості застосовано до називання різновидів коронавірусу, вважаємо лексеми на зразок *альфа*, *бета*, *дельта* загальними, оформлення яких має бути без лапок.

Принагідно прокоментуємо написання деяких складних номінацій із дефісом: *Delta-штам коронавірусу поширився щонайменше на 174 країни* (Д, 08.09.2021); *Якщо влітку в нас не було жодної хворої людини, то з появою дельта-штаму маємо таку тенденцію* (Д, 27.10.2021); *Однак поряд зі зниженням смертності від коронавірусу у світі за останні тижні 2021 року спостерігається різке зростання захворюваності у зв'язку з поширенням агресивнішого омікрон-штаму* (Д, 23.12.2021). Їхнє освоєння варто пов'язати з близькими за семантикою та структурними ознаками словами іншомовного походження, правильне написання яких обґрунтоване в *Українському правописі*. Уживання дефіса в складних номінаціях на зразок *delta-штам*, *дельта-штам*, *омікрон-штам* подібно до інших загальних іншомовних назв (*альфа-промені*, *бета-розпад*, *дельта-функція* та ін.) не суперечать нормам, оскільки родова назва перебуває в постпозиції щодо видової, маркованої буквами грецького алфавіту (УПр, с. 53). Закономірно вважаємо відсутність дефіса в сполуках на кшталт *штам delta*, позаяк тут «означальний іменник є видовою назвою до першого іменника — родової назви» (УПр, с. 55).

Зазначимо, що використання назв літер грецького алфавіту простежуємо в складних словах *бета-тестування*, *бета-версія*, які закріплено в другій половині 2021 р. у зв'язку з наданою українцям можливістю випробувати спеціальне програмне забезпечення. За його допомогою в мобільні телефони чи інші гаджети такого зразка завантажують різні документи, зокрема й сертифікати на підтвердження отриманих однієї, двох чи трьох доз вакцини, а також подають заявку для одержання за повне щеплення грошової винагороди, напр.: *У Міністерстві цифрової трансформації повідомили про початок бета-тестування «ковідних сертифікатів» у додатку «Дія»* (УП, 30.06.2021); *Віце-прем'єр також нагадав, що міністерство запрошує всіх користувачів на відкрите бета-тестування послуги. Старт тестування — з 13 грудня* (Д, 10.12.2021); *Стартувала бета-версія «єПідтримки» для виплати тисячі гривень вакцинованим громадянам* (Д, 13.12.2021).

5. Вплив позамовних чинників на активізацію лексем *вакцина*, *вакцинація*, *бустер*, *бустерний*

Нині увага світу прикута до того, що дасть змогу запобігти інфікуванню, розвитку важких форм перебігу хвороби та сприятиме повній нейтралізації вірусу. Передусім усіх закликають до вакцинації як поки єдиного шляху для досягнення спільної мети. У зв'язку з цим публіцистичні тексти рясніють словами *вакцина*, *вакцинація*, *перша доза*, *друга доза*, а останнім

часом — *бустер*, *бустерна доза*, *бустерна вакцинація*, *бустерне щеплення*, напр.: *Pfizer планує підготувати вакцину від «омікрону» до весни, а Moderna — спеціальний бустер до осені* (заг.) (Д, 10.01.2022); *Близько 10 тисяч жителів Києва отримали бустерну дозу COVID-вакцини* (Д, 13.01.2022); *Глава ВООЗ засудив бустерну вакцинацію і щеплення дітей від COVID* (Д, 12.11.2021); *За словами Кузіна, наразі ведеться робота над рекомендацією бустерної вакцинації для людей з хронічними захворюваннями...* (Д, 21.11.2021); *Питання лише в тому, чи всім охочим провести бодай «бустерне» щеплення вистачить на це вакцини, якщо зважати на мізерний рівень вакцинації у бідних країнах, від яких теж залежить чимало — адже заражені персонажі з цих країн сотнями потрапляють до Європи та Північної Америки...* (Д, 23.12.2021); *Регулюючий орган Великобританії дозволив використання препаратів Pfizer і AstraZeneca як бустерні щеплення* (Д, 09.09.2021). У Великому тлумачному словнику сучасної української мови *бустер* розтлумачено як «допоміжний пристрій, що тимчасово збільшує силу або швидкість основного механізму або агрегату» (ВТССУМ, с. 68). Натомість у джерельній базі цей іменник розширює свої семантичні межі, позначаючи додаткову третю (подекуди йдеться навіть про четверту) дозу вакцини: *...а тим часом майже всюди у розвинених країнах розпочали масове щеплення т. зв. «бустерною», тобто третьою дозою вакцини, причому західні фахівці рекомендують скоротити до трьох місяців інтервал між другою та третьою вакцинацією* (Д, 23.12.2021). Іменники саме з таким лексичним значенням слугують дериваційною базою для творення атрибута *бустерний* за допомогою продуктивного суфікса *-н-*.

6. Висновки

Медіапубліцистика 2021 — початку 2022 рр. засвідчує активізацію запозичених лексем, вагомим позамовним чинником уживання яких став процес швидкої мутації вірусної інфекції. Зіставлення мовного матеріалу, дібраного з видань *День* та *Українська правда* за 2021–2022 рр., і поданого в словнику тлумачення засвідчило, що номінація *штам* зазнала значеннєвої модифікації: нині її семантичний діапазон пов'язаний із називанням різновидів ковіду. Роль функційного еквівалента цього іменника зрідка виконують лексеми *варіант*, *мутація*, *ковід-мутація*, а назви штамів мають щонайменше дві синонімічних форми вираження: прикметниково-іменникову, у якій зацентровано на країні, де вперше зафіксували різновид небезпечної хвороби, й однослівну, утворену на основі літер грецького алфавіту та в досліджуваних медійних текстах оформлену латиницею чи кирилицею. Номінації другого зразка, серед яких і лексема *дельтакрон*, що виникла внаслідок поєднання твірного слова *дельта* з другою частиною назви *омікрон* — *-крон*, економніші й слугують засобом упорядкування назв нових штамів. Вони зазнали не тільки фонетичного, а й морфологічного пристосування до сучасних мовних норм. Графічна варіантність аналізованих запозичень указує на тривання процесу їхнього освоєння в українській мові. Оскільки називання різновидів коронавірусу

ґрунтується на принципі порядковості, то доречно їхні назви вважати загальними й подавати без лапок. Уживання дефіса в складних номінаціях на зразок *delta-штам*, *омікрон-штам* та його відсутність у сполуках на кшталт *штам delta (дельта)* цілком обґрунтоване й відповідає сучасним нормам української мови. Назви літер грецького алфавіту трапляються в інших дотичних за тематикою складних словах (*бета-тестування*, *бета-версія*), а також останнім часом активізовано лексеми *вакцина*, *вакцинація*, *бустер*, *бустерний*, серед яких іменник *бустер* розширив свої семантичні межі.

У перспективі важливим постає дослідження динамічних явищ у межах інших тематичних груп слів, дотичних до ковідної інфекції та засвідчених у статтях українського медійного простору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВТССУМ — Бусел, В. Т. (ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ — Ірпінь: Перун.
- Д — *День: щоденна всеукраїнська газета*. (2021–2022). <https://day.kyiv.ua/uk>
- УП — *Українська правда: інтернет-газета*. (2021–2022). <https://www.pravda.com.ua>
- УПр — *Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

- Білецький, А. О. (2012). *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., & Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kyuliuk_Larysa/Dynamichni_protsezy_v_suchasnomu_ukrainskomu_leksykoni.pdf
- Костюк, Ю. М. (2021). *Суспільно-політичний неолексикон української інтернет-комунікації у формально-семантичному та соціонормативному аспектах* [дис. доктора філософії, ТНПУ імені Володимира Гнатюка]. ТНПУ імені Володимира Гнатюка. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/23493/1/Dis_Kostjuk.pdf
- Личук, М., Навальна, М., & Молоткіна, Ю. (2021). *Динаміка запозичень в українській мові початку XXI століття*. Київ: Видавництво КОМПРИНТ.
- Молоткіна, Ю., Костусяк, Н., & Навальна, М. (2021). Іншомовна термінологічна лексика інформаційних технологій в українських інтернет-виданнях. *Волинь філологічна: текст і контекст. Проблеми інтерпретації тексту*, 31, 187–204. <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/967>
- Цигвінцева, Ю. О. (2021). *Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики* [дис. доктора філософії, Інститут української мови НАН України]. Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Dysertatsiya_TSygvintseva.pdf
- Kostusiak, N., Navalna, M., Levchenko, T., Grozian, N., Prymachok, O., & Prudnykova, T. (2021). Functional-semantic and derivative signs of nominations of covid and its synonymic correspondents in the latest media discourse. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 11, 2, XXI, 191–196. <http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf>
- Stodolinska, Y. (2021). American University Discourse in the COVID-19 Pandemic: Multimodal Aspect. *Cognitive Studies / tudes cognitive*, 21, 1–17. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/c.2488>; <https://doi.org/10.11649/c.2488>

Статтю отримано 16.02.2022

Статтю схвалено 27.03.2022

LEGEND

- VTSSUM — Busel, V. T. (Ed.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoï ukrains'koï movy*. Kyiv–Irpin: Perun (in Ukrainian).
- D — *Den'. Shchodenna Vseukrains'ka Hazeta*. (2021–2022). <https://day.kyiv.ua/uk> (in Ukrainian).
- UP — *Ukrains'ka Pravda. Internet-Hazeta*. (2021–2022). <https://www.pravda.com.ua> (in Ukrainian).
- UPr — *Ukrains'kyi pravopys*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bilets'kyi, A. O. (2012). *Vybrani pratsi*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian & Russian).
- Klymenko, N. F., Karpilovs'ka, Ie. A., & Kysliuk, L. P. (2008). *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrains'komu leksykonu*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kysliuk_Larysa/Dynamichni_protsesy_v_suchasnomu_ukrainskomu_leksykonu.pdf (in Ukrainian).
- Kostusiak, N., Navalna, M., Levchenko, T., Grozian, N., Prymachok, O., & Prudnykova, T. (2021). Functional-Semantic and derivative signs of nominations of COVID and its synonymic correspondents in the latest media discourse. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 11(2), 191–196. <http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf> (in English).
- Kostiuk, Iu. M. (2021). *Suspil'no-Politychnyi neoleksykon ukrains'koï internet-komunikatsii u formal'no-semantychnomu ta sotsionormatyvnomu aspektakh* [Dissertation summary for the Doctor of Philological Sciences degree, TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka]. Chtyvo. https://chtyvo.org.ua/authors/Kostiuk_Yuliia/Suspilno-politychnyi_neoleksykon_ukrainskoi_internet-komunikatsii_u_formalno-semantychnomu_ta_sotsio/ (in Ukrainian).
- Lychuk, M., Naval'na, M., & Molotkina, Iu. (2021). *Dynamika zapozychen' v ukrains'kii movi pochatku XXI stolittia*. Kyiv: Vydavnytstvo KOMPRYNT (in Ukrainian).
- Molotkina, Iu., Kostusiak, N., & Naval'na, M. (2021). Inshomovna terminolohichna leksyka informatsiinykh tekhnolohii v ukrains'kykh internet-vydanniakh. *Volyn' Filolohichna: Tekst i Kontekst. Problemy Interpretatsii Tekstu*, 31, 187–204. <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/967> (in Ukrainian).
- Tsyhvintseva, Iu. O. (2021). *Dzherela ta sposoby neosemantyzatsii suchasnoï ukrains'koï leksyky* [Dissertation summary for the Doctor of Philological Sciences degree, Instytut ukrains'koï movy NAN Ukraïny]. NASU. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Dysertatsiya_TSygvintseva.pdf (in Ukrainian).
- Stodolinska, Y. (2021). American University Discourse in the COVID-19 Pandemic: Multimodal Aspect. *Cognitive Studies / Études cognitive*, 21, 1–17. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/c.2488>; <https://doi.org/10.11649/c.2488> (in English).

Received 16.02.2022

Accepted 27.03.2022

Nataliia Kostusiak, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head and Professor of the Department of Ukrainian Language,
Lesya Ukrainka Volyn National University
13 Volia Ave, Lutsk 43025, Ukraine
E-mail: kostusyak.nataliia@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9795-6038>

Maryna Naval'na, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor in the Department of Journalism and Language Communication,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15 Heroï Oborony St., Kyiv 03041, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5064-3122>

NEOSEMANTIZATION OF THE LEXEMES *ŠTAM* AND *BUSTER* AND LANGUAGE ADAPTATION OF THE NOMINATIONS OF CORONAVIRUS VARIANTS IN MODERN MASS MEDIA

This article offers a description of the names of COVID-19 variants as used in nowadays media texts. A contrastive analysis of the linguistic data collected from the *Den'* and *Ukrains'ka Pravda* issues of 2021–2022 and the dictionary show that the nomination *štam* 'strain, variant' has undergone a significant modification so that its semantic range accounts for the naming of COVID-19 variants. This lexeme is often used along with grammatically subordinated nouns *kovid* 'COVID' and *koronavirus* 'coronavirus' and modifiers such as *novyj* 'new', *novovyjvlenyj* 'newly discovered', *zaraznyj* 'contagious', and *smertonosnyj* 'fatal' having a powerful effect on a consumer of mass media content. The role of the functional equivalent of the noun *štam* is rarely performed by the lexemes *variant* 'variant', *mutatsija* 'mutation', and *kovid-mutatsija* 'COVID mutation', and the respective expressions show at least two synonymous forms, which are an adjective-noun form as associated with the country where the COVID-19 was first discovered and one-word form as based on the Greek letter. The paper also highlights the lexeme *del'takron* 'Deltacron'.

The ongoing process of the linguistic adaptation of the 'variant' names is reflected in the multi-variant spelling of these names. Some compound nouns point out to the use of hyphens, e.g., *del'ta-štam* 'Delta variant' and *omicron-štam* 'Omicron variant', whereas others do not, e.g., *štam del'ta*. The author discusses the use of the names with the letters of the Greek alphabet in other compound nouns like *beta-testuvannja* 'beta-testing' and the activation of the lexical items *vaktsyna* 'vaccine', *vaktsynatsija* 'vaccination', and *buster* 'booster'.

Keywords: lexicon, noun, adjective, emotionally expressive vocabulary

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.115>

УДК 81'367.332+81-13(075.8)(093)

К. Д. КАРУНИК, кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки, філософії та мовної підготовки,
Харківська медична академія післядипломної освіти
вул. Амосова, 58, м. Харків, 61176
E-mail: karunyk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3157-7833>

СТУДІЯ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ ТА ЇЇ НЕПРОСТА ІСТОРІЯ

У розвідці простежено перипетії довкола трьох версій тексту Ю. Шевельова про синтаксис простого речення (київській 1951 р., мюнхенській 1951 р. і гаазькій 1963 р.) на матеріалі листів з архівів Ю. Шевельова, І. Борщака та К. ван Схонефелда. Аналіз численних рецензій на всі три видання дає змогу додатково дослідити сприйняття тексту Ю. Шевельова радянськими синтаксистами, еміграційними інтелектуалами та американськими славістами, з'ясовуючи відмінності граматичної традиції та методологічні особливості.

Ключові слова: синтаксис української мови, просте речення, синтаксична традиція, структурний підхід

1. Вступ

Мовознавчий доробок Ю. Шевельова репрезентовано такими монографічними виданнями, як *Історична фонологія української мови* (1979 — англійський текст; 2002 — український переклад), *Внесок Галичини у розвиток української літературної мови* (1949; перевидання — 1966, 1996, 2003; 1975 — німецький переклад), *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): Стан і статус* (1989 — англійський текст; 1987, 1998, 2008 — український переклад). У ділянці історії української мови та загалом славістики його публікації годі обійти увагою. Проте малознаним іще він залишається як синтаксист. Допіру в Україні перевидано лише книжки *До генези називного речення* та *Нарис сучасної української літературної мови* (обидві 2012), а також перекладено статтю *Історичні перипетії однієї*

Цитування: Карунік, К. Д. (2022). Студія Юрія Шевельова *Просте речення та її непростя історія*. *Українська мова*, 1(81), 115—134. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.115>

синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах: Безособові речення на -но/-то із знахідним відмінком додатка (Вакуленко, 2014, с. 126). Та найповніша його студія в цій галузі *The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence* (1963) [= Синтаксис сучасної української літературної мови: Просте речення] практично випала з контексту української граматичної науки. Ця прогалина утворилася з низки причин: оприлюднена англійською мовою, вона давно стала раритетним виданням, а крім того, мова оригіналу може утруднювати цілковите проникнення в її зміст. Із цитованої вище статті Сергія Вакуленка може скластися враження, що йдеться про переклад довоєнного тексту Шевельова, виданого в УРСР 1951 р. (там само, с. 120). Чи це справді так?

2. Первісна версія простого речення Ю. Шевельова

Синтаксичні студії були етапними в науковому зростанні Ю. Шевельова. Об'єктом його дослідження невдовзі по завершенні аспірантури стали питання простого речення (Шевельов, 2001, с. 269—270). Почасти цьому посприяв його наставник Леонід Булаховський: як редактор колективного двотомного *Курсу сучасної української літературної мови*, запланованого Академією наук УРСР в 1940 р. (Сапегін, 1940, с. 32—33), він доручив своєму вихованцеві підготувати розділ про просте речення (Шевельов, 2001, с. 272). Уже навесні 1941 р. Ю. Шевельов подав рукопис до редакції, але друк підручника затримався на ціле десятиріччя.

У 1943 р., під час утечі на Захід, Ю. Шевельов на якийсь час зупиняється у Львові, де з рук старшого колеги, українського представника Празького лінгвістичного гуртка Василя Сімовича отримує машинопис свого розділу про просте речення, надісланий тому на рецензію ще напередодні німецького наступу (Шевельов, 2001, с. 196, 273). Крім того, В. Сімович уплинув і на формування Ю. Шевельова як мовознавця європейського кшталту, посвятивши його в тонкощі структурної лінгвістики, взорованої на *Курс загальної лінгвістики* Фердинанда де Сосюра та розвинутої в Празькому лінгвістичному гуртку (пор. Карчук, 2016, с. 166). Це спонукало неофіта в структуралізмі переглянути свій рукопис і застосувати, де можна, саме цей науковий підхід.

Ішлося, властиво, про другий примірник машинопису, тоді як перший залишився у видавництві. Перебуваючи в евакуації в Уфі, Л. Булаховський звертається в червні 1942 р. до тодішнього заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР Федора Редька з проханням розшукати й переслати йому тексти розділів, які лежали у видавництві *Радянська школа*. У цьому листі він серед іншого наводив прізвища всіх перших авторів, залучених до видання.

«Вельмишановний Федоре Андрієвичу!»¹

Знаючи Вашу постійну увагу до інтересів української науки, беру на себе сміливість потурбувати Вас в питанні, як мені здається, серйозного для

¹ Лист цитуємо згідно з авторським рукописом.

неї значення. [...] Перед нами тепер важливі завдання скласти вже не порівняно короткий нарис української мови, який нами складений, а підручники для вищої школи. Зробити це в сьогоdnішніх уфімських умовах неможливо. І ось я звертаюсь до Вас в надії, що Ви ласкаво допоможете нам.

В середині червня минулого року був закінчений і передрукований на машинці двохтомний курс української мови для вузів (щось коло 50 друкованих аркушів), складений за моєю редакцією робітниками Інституту мовознавства Академії. Деякі частини цього курсу в жовтні були в Харкові в видавництві «Радянська школа». Якщо при евакуації з Харкова видавництво ці матеріали вивезло, то дуже прошу дати йому Ваше розпорядження, щоб ці матеріали були вислані нам. [...] Оскільки це може мати значення для розшуків, подаю прізвища авторів: «Фонетика» — Москаленко, «Морфологія» — Губаржевський, «Лексика і фразеологія» — Мустяца, «Синтаксис простого речення» — Шевельов, «Синтаксис складного речення» — Вержбицький, «Порядок слів» — Масальський, «Діалектологія» — Москаленко» (Булаховський, 1942, арк. 1).

У 1951 р. видавництво *Радянська школа* видрукувало довгоочікуваний і вже давно потрібний філологам двотомний *Курс сучасної української літературної мови* за редакцією директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР Л. Булаховського. Перший том *Курсу* охопив розділи про фонетику, лексику й морфологію сучасної української мови; другий том давав відомості з синтаксису простого та складного речення. У кінцевій версії розділи Артема Москаленка, Ігоря Губаржевського та Павла Мустяци (згаданих у листі Булаховського) заступлено іншими матеріалами — Миколи Наконечного, Василя Ільїна та Петра Горєцького відповідно²; текст Шевельова оприлюднено *sine nomine* з приміткою «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський» (Шевельов, 1951, с. 5); *Порядок слів в українській мові* Володимира Масальського з'явився окремим виданням ще перед виходом *Курсу* (Масальський, 1948). Цього останнього розділу в двотомнику й немає, натомість у заключній частині *Простого речення* подано стислі спостереження над словопорядком, які не мають жодних перегуків ні з публікацією В. Масальського, ні з пізнішими версіями тексту Ю. Шевельова (пор.: Шевельов, 1951, с. 134—141; Шерех, 1951, с. 139—148; Shevelov, 1963a, с. 30—31, 132—133, 227, 305—306, 308—309). Можна здогадуватися, що причиною додаткової затримки двотомника було переписування кількох

² Позаяк І. Губаржевський емігрував (як і Ю. Шевельов), і про це напевно знали в УРСР, поява розділу під його прізвищем була б недоречною в радянському підручнику. Натомість П. Мустяца зазнав був нагінок як редактор «шкідницького» й вилученого з обігу нашвидку *Російсько-українського словника* (1937), проголошеного «нахабною, контрреволюційною агітацією» та «ворожою бреднею» (Вадимов, 1937). Подібно ж і А. Москаленко «заплатив кар'єрним падінням» як недавній активний прихильник марривського вчення про мову: після втручання Йосифа Сталіна (20 червня 1950 р.) у т. зв. «лінгвістичну дискусію» на сторінках *Правди*, марристи, як російські, так і українські, стали об'єктом нещадної (хоч і вибіркової) критики (Каруник, 2019, с. 114—115).

розділів наново та вимушене пристосування до нових ідеологічних обставин, пов'язаних із тодішнім пропагуванням «сталінського вчення про мову» (Василенко, 1952, с. 140—141, 148; Кротевич, 1952, с. 101).

Видання вітано декількома рецензіями в українській і російській періодиці: «З'явився, нарешті, довгожданий — солідний курс сучасної української літературної мови, посібник, потрібний для педагогів і спеціалістів-філологів, для студентів вищої школи і аспірантів» (Чередниченко, 1952, с. 76). Розділ *Просте речення* Іван Чередниченко окреслив як «глибоко науковий опис основних рис синтаксичної будови української мови в широкому обсягу, якого українська граматики досі не знала» (там само). Методичною вадою він назвав розгляд у тому самому параграфі, крім речень називних і неповних, ще й еквівалентів речень — так, ніби сукупно їх «можна вважати явищами одного граматичного порядку»³. Не погоджуючись із такою класифікацією, рецензент закидав авторові завелику увагу до називного речення, що його в *Курсі* «розглядається досить детально» — на відміну від неповного, якому «приділено лише 15 рядків» (там само, с. 77). Схожий докір прозвучав і від Івана Василенка (Василенко, 1952, с. 150). З уже повоєнної студії Ю. Шевельова про називне речення довідуємося, що ці три типи речень (називні, неповні й еквіваленти речень) він уважав за подібні природою та генезою (Шерех, 1947, с. 61—62). Керуючись цією логікою, Ю. Шевельов подав разом розгляд неповних і називних речень на підставі їхньої структурної тотожності. Рецензенти закидали авторові й не завжди послідовне, з суто граматичного погляду, трактування синтаксичних явищ, додаючи ухили то в бік семантичних, то психологічних підходів (Василенко, 1952, с. 150; Кротевич, 1952, с. 108). Бракувало в *Курсі*, на їхню думку, повної бібліографії та принагідних зіставлень — бодай десь — із російською мовою (Василенко, 1952, с. 148; Кротевич, 1952, с. 110; Чередниченко, 1952, с. 79).

Наприкінці 1950-х рр. *Курс* за ред. Л. Булаховського визнано «найбільшим досягненням у справі науково-педагогічного вивчення фонетичної і граматичної будови української мови» (Основні проблеми, 1959, с. 62). Та з огляду на численні зауваження рецензентів (Булаховський, 1958, с. 5—6) і на пропозиції щодо його перевидання (Василенко, 1952, с. 150; Чередниченко, 1952, с. 76—77), постало питання про перегляд і друк виправленої та поліпшеної версії. Тоді ж таки посипалася гостра критика на новий російський академічний синтаксис, огуджений за еkleктичність викладу й застарілу методологію, — тож і російську граматику вимагалось ґрунтовно переробити (Іванова, 1955). У цій дискусії чільний російський мовознавець Віктор Виноградов спробував ославити нібито віджилий уже традиційний підхід до трактування речення на при-

³ В академічному *Синтаксисі* 1972 р. цю тотожність усунуто: номінативні речення віднесено до групи односкладних простих речень, а називні визначено як підтип номінативних (Білодід, 1972, с. 261), тоді як неповні речення, за класифікацією Петра Дудика, автора цих розділів, творять самостійну групу, куди входять еквіваленти речень і приєднувальні конструкції (там само, с. 257—309).

кладі *Курсу* Л. Булаховського: пропонуване в розділі Шевельова визначення, на його переконання, наражало автора на теоретичні заблуди (пор. Виноградов, 1954, с. 20). Зважаючи на таку зливу критики, у збірці *Дослідження з синтаксису української мови* (Булаховський, 1958, с. 4–5) й у плані Інституту мовознавства на 1960-й рік (*Основні проблеми*, 1959, с. 68) навіть анонсовано виправлене перевидання *Курсу* Л. Булаховського (спільно з Іваном Білодідом і Віталієм Русанівським).

Щойно в 1969–1973 рр. Інститут мовознавства випустить новіший і більший обсягом п'ятитомник *Сучасна українська літературна мова* за редакцією І. Білодіда. Простудіювавши його синтаксичний том, оприлюднений 1972 р., канадський славіст Джон Барнстед (свого часу студент Ю. Шевельова) знайшов там чимало вад і спрощень супроти *Курсу* 1951 р., а також зауважив, що частину матеріалу навпростець переписано звідти ж, — річ припустима хіба для жанру шкільної граматики, та аж ніяк не для академічного видання. Забагато, як на оглядача, в білодідівському *Синтаксисі* приписів нормалізаторського порядку без належного аналізу мовних явищ (Barnstead, 1977, с. 19–21). Тим-то підручник 1951 р. й надалі не втрачав своєї популярності та вважався «кращим з посібників для вищої філологічної школи», він практично «став науковою основою для всіх інших вузівських посібників і підручників з української мови, що ними користуються зараз студенти-філологи» (Плющ, 1971, с. 386).

Через те, що в примітці до розділу *Просте речення* вказано ім'я Л. Булаховського, деякі українські синтаксисти (напр., Борис Кулик, Анатолій Мойсієнко) приписували авторство саме йому (див. Каруник, 2012, с. 4). І лише завдяки появі спогадів Ю. Шевельова в Україні ім'я справжнього автора нарешті вочевиднилося: «1939 року [...], після того як вибрано до Академії Наук у Києві Булаховського й Білецького, дано їм доручення скласти групи відповідних науковців, щоб вони колективно написали докладні підручники для університетських студентів — української мови і історії української літератури. [...] Для підручника мови Булаховський доручив мені скласти розділ про синтаксис простого речення» (Шевельов, 2001, с. 272–273).

3. Шевельовський *Синтаксис* за кордоном

Під ту саму пору в Мюнхені виходить наукова праця Ю. Шереха (Шевельова) *Нарис сучасної української літературної мови*, де також є розділ про просте речення (Шерех, 1951, с. 71–99), який багато в чому спирається на розвідку, написану в Харкові ще 1940 р., а численні уступи достоту збігаються з київським текстом. Любомир Белей запевняв, що розділи про просте речення в обох виданнях 1951 р. — «практично ідентичні» (Белей, 2012 с. 13). Мюнхенське видання, щоправда, посутньо відрізняється застосованою в ньому методою: тут Шевельов уповні сперся на структурний описово-синхронний підхід до мови, угрунтований у «модерних мовознавчих критеріях і методах досліджу» (Рудницький, 1952, с. 26),

лишивши осторонь психологічний аспект (пор. Бойко, 1952, с. 305). Та й ілюстративний матеріал значно розширено прикладами з заборонених в УРСР письменників.

Численні рецензії на Шерехів *Нарис* (Бойко, 1952; Борщак, 1953; Рудницький, 1952; Чапленко, 1952; Matthews, 1952) засвідчили, з одного боку, цікавість до описових студій, а з другого, — незаперечний попит на таку лектуру, особливо в колах української еміграції. Приміром, історик-українознавець Ілько Борщак схвально відгукнувся про книжку та її методу: «Майже на ста сторінках (71—161) синтакси, цієї занедбаної ділянки в слов'янському мовознавстві, Ю. Шерех приносить силу нових і здебільшого цікавих зауваг, заснованих на багатющому фактичному матеріалі, що з них майже кожна заслуговує на роздумування» (Борщак, 1953, с. 727—728). Власними враженнями від книги він поділився й листовно: «Ви таки нарешті дали те, що так було давно потрібно» (Борщак, 1951—1955а, Борщак до Шереха 24.01.1952), а згодом узагальнив: «це праця епохіальна (sic!) для українознавства закордоном» (там само, Борщак до Шереха 10.03.1952).

Спинятися на цьому Ю. Шевельов не став. Наступним кроком мало бути оприлюднення його студії про синтаксис простого речення німецьки. До перекладу Ю. Шевельов залучив мюнхенського славіста Ервіна Кошмідера, який часом мав неабиякі труднощі з інтерпретацією прикладів і щиро дивувався: «Чи це випадок, чи вся Ваша література така глибоко сільська, можна б сказати, навіть сільськогосподарська! Всякі там люшні, чепіги, підсвинки... Цих слів нема в моєму лексиконі, мені важко підшукувати їхні німецькі відповідники. Нічого подібного я не мав у творах тих слов'янських літератур, які я найкраще знаю» (Шевельов, 2001, с. 273). Завершивши переклад 1948 р., Е. Кошмідер додав до тексту такий коментар: «Ця робота, написана з вичерпним і доглибним знанням української мови, як з історичного, так і з діалектологічного поглядів по суті має до діла з літературною українською мовою та спирається на знання синтаксичних праць із європейських мов і тим також викликати цікавість не українців, ба більше, не славістів. Щождо славістів, розвідка — цінна й цікава авторовою засадою ніколи не обминати найскладніших проблем і дошукуватися відповідей на питання, що їх розв'язка заледве знайдеться в сучасних синтаксичних студіях» (Schooneveld, 1952—1963, Shevelov to Schooneveld, November 18, 1955). Український Вільний Університет, оплативши роботу перекладача, планував і видрукувати книгу Ю. Шевельова, однак через грошову реформу в Німеччині «нічого з цього проєкту не вийшло за браком коштів» (Shevelov, 1963а, с. 7; пор. Наконечна, 1954; Шевельов, 2001, с. 273). Перекладачка інших розвідок Ю. Шевельова німецькою мовою Ганна Наконечна скрушно повідомляла українців за кордоном: «Більша праця проф. Шереха “Синтакса української мови” лежить у перекладі на німецьку мову вже від 1948 року і ще не знайшла свого видавця. [...] “Синтакса” має загальномовознавчу вагу, і дуже шкода, що гроші видають на різного роду

сумнівної вартости, а то й зовсім безпотрібні брошурки, замість видати оцю солідну наукову працю, з якою мусіли б числитися чужі мовознавці» (Наконечна, 1954).

У 1952 р. Ю. Шевельов перебрався до Америки, не полишаючи задумів щодо друку книжки на Заході. Скоро він довідається про оприлюднення свого ще довоєнного тексту в Києві: «Сенсаційна новина. У статті Віноградова в “Вопросы языкознания” 1, 1954 є 5 цитат⁴ з “Курсу сучасної укр. літ. мови” [...]. Усі 5 цитат — мої. Отже, вони видали рукопис, що я написав перед війною і що лишився в них. Кортить довідатися, під яким прізвиськом. Але писати про це не варт, щоб не пошкодити Булаховському» (Борщак, 1951—1955b, Шерех до Борщака, 11 червня 1954).

Згодом його колега з Гарвардського університету Віктор Вайнтрауб звернувся до Корнеліса фан Схонефелда, редактора серії *Slavistic Printings and Reprintings* [= Славістичні друки та передруки] у гаазькому видавництві *Mouton & Co* з порадою надрукувати монографію Ю. Шевельова по-німецьки (Schooneveld, 1952—1963, Weintraub to Schooneveld, November 2, 1955). На той час *Мутон* уже мав славу поважної й успішної фірми, що спеціалізувалася на мовознавчих виданнях — це був фактично все-світньо знаний бренд. Відповідаючи на лист редактора з приводу можливого друку в *Мутоні* його синтаксичної студії, Ю. Шевельов прокоментував деякі зміни в тексті: «Я розширив його та повилучав ті цитати, котрі є обов'язковими для Радянського Союзу, але зайвими для адекватного оцінювання матеріалу. З другого боку, я подавав зразки з українських письменників, у Радянській Україні заборонених. Сподіваюся, що мені вдалося зробити книжку об'єктивною та вільною від будь-яких ухилів, властивих зокрема публікаціям в СРСР». Мовознавець зізнавався, що ця книжка була для нього частиною його минулого, а тому він не ставив би її так само високо, як той-таки Е. Кошмідер (там само, Shevelov to Schooneveld, November 18, 1955). К. фан Схонефелд, звернувшись по субсидію до нью-йоркського Комітету для підтримки фундаментальних слов'янознавчих студій (Committee for the Promotion of Advanced Slavic Cultural Studies), узяв рукопис у роботу.

Видавництво вже заходжувалося друкувати монографію по-німецьки (рис. 1) в 1956 р. (пор. Лучук, 2018, с. 59), як раптом Комітет відмовляється фінансувати цей проєкт, а його очільник, Роберт Вассон, перепрошує, мовляв, «ми тепер обмежуємось субсидуванням [...] лише видань англійською та слов'янськими мовами. Маючи на думці, що лєвова частка наших коштів має йти на англійськомовні друки, було б немудро вкладатися в німецькомовну продукцію» (Schooneveld, 1952—1963, Wasson to de Ridder, October 18, 1956). К. фан Схонефелд не відступився та постановив перекласти й видати книжку англійською мовою, діставши від Комітету фінансування на переклад, а вже сам друк *Мутон* мав здійснити власним коштом (там само, Schooneveld to Wasson, March 11, 1957).

⁴ Див. Віноградов 1954, с. 10, 20.

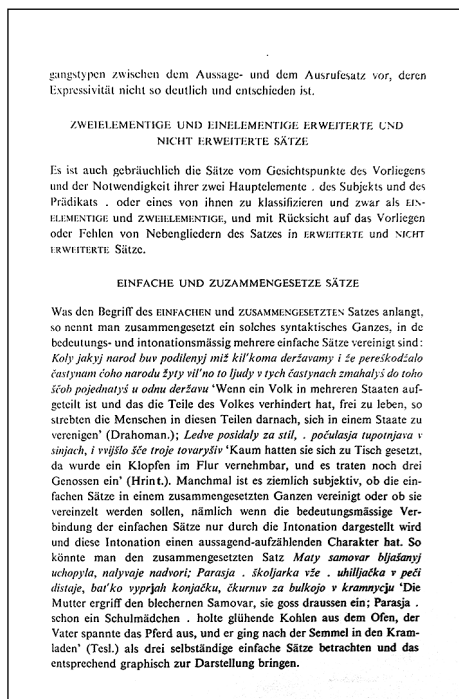
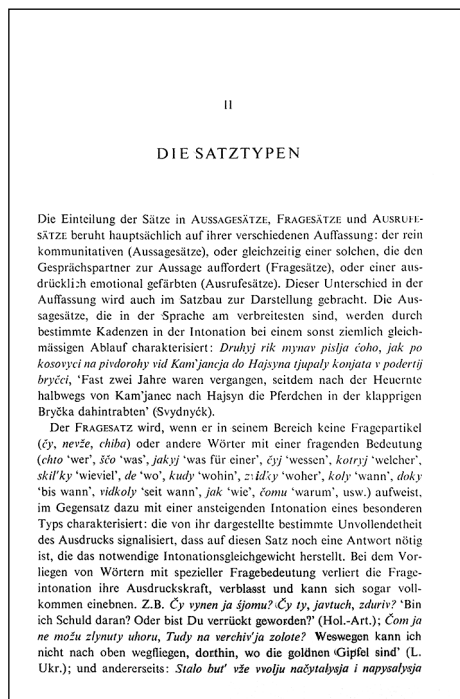

Рис. 1. Пробні гранки Синтаксису сучасної української літературної мови: Просте речення Ю. Шевельова в німецькому перекладі (Schooneveld, 1952—1963)

Перекладачем Ю. Шевельов обрав Юрія Луцького, з яким уже мав досвід співпраці (Лучук, 2018, с. 79). Над перекладом той працював від січня до вересня 1957 р. (Schooneveld, 1952—1963, Shevelov to Schooneveld, October 6, 1957; Лучук, 2018, с. 107). Легко йому давалися численні речення-прикладні, на що Ю. Шевельов відгукувався з піднесенням: «Приклади загалом перекладені дуже добре, часом вившукано» (Лучук, 2018, с. 109). Та синтаксична термінологія стала для перекладача каменем спотикання. Не раз автор радив йому користуватися словником лінгвістичної термінології Жуля Марузо та бодай погортати англійські шкільні граматики (там само, с. 69—71, 77, 109), а низку термінів одразу понадписував у самому тексті (там само, с. 71). Дискусії між ними далі точилися щодо перекладу таких ніби й простих понять, як *член речення, прилягання, словосполучення, одноелементне / двоелементне речення, займенник-присудок, означення, ряд, звертання*. Здаючи собі справу з російського походження своєї термінології, як і самої синтаксичної теорії, відмінної від західної традиції, Ю. Шевельов застерігав Ю. Луцького, що деякі терміни доведеться кувати самому, «бо їх нема в англійській мові, вони — мої власні — наприклад, одно- і двоелементне речення, називне речення, прилягання тощо» (там само, с. 71; пор. с. 103). То ж навіть у передмові Ю. Шевельов уважав за належне попередити читачів про ці вимушені терміни-новотвори (Shevelov, 1963a, с. 11). Інша річ, що обом не надто кортіло дошукуватися англійських відповідників по різних граматиках:

Ю. Луцький квапився виконати замовлення, потребуючи «деяких екстра-грошей», а Ю. Шевельов прохопився: «однаково я цієї праці своєї не люблю і з неї вирис» (Лучук, 2018, с. 79). Важливішим для мовознавця було дотримання в перекладі структурного підходу до граматики й до мовної норми, тому він пояснював перекладачеві: «я намагався скільки можна розчистити текст від психологічних і суб'єктивних висловів. Якщо Ви будете окремі пасуси⁵ перекладати вільно, прошу Вас уникати також зайвих апеляцій до психологічних і суб'єктивних висловів» (там само, с. 71—72).

Поки Ю. Шевельов переглядав англійський переклад восени 1957 р. (у поспіху Ю. Луцький позалишав чимало прогалин (там само, с. 116—129)), виникла нова причина відкласти друк монографії: чільний славіст Гарвардського університету Роман Якобсон попередив автора й мутонівського редактора про можливі небажані наслідки від виходу шевельовської книги через її схожість із текстом, оприлюдненим у *Курсі* Л. Булаховського (Shevelov, 1953—1974, Schooneveld to Shevelov, November 11, 1957). Тож Ю. Шевельов мусив з'ясувати К. фан Схонефелдові: «Мені стало відомо цієї весни, що перший варіант мого тексту вийшов був у Києві як розділ у колективній праці з сучасної української мови. Саме я й повідомив про це професора Якобсона, висловивши власний сумнів, чи за таких умов коректним буде друк мого тексту. З цієї причини я попросив професора Штільмана⁶ з Колумбійського університету, коли він поїхав у червні 1957 р. до Києва, знайти ту книжку та розказати мені про неї. [...] Від нього я маю копію титульної сторінки та змісту. Проф. Булаховський ніде не згадується в книзі як автор мого тексту. Там лише сказано, що він “зредагував книгу за матеріалами Інституту мовознавства”. Це переконало мене в тому, що можна готувати до друку мій текст, себто пізнішу й грунтовно перероблену (підкреслення Ю. Шевельова — К. К.) версію мого тексту, виданого в Києві» (Schooneveld, 1952—1963, Shevelov to Schooneveld, November 29, 1957). І далі він наполягав, що поява його оновленого синтаксису не давала підстав для підозр у науковій несумлінності: «Закиди щодо плагіату виключаються наведеною вище цитатою, в якій мова йде про редагування, а не про авторство. Ба більше, теперішня версія відбігає істотно від першовзору, отже ті, хто нічогосінько не знають про зміни, до яких я вдався, списуватимуть відмінності на того “редактора” [...]».

Політичний підтекст — також непомислений. Сам підхід настільки неподібний у двох варіаціях, що якби навіть хтось порівняв їх, то побачив би, що вони можуть збігатися в деяких визначеннях або прикладах, але за своєю суттю вони засадничо відмінні. У такому разі зумисну “советизацію” тексту слід визнати за редактором (тобто за Л. Булаховським — К. К.)» (там само).

⁵ Від лат. *passus* ‘уривок’.

⁶ Леон Штільман обіймав посаду завідувача кафедри слов'янських мов у Колумбійському університеті, де з 1954 р. працював Ю. Шевельов.

У своїх спогадах Ю. Шевельов запевнятиме, що його текст у радянському підручнику «був надрукований без жадних змін хоч би в одному реченні або прикладі. Тільки раз два параграфи поміняно місцями» (Шевельов, 2001, с. 274). Насправді київське видання містить незначні втручання, найімовірніше редакторські: впадають в очі, приміром, посилання на книжку В. Виноградова 1947 р. чи на статтю Л. Булаховського 1942 р. (Шевельов, 1951, с. 56, 113), а також приклади з повоєнної літератури (там само, с. 21, 28, 37, 54, 57, 77, 89, 112, 116). Паралельно й Ю. Шевельов порядно перекроїв свій текст — «у підсумку, робота помітно поліпшала. Усунено недоладну риторичку, збільшено загальний обсяг, додано приклади з текстів українських письменників, декотрих визнаних, і декотрих заборонених у підсоветській Україні, та й саму методу де в чому переглянута» (Shevelov, 1963a, с. 7). Тим-то автор не вбачав жодної загрози для Л. Булаховського в оприлюдненні свого переінакшеного тексту. Останнє слово все-таки було за видавництвом, котре мало твердий намір цю книгу друкувати після значних вкладень у цей проєкт (пор. Лучук, 2018, с. 109).

По зустрічі з Л. Булаховським (як можна думати) на IV Міжнародному з'їзді славистів у Москві (на початку вересня 1958 р.), де він міг особисто з'ясувати справу щодо київського тексту про просте речення, К. фан Схонефелд уже 18 вересня у Лейдені узгоджує з Ю. Шевельовим дальшу долю публікації (див. Schooneveld, 1952—1963, Shevelov to Schooneveld, September 3, 1958; Schaedtler to Shevelov, September 16, 1958). Видавець затявся: друк англomовної версії слід відтермінувати, щоб не нашкочити тим Л. Булаховському (Шевельов, 2001, с. 274).

У квітні 1961 р. Л. Булаховський помер, і вже за рік видавництво *Мутон* поновлює роботу над синтаксисом Ю. Шевельова. Урешті 1963 р. книжка виходить під назвою *The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence*. У передмові автор переповів перипетії довкола цього видання й окреслив особливості самої книги. Прагнучи методологічно наблизити свою студію до структуралізму (але не «механістичного», а «прагматичного»), він повилучав «деякі різкі формулювання психологічного штибу», хоч і розумів, що «докорінно їх годі усунути». Насамкінець Шевельов обрав синтетичний підхід, спостерігши ознаки розчарування в середовищі самих представників структуралізму, які вже тоді вдавалися до спроб поєднати «механістичний структуралізм із т. зв. класичною граматикою», — а тому «синтеза, чи певний еkleктизм — це те, що, вочевидь, потрібне» (Shevelov, 1963a, с. 10). Другою важливою рисою його підходу стало розуміння мовних процесів у динамічній синхронії (там само, с. 11). Видання супроводжено технічними доповненнями: переліком цитованих письменників із роками життя, списком літератури, іменним і предметним покажчиками (там само, с. 19—22, 312—319), що на їх брак нарікали рецензенти і *Курсу*, і *Нарису* (Кротевич, 1952, с. 110; Чередниченко, 1952, с. 79; Боршак, 1953, с. 729).

Водночас *Мутон* видає і перший том серії *Current Trends in Linguistics* [= Новітні тенденції в мовознавстві], де від Ю. Шевельова вміщено

огляд лінгвістичних публікацій у підрадянських Україні й Білорусі⁷. І тут удруге науковець виказує себе справжнім автором розділу *Просте речення* у київському виданні: «Найґрунтовніше дослідження речення в сучасній літературній українській мові подано в “Курсі” (т. 2) Ю. Шевельовим (Просте речення, надруковане без авторового імені) [...], витримане в традиціях “російської” синтаксичної школи, що її засновниками були О. Потебня, А. Пешковський, Шахматов, Л. Булаховський та ін., — це компроміс між психологічним, логічним і формальним підходами» (Shevelov, 1963b, с. 231).

4. Резонанс від Синтаксису Ю. Шевельова

На книгу Ю. Шевельова з синтаксису простого речення була низка відгуків. Двом рецензентам, зосібна українському емігранту Вікторові Свободі та чеському мовознавцеві українського роду Андрієві Куримському відомою була перша, радянська версія цієї праці. В. Свобода завважив, що Ю. Шевельов залучив був «основні частини цього матеріалу» ще й до свого *Нарису* (Swoboda, 1965, с. 428); А. Куримський наважився порівняти київське та гаазьке видання шевельовського синтаксису: авторова концепція загалом та сама, однак новіша версія значно вирає завдяки вдосконаленій структурі (А. К., 1965, с. 10). На сторінках тижневика *Українські Вісті* Микола Степаненко вітав появу книги як «першої й єдиної систематично написаної публікації про синтаксу слов'янської мови», витриманої «на високому рівні новітнього мовознавства» (Степаненко, 1964). Схожу характеристику отримала книга й від Ярослава Рудницького (Rudnyskuj, 1964, с. 58).

Американські славісти натомість познаходили в ній недоліки та слабкі місця. Чимало закидів висловив гарвардський русист і болгарист Джозеф Фан Кемпен. Низка термінів і понять у тексті Ю. Шевельова здалися рецензентові то «невиразними», то «взятими надто загально», то «неточними», то «вкрай сумнівними» (Van Campen, 1965, с. 126, 128—130, 132, 134—135). У цілому, представлений матеріал, на Дж. Фан Кемпену думку, хибував на «погане структурування» і на «композиційну розхристаність» (там само, с. 128, 135—136). Були й принципові завваги, як-от: «[...] суттєвим недоглядом є визначення складного речення як “синтаксичної одиниці, що з погляду значення й інтонування охоплює декілька простих речень”. Трамбування самого терміна “просте речення” взагалі немає. Ба більше, таке визначення не дає жодних критеріїв, щоб знати, коли ж низка простих речень утворює складне речення, а коли ні» (там само, с. 132). В англомовній граматиці традиції на позначення ‘простого

⁷ У Радянському Союзі на цей том з'явилася анонімна рецензія в провідному російському журналі *Вопросы языкознания*, проте статтю Ю. Шевельова в ній не дискутовано, а лише заповіджено детальний її розбір «у спеціальних українських лінгвістичних виданнях» (Анонімно, 1965, с. 147). Та замість повноцінного аналізу статті *Belorussian and Ukrainian*, її лише побіжно згадано в журналі *Мовознавство* як «яскравий приклад наклепницької діяльності Ю. Шевельова» (Тарасюк, 1970, с. 46).

речення' узвичаєним є термін *clause*, хоча й терміном *simple sentence* (не-милим рецензентові) просте двоскладне речення теж називано (Leiper, 1923, с. 13, 214). Утім опонент чомусь мав його за власний витвір Ю. Шевельова. Так само решта термінів, не зрозумілих американцеві, були радше дослівно перекладені з української чи німецької, і науковцям інакшого вишколу вони здавалися штучними (Van Campen, 1965, с. 127, 130—131). В. Свобода звернув увагу на ще два невдалих вислови, вжитих у книзі: *order of tenses* замість поправного *sequence of tenses* 'узгодження часів' та *isolated words and expressions* замість коректного *parenthetic words and expressions* 'відокремлені слова й конструкції' (Swoboda, 1965, с. 429). Усі ці неокоректності можна було б списати на поспіх перекладача, чие ім'я в самій книзі не подано, та остаточне рішення про переклад кожного терміна було за автором (Лучук, 2018, с. 87—111).

Не сама лише термінологія в книзі 1963 р. була недосконалою; переклад уривків із художніх творів теж подеколи хибував на недбалість, а то й на некоректність. Дж. Фан Кемпен зазначив, що «мова в перекладах українських ілюстрацій переважно бідна [...]. Прикрішим є те, що чимало перекладів просто неточні» (Van Campen, 1965, с. 130). Не втримався від коментаря і В. Свобода — на його думку «англійські відповідники часом штучні й убогі, трапляються й помилки» (Swoboda, 1965, с. 429). Подібні закиди робив іще один американський славіст, Джон Біб: «На жаль, англійські відповідники не дуже вдалі. Вони часто-густо не дотягують стилістично до оригіналів або ж не передають стилістичних тонкощів». Зокрема, й використання *Українсько-англійського словника* Костянтина Андрусишина з його «численними кривотлумаченнями англійського слововжитку позначилося в Шевельова на всьому перекладі» (Beebe, 1965, с. 82).

Погляди рецензентів розійшлися щодо авторового трактування мовної норми: В. Свобода певен був, що норма в книзі Ю. Шевельова впливає з самого ілюстративного матеріалу, а не «накидається апріорі» (Swoboda, 1965, с. 428); М. Степаненко теж завважив, що «Шевельов розглядає мову як процес і її характерні особливості означає такими, якими вони є зараз, або були колись, уникаючи спокусливих намірів закріплювати які-небудь норми або застосовувати приписи» (Степаненко, 1964). Тим часом Дж. Фан Кемпен обернув ситуацію навспак: «Ведення дискусії про загальні тенденції — це звичне твердження приписового стибу. Хоча Шевельов у передмові заявляє, що він не чинив “жодних спроб накинути якісь норми, а тільки прагнув виявити ті з них, котрі або вже міцно вкорінилися, або вкорінюються тепер”, його присуди зчаста мають прескриптивний ухил» (Van Campen, 1965, с. 129).

Отже, американські рецензенти (Дж. Фан Кемпен і Дж. Біб) висловлювали серйозні зауваження щодо неточного або невдалого перекладу чи вже прикладів з літератури, чи деяких термінів і зворотів; вельми критично сприйнято й авторську еkleктичну методологію: поєднання структурного підходу з елементами східнослов'янської синтаксичної традиції. Натомість мовознавці-емігранти (В. Свобода, М. Степаненко та Я. Руд-

ницький), а також представник чеської лінгвістики А. Куримський оцінили методологічний експеримент Ю. Шевельова високо.

5. Потрактування мовної норми в трьох версіях тексту Ю. Шевельова

Звісно, у першій версії цієї праці, написаній у 1940—41 рр., Ю. Шевельов мусив брати до уваги жорсткий радянський прескриптивізм, але й тоді намагався зберігати об'єктивність. У київському виданні неодноразово підкреслено: певні явища — архаїзми чи діалектизми — не належать до літературної норми української мови (Шевельов, 1951, с. 23, 25, 29—30, 38, 40, 44, 52, 54—55, 67, 77, 79—83, 86—89, 93, 97, 104, 125—126), що цілком узгоджувалося з офіційною лінією радянського мовного планування. Притому діалектні одиниці чи форми не завжди трактовано як ненормативні, ба більше — говірну й говіркову мову Ю. Шевельов уважав за джерело літературної мови (там само, 1951, с. 8, 14, 27, 30, 39—40, 49, 89—90, 92—93, 104, 109, 112, 114, 122). Його увага до тенденцій у розвитку мови прозирає ще в першій версії тексту (там само, с. 14, 30, 40, 48—50, 67, 105, 108—110). У *Нарисі* власні пояснення та оцінки Ю. Шевельов уже спиратиме на виявлені в самій мовній структурі розвинені й намічені тенденції (Шерех, 1951, с. 39, 44, 109, 175, 184—186, 193—194, 248—256). Що ж натомість пропонує його *Синтаксис* 1963 р.? Порівняймо три видання (*Курс*, *Нарис* і *The Syntax*) на прикладі двох однакових на позір уступів.

1. У першому випадку йдеться про дублетне дієслівне керування, коли родовий і давальний відмінки функціонують паралельно, як синоніми, напр.: *зрадити кого / кому*.

«Крім впливу різних діалектів, має певне значення в появі цих дублетів і взаємовплив різних синонімічних зворотів [...]. Безперечно, що така синтаксична строкатість є явище негативне і *буде усунена в процесі* дальшого *нормування* літературної мови» (Шевельов, 1951, с. 15).

«Це т. зв. дублети керування. Вони пояснюються впливом різних діалектів на літературну мову, а іноді і впливом чужих мов. [...] Але особливо шкідливі були російські впливи, що посилюлися в наслідок систематичної русифікації української літературної мови, здійснюваної більшовизмом на Україні. [...] Вони [дублети] так само загалом не корисні і свідчать про перешкоди вільному розвитку літературної мови. *При нормальному розвитку літературна мова або позбувається їх, або диференціює, надаючи їм різного значення*» (Шерех, 1951, с. 76—77).

«Дублети виникають, окрім як під діалектним впливом, ще й унаслідок взаємовпливів різних синонімічних конструкцій. [...] Така синтаксична строкатість є шкідливою і безперечно *буде усунена* в подальшому *розвитку* літературної мови.

Слабке керування, властиве всім сучасним літературним мовам, на котрих досі позначається сильний діалектний вплив, додатково поширюється в Радянській Україні в наслідок русифікації» (Shevelov, 1963a, с. 38—39).

Останній варіант засвідчує компроміс попередніх двох. Тут перші двоє речень практично повторюють київське видання, з однією посутньою відмінністю: «буде усунена в процесі дальшого *нормування*» замінено на «буде усунена в подальшому *розвитку*».

2. Другий приклад стосується до пасивних конструкцій на *-но*, *-то* й до суперечки навколо дієслова-зв'язки *бути* при цій конструкції в минулому й майбутньому часі, а також навколо доречності чи недоречності орудного відмінка діяча. Деякі мовознавці 1920-х рр. наполегливо радили не вживати ні дієслова-зв'язки, ні орудного відмінка діяча, однак, відколи корпусне планування української мови поставлено на інші рейки (після 1933 р.), пуристичний підхід ототожнено з націоналістичним. До-воєнний текст Ю. Шевельова внаочнює генеральну лінію радянської мовної політики кінця 1930-х рр.

«Націоналістичні намагання законсервувати безособові речення на *-но*, *-то* в їх первісному значенні (процес людської дії, що відбувалася в минулому часі, а в зв'язку з цим заборона вживання цих речень на означення явищ природи, заборона вживання при них допоміжного дієслова *було* або *буде*, орудного відмінка дійової особи), [...] суперечили тенденціям розвитку цього типу речень у живій мові і обмежували синтаксичну гнучкість мови у відповідності до ускладнюваного мислення. Отже, не дивно, що такі спроби були викриті, відкинуті і, природно, не прищепилися» (Шевельов, 1951, с. 66—67).

«Вживати в реченнях на *-но*, *-то* слів *було*, *буде* наші пуристи не радять, і справді ці допоміжні дієслова, особливо *буде*, трапляються тут покищо не дуже часто, але не можна не помітити, що подібні факти дедалі частішають» (Шерех, 1951, с. 94).

«Дехто з українських мовознавців (Курило, Сулима, Сімович і інші) прагли зберегти в первинному значенні безособові речення на *-но*, *-то* (процес людської діяльності в минулому) й тому застерігали від уживання таких речень на позначення природних явищ, від уживання їх з дієсловом-зв'язкою *було* й *буде* та з орудним відмінком діяча. Ця тенденція, [...] суперечила мовній практиці».

«Коли поглянути уважніше на мовні факти, не можна не помітити багатьох прикладів уживання речень на *-но*, *-то* з дієсловом *було* в літературній мові ще від середини XIX ст. Вживання орудного відмінка діяча також стає дедалі частішим» (Shevelov, 1963a, с. 42—43).

В остаточному варіанті автор очевидно балансує між настановами авторитетів 1920-х рр. та реальним мововжитком, який уже помітно від них відходить.

Ю. Шевельов дійсно намагався якомога об'єктивніше трактувати не до кінця усталені мовні явища, зважаючи головню на природу самої мови. Він помітно поповнив список джерел творами репресованих українських радянських письменників, західноукраїнських і діаспорних авторів. Їх перелік у *Синтаксисі* обіймає 182 імені, тоді як *Курс* налічує 80 імен. Тож науковець свідомо аналізував мовні процеси на підставі всіх

варіантів української літературної мови — «підрадянського», західно-українського й діаспорного, — з метою дати реальну оцінку синтаксичним процесам, відстежуваним упродовж XIX — першої половини XX ст. (див. Rudnyckyj, 1964, с. 57).

Розглядаючи мову як рухому систему, у питанні нормування за провідні критерії автор брав розвиток самої мови та чинні тенденції в мововжитку. Чи не вперше цю засаду науковець застосував у своєму *Нарисі*: «Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільності й суб'єктивності. Із погляду суто наукового не можна говорити, що в мові щонебудь є правильне або неправильне, — бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» (Шерех, 1951, с. 9). Це помітив і І. Боршак: автор підкреслює «не лише “норми”, але також і тенденції мови» (Боршак, 1953, с. 728). У *Синтаксисі* 1963 р. втілено аналогічний принцип: «центральною в нашій студії є саме українська літературна мова, та, якою вона є сьогодні, а не та, якою за тими чи тими приписами вона мусіла би бути» (Shevelov, 1963a, с. 9).

6. Висновки

Оприлюднення в радянському університетському підручнику розділу *Просте речення* авторства Ю. Шевельова, тоді вже осілого в Америці, було дещо ризикованим кроком з боку Л. Булаховського — нехай він і зауважував це приміткою зі своїм прізвищем. І розділ цей, попри дрібні зауваги рецензентів, заслужено вважався одним із найкращих у двотомному *Курсі сучасної української літературної мови*. Внаслідок численних перипетій у Західному світі (розширення та вдосконалення тексту про просте речення, його переклад німецькою мовою, нездійснений друк у Німеччині, невдала друга спроба видати німецьку версію в Європі, переклад англійською, відкладення друку його на невизначений термін) автор якоюсь мірою до цієї теми збайдужів. Коли він довідався про появу свого тексту в київському *Курсі*, оприлюднення *Синтаксису* на Заході довелося затримати, щоб не компрометувати власного університетського наставника. За декілька років обставини дозволили видати книжку, у передмові до якої мовознавець зміг признатися до авторства розділу *Просте речення*, інколи приписуване самому Л. Булаховському.

Зіставлення трьох версій шевельовської студії про просте речення ілюструє особистий поступ науковця в методології та в підході до мовної норми. Методологічно від психологізму він перейшов до структуралізму (що засвідчує його *Нарис*), і зрештою — до синтезу обох цих напрямів. Звичайно, такий синтез був малоприйнятним для американських мовознавців чи навіть славістів, вишколених на самих лише західних, здебільшого

американських зразках і на геть відмінній синтаксичній традиції. Тим-то американські рецензенти у книзі Ю. Шевельова вбачали силу термінологічних і поняттєвих дивацтв — на відміну від емігрантів чи європейських славістів.

Очевидним є неоднакове інтерпретування мовних явищ у *Курсі* та *Нарисі*; однаке в пізнішій (і довершеній) версії свого тексту Ю. Шевельов досяг більшої вираженості завдяки осмисленню мови як системи в безупинному русі й розвитку, трактованій в дусі динамічної синхронії. Із цього погляду мовний стандарт чи норму неможливо зафіксувати на тривало, можна лише відстежити напрям розвитку. Ю. Шевельов наважився на непростий експеримент: подати синтаксичний аналіз усіх мовних варіантів української літературної мови, побудований на засадах структуралізму. Завдяки цьому його *Синтаксис* і дотепер не втрачає актуальності, а репрезентовані в ньому теорія та класифікації явищ навіть утвердились, адже й сучасна синтаксична теорія словосполучення та простого речення на велику міру бере початок з розділу пера Ю. Шевельова в *Курсі* за редакцією Л. Булаховського.

Автор висловлює щире подяку нідерландському мовознавцеві Андрісові фан Хелдену за надані фотокопії з архіву Корнеліса фан Схонефелда та Сергієві Вакуленку за посередництво в цій справі. За фотокопії з фонду Льька Борщака належить подяка харківському пам'яткознавцеві Валерію Романовському.

ЛІТЕРАТУРА

- [Анонімно]. (1965). [Рецензія на книгу *Current Trends in Linguistics* (т. 1: Soviet and East European Linguistics), Т. А. Sebeok (ред.)]. *Вопросы языкознания*, 3, 147—165.
- Белей, Л. (2012). У пошуках третього виміру: Західноєвропейський період творчості Юрія Шереха — мовознавця (1947—1953). В Ю. Шевельов, *Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947—1953 рр.)* (с. 13—28). Київ: Темпора.
- Білодід, І. К. (ред.). (1972). *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*. Київ: Наукова думка.
- Бойко, Ю. (1952). Визначний вклад в українське мовознавство [Рецензія на книгу *Нарис сучасної української літературної мови*, Ю. Шерех]. *Київ. Журнал літератури і мистецтва*, 5—6, 302—308.
- Боршак, І. К. (1951—1955a). *Листи І. Борщака до Ю. Шереха*. Фонд І. К. Борщака (Ф. 48, оп. 2, спр. 32), Центральний державний архів зарубіжної україніки, Київ, Україна.
- Боршак, І. К. (1951—1955b). *Листи Ю. Шереха до І. Борщака*. Фонд І. К. Борщака (Ф. 48, оп. 2, спр. 82), Центральний державний архів зарубіжної україніки, Київ, Україна.
- Боршак, І. (1953). Сучасна українська літературна мова. *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*, 9, 726—729.
- Булаховський, Л. А. (1942, 15 червня). [Лист до Редька Ф. А.]. Фонд Редька Ф. А. (Ф. 2, оп. 1, спр. 13), Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва, Київ, Україна.
- Булаховський, Л. А. (ред.). (1958). *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Вадимов, Д. (1937, 29 декабря). Русско-украинский словарь и его составители (По телефону от киевского корреспондента «Правды»). *Правда*.
- Вакуленко, С. (2014). Переклад наукового доробку Юрія Шевельова: здобутки та перспективи. В *Юрій Шевельов — учора, сьогодні, завтра: Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* (с. 113—129). Харків: Майдан.
- Василенко, І. О. (1955). [Рецензія на книгу *Курс сучасної української літературної мови* (т. 1—2)]. *Мовознавство. Наукові записки*, XIII, 138—152.

- Виноградов, В. В. (1954). Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения (на материале русского языка). *Вопросы языкознания*, 1, 3—29.
- Иванова, В. Ф. (1955). Обсуждение второго тома «Граматики русского языка». *Вопросы языкознания*, 4, 145—151.
- Каруник, К. (2012). Між Харковом і Мюнхеном: «переходова» наукова праця Юрія Шевельова. В Ю. Шевельов, *До питання про генезу й природу називних речень* (с. 3—18). Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- Каруник, К. (2019). Академік Іван Білодід і радянське мовне планування в Україні. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, 16, 109—146.
- Кротевич, Е. В. (1952). [Рецензия на книгу *Курс сучасної української літературної мови* (т. II: Синтаксис), Л. А. Булаховський (ред.)]. *Советская книга*, 12, 101—110.
- Лучук, О. (ред.). (2018). *Colloquia Epistolaria. Юрій Шевельов і Юрій Луцький. Листування (1950—2000)* (кн. 1: 1950—1984 рр.). Харків: Акта.
- Масальський, В. (1948). *Порядок слів в українській мові: Лекція для студентів-заочників педагогічних інститутів*. Київ: Радянська школа.
- Наконечна, Г. (1954, 26 вересня). Здобутки української науки. *Українські Вісті. Основні проблеми розвитку мовознавства в Українській РСР на 1959—1965 рр.* [Для службового користування]. (1959). Київ: Видавництво АН УРСР.
- Плющ, П. П. (1971). *Історія української літературної мови*. Київ: Вища школа.
- Рудницький, Я. (1952). Важлива праця про українську літературну мову. *Нові дні*, 31, 25—26.
- Сапегін, А. (1940). Тематичний план Академії наук УРСР на 1940 р. *Вісті АН УРСР*, 1, 30—35.
- Степаненко, М. (1964, 5 квітня). Нова книга проф. Ю. Шевельова. *Українські Вісті*.
- Тарасюк, М. (1970). Їхні ідеологічні позиції (буржуазно-націоналістична преса про українську мову і мовознавство). *Мовознавство*, 4, 39—49.
- Чаплинко, В. (1952, 7, 14, 21 грудня). Ще про Шерехів «Нарис». *Свобода (Недільне видання)*.
- Чередниченко, І. (1952). [Рецензія на книгу *Курс сучасної української літературної мови* (т. II: Синтаксис), Л. А. Булаховський (ред.)]. *Українська мова в школі*, 1, 76—79.
- [Шевельов, Ю.] (1951). Просте речення. У Л. А. Булаховський (ред.), *Курс сучасної української літературної мови* (т. II: Синтаксис, с. 5—141). Київ: Радянська школа.
- Шевельов, Ю. (2001). *Я — мене — мені... (і довкруги). Спогади* (т. I: В Україні). Харків — Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць.
- Шерех, Ю. (1947). *До генези називного речення*. Мюнхен: б. в.
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя.
- A[ndrej]. K[urimský]. (1964). *Ukrajinská syntax* [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Jazykovědné Aktuality. Zpravodaj Jazykovědného sdružení při Československé akademii věd*, 1, 9—10.
- Barnstead, J. (1977) [Review of the book *Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. Syntaksys*, by I. Bilodid (Ed.)]. *Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications*, 7(2), 19—26.
- Beebe, J. F. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *The Slavic and East European Journal*, 9(1), 81—82.
- Karunyk, K. (2016). How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. In C. Assunção, G. Fernandes, & R. Kemmler (Eds.), *Tradition and Innovation in the History of Linguistics* (pp. 165—175). Münster: Nodus Publikationen.
- Leiper, M. A. (1923). *A New English Grammar*. New York: MacMillan.
- Matthews, W. K. (1952). [Review of the book *Narys suchasnoï ukraïns'koï literaturnoi movy*, by Iu. Sherekh]. *The Slavonic and East European Review*, 31(76), 270—273.
- Rudnycky, J. B. (1964). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Slavica Canadiana*, 51, 57—58.
- Schooneveld, C. H. van. (1952—1963). *Mouton correspondence with G. Y. Shevelov*. Cornelis Hendrik van Schooneveld Archive Collection (SCH 1, 3263), Leiden University Library, Leiden, the Netherlands.
- Shevelov, G. Y. (1953—1974). *Correspondence*. George Y. Shevelov's Archival Collection (Box 12, Folder 3). Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, New York, the USA.

- Shevelov, G. Y. (1963a). *The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence*. The Hague: Mouton & Co.
- Shevelov, G. Y. (1963b). Belorussian and Ukrainian. In T. A. Sebeok (Ed.), *Current Trends in Linguistics* (Vol. 1: Soviet and East European Linguistics, pp. 217–264). The Hague: Mouton & Co.
- Swoboda, V. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *The Slavonic and East European Review*, 43(101), 427–430.
- Van Campen, J. A. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Language*, 41(1), 126–136.

Статтю отримано 16.02.2022

Статтю схвалено 28.03.2022

REFERENCES

- A[ndrej]. K[urimský]. (1964). Ukrajinská syntax [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Jazykovědné Aktuality. Zpravodaj Jazykovědného sdružení při Československé akademii věd*, 1, 9–10 (in Czech).
- [Anonymous]. (1965). [Review of the book *Current Trends in Linguistics* (Vol. 1: Soviet and East European Linguistics), by T. A. Sebeok (Ed.)]. *Voprosy Iazykoznanii*, 3, 147–165 (in Russian).
- Barnstead, J. (1977). [Review of the book *Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. Syntaksys*, by I. Bilodid (Ed.)]. *Recenzija. A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications*, 7(2), 19–26 (in English).
- Beebe, J. F. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *The Slavic and East European Journal*, 9(1), 81–82 (in English).
- Belei, L. (2012). U poshukakh tret'oho vymiru: Zakhidnoieuropeïskiyi period tvorchosti Iuriiia Sherekha — movoznavtsia (1947–1953). In Iu. Shevel'ov, *Narys suchasnoi ukraïns'koï literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii (1947–1953 rr.)* (pp. 13–28). Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1972). *Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. Syntaksys*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Boiko, Iu. (1952). Vyznachnyi vklad v ukraïns'ke movoznavstvo [Review of the book *Narys suchasnoi ukraïns'koï literaturnoi movy*, by Iu. Sherekh]. *Kyiv. Zhurnal Literatury i Mystetstva*, 5–6, 302–308 (in Ukrainian).
- Borshchak, I. (1951–1955a). *Borshchak's letters to Iu. Sherekh*. Il'ko Borshchak Archival collection (Collection 48, Catalogue 2, Folder 32), Central State Archive of the Émigré Ukrainians, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian).
- Borshchak, I. (1951–1955b). *Iu. Sherekh's letters to Borshchak*. Il'ko Borshchak Archival collection (Collection 48, Catalogue 2, Folder 82), Central State Archive of the Émigré Ukrainians, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian).
- Borshchak, I. (1953). Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. *Ukraïna. Ukraïnoznavstvo i Frantsuz'ke Kul'turne Zhyttia*, 9, 726–729 (in Ukrainian).
- Bulakhov's'kyi, L. A. (1942, June 15). [Letter to Red'ko F. A.]. Red'ko F. A. Archival collection (Collection 2, Catalogue 1, Folder 13), Central State Archive-Museum of Literature and Arts, Kyiv, Ukraine (in Ukrainian).
- Bulakhov's'kyi, L. A. (Ed.). (1958). *Doslidzhennia z syntaksysu ukraïns'koï movy*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR (in Ukrainian).
- Chaplenko, V. (1952, December, 7, 14, 21). Shche pro Sherekhiv “Narys.” *Svoboda (Sunday Issue)* (in Ukrainian).
- Cherednychenko, I. (1952). [Review of the book *Kurs suchasnoi ukraïns'koï literaturnoi movy* (Vol. 2: Syntaksys), by L. A. Bulakhov's'kyi (Ed.)]. *Ukraïns'ka Mova v Shkoli*, 1, 76–79 (in Ukrainian).
- Ivanova, V. F. (1955). Obsuzhdenie vtorogo toma “Grammatiki russkogo iazyka.” *Voprosy Iazykoznanii*, 4, 145–151 (in Russian).
- Karunyk, K. (2012). Mizh Kharkovom i Miunkhenom: “Perekhodova” naukova pratsia Iuriiia Shevel'ova. In Iu. Shevel'ov, *Do pytannia pro henezu i pryrodu nazyvnykh rechen'* (pp. 3–18). Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
- Karunyk, K. (2016). How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. In C. Assunção, G. Fernandes, & R. Kemmler (Eds.), *Tradition and Innovation in the History of Linguistics* (pp. 165–175). Münster: Nodus Publikationen (in English).
- Karunyk, K. (2019). Akademik Ivan Bilodid i radians'ke movne planuvannia v Ukraïni. *Zbirnyk Kharkivs'koho Istoryko-Filolohichnoho Tovarystva*, 16, 109–146 (in Ukrainian).

- Krotevich, Ie. V. (1952). [Review of the book *Kurs suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy* (Vol. 2: Syntaksys), by L. A. Bulakhov's'kyi (Ed.)]. *Sovietskaia Kniga*, 12, 101—110 (in Russian).
- Leiper, M. A. (1923). *A New English Grammar*. New York: MacMillan (in English).
- Luchuk, O. (Ed.). (2018). *Colloquia Epistolaria. Iurii Shevel'ov i Iurii Luts'kyi. Lystuvannia (1950—2000)* (Vól. 1: 1950—1984 rr.). Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Masal's'kyi, V. (1948). *Poriadok sliv v ukrains'kii movi. Lektsiia dlia studentiv-zaochnykiv pedahohichnykh instytutiv*. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukrainian).
- Matthews, W. K. (1952). [Review of the book *Narys suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy*, by Iu. Sherekh]. *The Slavonic and East European Review*, 31(76), 270—273 (in English).
- Nakonechna, H. (1954, September 26). Zdobutky ukrains'koï nauky. *Ukrains'ki Visti* (in Ukrainian). *Osnovni problemy rozvytku movoznavstva v Ukrains'kii RSR na 1959—1965 rr.* [Dlia sluzhbovoho korystuvannia]. (1959). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR (in Ukrainian).
- Pliushch, P. P. (1971). *Istoriia ukrains'koï literaturnoï movy*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Rudnyts'kyj, J. B. (1964). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Slavica Canadiana*, 51, 57—58 (in English).
- Rudnyts'kyi, Ia. (1952). Vazhlyva pratsia pro ukrains'ku literaturnu movu. *Novi Dni*, 31, 25—26.
- Sapiehin, A. (1940). Tematychnyi plan Akademii nauk URSR na 1940 r. *Visti AN URSR*, 1, 30—35 (in Ukrainian).
- Schooneveld, C. H. van. (1952—1963). *Mouton correspondence with G. Y. Shevelov*. Cornelis Hendrik van Schooneveld Archive Collection (SCH 1, 3263), Leiden University Library, Leiden, the Netherlands (in English & Dutch).
- Sherekh, Iu. (1947). *Do henezy nazyvnoho rechennia*. Munich: (n.p.) (in Ukrainian).
- Sherekh, Iu. (1951). *Narys suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy*. Munich: Molode zhyttia (in Ukrainian).
- Shevelov, G. Y. (1953—1974). *Correspondence*. George Y. Shevelov's Archival Collection (Box 12, Folder 3). Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, NY, United States (in different languages).
- Shevelov, G. Y. (1963a). *The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence*. The Hague: Mouton & Co (in English).
- Shevelov, G. Y. (1963b). Belorussian and Ukrainian. In T. A. Sebeok (Ed.), *Current Trends in Linguistics* (Vól. 1: Soviet and East European Linguistics, pp. 217—264). The Hague: Mouton & Co (in English).
- Shevel'ov, Iu. (presumed). (1951). Proste rechennia. In L. A. Bulakhov's'kyi (Ed.), *Kurs suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy* (Vol. 2: Syntaksys, pp. 5—141). Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukrainian).
- Shevel'ov, Iu. (2001). *Ia — mene — meni... (i dovkruihy)*. *Spohady* (Vol. 1: V Ukraïni). Kharkiv — New York: Vydannia chasopysu “Berezil” & Vydavnytstvo M. P. Kots' (in Ukrainian).
- Stepanenko, M. (1964, April 5). Nova knyha prof. Iu. Shevel'ova. *Ukrains'ki Visti* (in Ukrainian).
- Swoboda, V. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *The Slavonic and East European Review*, 43, 427—430 (in English).
- Tarasiuk, M. (1970). Íkhni ideolohichni pozytsii (Burzhuazno-Natsionalistychna presa pro ukrains'ku movu i movoznavstvo). *Movoznavstvo*, 4, 39—49 (in Ukrainian).
- Vadimov, D. (1937, December 29). Russko-Ukrainskii slovar' i iego sostaviteli (Po telefonu ot kiievskogo korrespondenta “Pravdy”). *Pravda* (in Russian).
- Vakulenko, S. (2014). Pereklad nulkovoho dorobku Iuriiia Shevel'ova: Zdobutky ta perspektyvy. In *Iurii Shevel'ov — uchora, s'ohodni, zavtra: Zbirka za pidsumkamy naukovykh vykladiv u Kharkovi 30 zhovtnia 2013 r.* (pp. 113—129). Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).
- Van Campen, J. A. (1965). [Review of the book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*, by G. Y. Shevelov]. *Language*, 41(1), 126—136 (in English).
- Vasylenko, I. O. (1955). [Review of the book *Kurs suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy* (Vols. 1—2), by L. A. Bulakhov's'kyi (Ed.)]. *Movoznavstvo. Naukovi Zapysky*, 13, 138—152 (in Ukrainian).
- Vinogradov, V. V. (1954). Nekotorye zadachi izucheniia sintaksisa prostogo predlozheniia (Na materiale russkogo iazyka). *Voprosy Iazykoznaviia*, 1, 3—29 (in Russian).

Received 16.02.2022

Accepted 28.03.2022

Kateryna Karunyk, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Lecturer in the Department of Pedagogics, Philosophy, and Language Training,
Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education
58 Amosov St., Kharkiv 61176, Ukraine
E-mail: karunyk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3157-7833>

GEORGE SHEVELOV'S STUDY
THE SIMPLE SENTENCE AND ITS INTRICATE STORY

In 1941, George Y. Shevelov prepared a chapter on the syntax of clauses in the Ukrainian language for a textbook published, however, ten years later. During World War II, Shevelov fled westward, and in the late 1940s, his intent to print the paper on the clause syntax in German translation failed. Shevelov's book *Narys suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy*, which appeared in Munich in 1951, contained a section on syntax based on his study of clause structure. The same year the volume *Kurs suchasnoï ukrains'koï literaturnoï movy. Syntaksys* edited by Bulakhovs'kyi came out in Kyiv. It starts with Shevelov's chapter on the clause, though without the author's name. Hence in Ukraine, it was widely believed that the section on the Ukrainian clause structure belonged to Leonid Bulakhovs'kyi.

Having moved to the USA in 1952, Shevelov got an opportunity to have his syntax published by the *Mouton & Co* publishing house in English translation. However, rumors about the similar text issued earlier in Kyiv disturbed the publisher, and the printing of the Ukrainian clause syntax textbook was postponed again. *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence* was finally released in 1963.

This paper elucidates several episodes of the intricate story of Shevelov's *Simple Sentence* via the first-hand citations of Shevelov's correspondence obtained from Schooneveld's, Borshchak's, and Shevelov's archives. An analysis of numerous reviews of all three editions sheds light on how the experts in the USSR, in the Ukrainian émigré circles, and in the American Slavic realm assessed Shevelov's text. Resting upon the Russian and European grammar tradition, Shevelov's syntax seemed vague to the American Slavicists. Nevertheless, startling is the author's synthesis of the structural and logical approaches. Its final version provides valuable remarks of the author on the syntactic phenomena viewed through the developmental trend of the language system. Unfortunately, the book remains unknown to Ukrainian linguists.

Keywords: syntax of the Ukrainian language, clause syntax, grammar tradition, structural approach

УДК 811.161.2'373.611:81-112

В. М. МОЙСІЄНКО, доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри української мови,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, 10008
E-mail: v.moysiienko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8420-1947>

**Коца, Р. О. Динаміка лексико-словотвірних
типів складних прикметників в українській мові**

Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2021. 594 с. ISBN 978-617-7798-56-8

Монографія Руслани Олександрівни Коци продовжує серію публікацій відділу ономастики та історії української мови Інституту української мови НАН України, присвячених вивченню явищ українського словотвору в діяхронії.

Свого часу співробітники тоді ще Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, започаткувавши академічну серію *Історія української мови*, планували один із томів присвятити словотвору. Проте з різних причин таке дослідження не було здійснене. Та все ж у царині історичної дериватології головно стараннями В. В. Німчука, П. І. Білоусенка та їхніх учнів цю лакуну постійно заповнювали нові монографії, де висвітлювалися окремі аспекти словотворення в діяхронії.

Р. О. Коца об'єктом студії обрала складні прикметники й поставила за мету простежити історію їх творення від праслов'янської мови й до кінця ХХ ст. У першому розділі книги, яка загалом складається з п'яти (1. *Осново- та словоскладання в дериваційній системі української мови*; 2. *Формування лексико-словотвірних типів складних прикметників у праслов'янській мові*; 3. *Складні прикметники давньоруської мови XI—XIII ст.*; 4. *Лексико-словотвірні типи та стилістичні особливості складних прикметників староукраїнської мови*; 5. *Лексико-словотвірні типи складних прикметників нової української мови*), ґрунтовно висвітлена історія вивчення складних

Цитування: Мойсієнко, В. М. (2022). [Рецензія на книжку *Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові*, Р. О. Коца]. *Українська мова*, 1(81), 135—137.

прикметників української мови. Авторка цілком логічно починає цей історичний екскурс від праць українських граматистів пізнього Середньовіччя — Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, вказуючи на виділені в цих граматиках словотвірні типи.

Структурно монографія побудована за типовою для діахронічних студій вітчизняного словотвору схемою: спочатку проаналізовано найдавніші прикметникові дериваційні моделі в праслов'янській мові, потім у давньоукраїнській, староукраїнській і до сьогодення. Такий підхід дозволяє побачити та оцінити проблему комплексно й системно.

У параграфіх *Словоскладання та його різновиди* та *Основоскладання як спосіб словотворення* дослідниця проаналізувала дискусійне питання щодо потрактування у вітчизняній україністиці складних слів загалом і прикметників зокрема.

Важливо зазначити, що під час характеризування найдавніших праслов'янських типів прикметникотворення дослідниця не обмежується лише одним (хоч і, поза сумнівом, важливим) джерелом — *Этимологическим словарем славянских языков*, але й використовує напрацювання інших сучасних істориків мови та етимологів, зокрема широко залучені результати багатотомної праці В. П. Шульгача, також численні студії Р. М. Козлової.

Як позитивний складник монографії Р. О. Коци варто відзначити виокремлення словотвірних типів складних прикметників у староукраїнських пам'ятках залежно від певного стилю. Проте логічно було б у висновках вказати на особливості використання складних прикметників русинами-українцями в текстах різних жанрів і стилів. Авторка зазначає лише в коротенькому абзаці про «використання великої кількості слів-штампів, утворених зрощенням, з першими основами *више-* і *ниже-* та їхніми варіантами» (с. 299) у діловій документації. А в інших стилях?

Безумовним досягненням дослідниці є опрацювання та залучення до аналізу великої кількості рукописних і друкованих текстів. Такий обсяг простудійованого матеріалу дозволяє зробити надійні й обґрунтовані висновки.

Дуже важливим складником праці науковиці є *Словопокажчик* (с. 508–590), який значно полегшує роботу над опрацюванням представленого в монографії матеріалу.

Відаючи належне авторці за виконану роботу, хочу висловити деякі побажання щодо подальших студій у ділянці історичного мовознавства. У діахронічних дослідженнях східнослов'янських мов узагалі й української зокрема завжди постає проблема виокремлення текстів найдавнішої доби для характеризування структури конкретної мови. Російські вчені таку формулу знайшли, називаючи період XI–XIII ст. спільнослов'янським, а мову таких пам'яток «древнеруским» чи взагалі «русским языком». При цьому до «древнеруских / русских» зараховують усі без винятку тексти цього періоду незалежно від місця написання. Який підхід застосовує Р. О. Коца для виокремлення текстів власне давньоукраїнської мови або церковнослов'янської мови давньоукраїнської редакції? Доречним був

би такий коментар щодо списку використаних джерел саме для давньо-українського періоду.

Аналізуючи проблему внеску в теорію прикметникового словотвору різних мовознавців (с. 3–4), варто охоплювати ширше коло закордонних авторів, а не обмежуватися лише російськими дериватологами. Тобто представити проблему в контексті загальнославістичному, а не лише в річищі українсько-російського наукового доробку (Šlosar D. *Česká kompozita diachronně* (1999); Gregorczykowska R., Puzynina J. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego* (1979); Dokulil M. *Teorija derywacji* (1979) та ін.).

Коментувати походження терміна в монографії варто один раз, а не при кожному його вживанні, як то маємо з *редуплікацією* (с. 18 і 45).

Радив би уникати вживання етноніма *русич* (с. 51, 456), хоч він уже й усталився у славистиці. Лексема, найімовірніше, невдало відчитана Мусіним-Пушкіним у *Слові о полку Ігоревім*. В історичній лексикографії зазначена пам'ятка — на сьогодні єдине джерело цитування цього слова (СлРЯ, XXII, с. 259). Очевидно, там ішлося про *русина*.

Під час остаточного редагування тексту закралися деякі неточності при відчитуванні окремих літер, зокрема *щ*: «въ части значащїа...», «двома реченма состоащєа...» (с. 7), «животворащєааго отьца» (с. 113), «животворащєи трїцѣ» (с. 274).

Загалом опублікована монографія Р. О. Коци справляє цілком позитивне враження. Книга поповнює серію праць відділу ономастики та історії української мови Інституту української мови НАН України та, безперечно, збагачує вітчизняну україністику в царині українського історичного словотвору як новим фактологічним матеріалом, так і системним його представленням від праслов'янської мовної доби до сьогодення.

Рецензію отримано 29.11.2021

Viktor Moisiienko, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor in the Department of Ukrainian Language,
Ivan Franko Zhytomyr State University
40 Velyka Berdychivs'ka St., Zhytomyr 10008, Ukraine
E-mail: v.moisiyenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8420-1947>

Kotsa, R. O. *Dynamika leksyko-slovotvirnykh typiv skladnykh prykmetnykiv v ukraïns'kii movi*. Uzhhorod: FOP Sabov A. M., 2021. 594 pp. ISBN 978-617-7798-56-8 (in Ukrainian)

УДК 811.161.2'36.37

Н. П. ШУМАРОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри мови та стилістики Навчально-наукового інституту журналістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Юрія Ілленка, 36/1, Київ, 02000
E-mail: natshumarova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0766-880>

Соколова, С. Аспектуальні категорії українського дієслова

Київ: Книга-плюс, 2021. 222 с. ISBN 978-966-460-134-1

Будь-яка наукова праця передбачає науковий / практичний / соціокультурний ефект. Це те, заради чого її пишуть, обговорюють у науковому середовищі, використовують у практичній діяльності. Рецензована монографія С. О. Соколової призначена насамперед для поглиблення знань про природу дієслівної категорії виду та впровадження цих знань у навчальний процес під час викладання низки мовних дисциплін теоретичного і практичного характеру.

Представлене на розгляд наукової спільноти видання — результат багаторічної праці дослідниці над проблемами аспектології. Основним об'єктом аналізу стала категорія аспектуальності у плані визначення потужності її словотвірного, власне граматичного та семантичного потенціалу.

У роботі використано категорійний підхід, що є оптимальним для порівняння мовних засобів, які передають аспектуальні значення в різних мовах — слов'янських і неслов'янських. Аспектуальність у монографії витлумачено як функціонально-семантичну категорію, що об'єднує категорії / підкатегорії, виділені на різних засадах, але з аргументуванням точок і полів перетину. Ідеться про граматичну категорію виду, семантико-словотвірну категорію родів дієслівної дії, категорію фазовості, семантичну категорію граничності тощо. Деяким із цих категорій присвячено окремі розділи.

Цитування: Шумарова, Н. П. (2022). [Рецензія на книжку *Аспектуальні категорії українського дієслова*, С. Соколова]. *Українська мова*, 1(81), 138—143.

Перший розділ *Категорійна сутність аспектуальності в українській мові* знайомить читача з категорією виду як ознакою, що вирізняє слов'янські мови і створює труднощі у процесі навчання для носіїв неслов'янських мов. У ньому окреслено теоретичні основи всього дослідження, акцентовано на різних підходах сучасних лінгвістів до визначення поняття 'рід дієслівної дії' і обґрунтовано необхідність окремого, детального, аналізу зворотних дієслів та їхнього місця в *категорійному просторі* аспектуальності. Цей розділ — царина представлення термінів, пошуку їх співвіднесеності, зокрема понять 'функціонально-семантичне поле' і 'функціонально-семантична категорія', та розгляду структури категорії аспектуальності.

Авторка уважно ставиться до презентації термінів не лише в науковій літературі, а й у підручниках, і це підкреслює важливість наукових дефініцій у практиці навчання. Наприклад, дослідниця наголошує, що компонент *спосіб*, ужитий у сполучці *спосіб дії*, спричиняє сплутування з іншим терміном, який передає відношення процесної ознаки, вираженої дієсловом, до дійсності (дійсний, умовний, наказовий *спосіб*). Для викладача-практика це дуже важливе зауваження, оскільки досвід засвідчує небажаність термінологічної омонімії у процесі засвоєння матеріалу, особливо коли йдеться про вивчення нерідної мови.

Порівняльний аспект пронизує всю роботу. Його реалізовано по-різному: у теоретичному обґрунтуванні особливостей тієї чи тієї мови, у зіставленні поглядів учених, які оперують фактами досліджуваних мов, у наведених прикладах та їх інтерпретації, у презентації фактичного матеріалу в таблицях, що унаочнюють дослідження та полегшують сприйняття. У кожному розділі багато таблиць, вони продумані, пояснені й дуже показові.

Другий розділ *Вид як граматична категорія* містить роздуми авторки про сутність, основи і «чистоту» видових протиставлень. Перший підрозділ присвячено історії вивчення категорії виду та явищ, що виражають семантику, подібну до видової чи суміжну з нею. Цікаво описано процес становлення аспектології, того, як практичні потреби — навчання граматики, викладання мови, написання граматик української мови — сприяли виділенню та осягненню явища видового протиставлення в семантико-словотвірному аспекті. Докладний аналіз поглядів М. Смотрицького, Ю. Крижанича, І. Ужєвича, О. Павловського, автора першої граматики української мови, а також граматик М. Лучкая, Й. Левицького, Й. Лозинського, Я. Головацького, М. Осадці, Є. Тимченка й інших, праці О. Синявського *Норми української літературної мови* (1931) логічно поєднано із заувагами О. Потебні, В. Русанівського, що дало змогу дослідниці продемонструвати нелегкий шлях осягнення одного з найскладніших сегментів семантико-граматичної будови української мови — видового представлення характеристик дієслівної дії. Частина цих матеріалів лише нещодавно стала доступною українському читачеві, деякі праці потребували перекладу (наприклад, граматику Й. Левицького було видано німецькою мовою), тому такий тематичний огляд особливо доречний.

Важливими для викладання мови є спостереження та висновки С. О. Соколової, що стосуються закономірностей відношень словотвірної мотивації, зокрема розбудови дериваційного ланцюжка, семантичних відношень між його членами (с. 39–45), розгляду фазових дієслів на підставі видового протиставлення та проблеми видових префіксів. На тлі панівного уявлення про результативність як основну ознаку dokonаного виду не всі міркування авторки можна сприйняти як незаперечні (див. підрозділ 2.5). Деякі з них, напевно, потрібно додатково аргументувати, хоч саме вони спонукають читача до роздумів.

У цьому ж розділі зосереджено увагу на засадах співвіднесеності видових пар. Принцип їх чіткої диференціації вимагає, щоб вони відрізнялися лише граматичним значенням і були тотожними за лексичним. У такій площині регулярним засобом творення видових пар, справді, можна вважати суфіксацію (с. 51), що створює опозицію «дія, спрямована на досягнення певного результату» — «результат цієї дії». Проте в цьому протиставленні, як слушно зауважує С. О. Соколова, немає чіткої межі між суто видовою опозицією та опозицією, ускладненою додатковими семантичними відтінками значення, характерними для родів дієслівної дії. Виявлена розмитість спонукає дослідницю проаналізувати фазові дієслова й порівняти семантичні типи видового протиставлення дієслів української та російської мов. Окремі параграфи роботи присвячено з'ясуванню ролі понять 'граничність', 'результативність' та потенційних можливостей префіксів у творенні видових протиставлень.

У цьому розділі, як і в монографії загалом, багато цитат. Здебільшого в наукових працях їх використовують для підтвердження власної думки дослідника (апелювання до авторитетів), спростування поглядів інших дослідників або для порівняння різних думок. У рецензованій роботі цитати слугують довідковим і водночас аргументативним матеріалом, тлом, яке увиразнює задум авторки. Запропонований аналіз настільки скрупульозний, що потребує дуже неспішного й уважного прочитання тексту монографії.

У третьому розділі *Категорія родів дієслівної дії (РДД) як семантико-словотвірна категорія* досліджено проблеми систематизації родів дієслівної дії, що передбачає аналіз категорій граничності (межі) дії, її часової актуалізації (фазовості), проявів інтенсивності, кількісних характеристик (кратності), їх перетину в «тілі» дієслова.

Якщо питання про категорійний характер аспектуальності та сутність видового протиставлення є традиційними для класичних українських граматик, такими, що входять до проблематики підручників і посібників для закладів вищої освіти, то категорії родів дієслівної дії зазвичай приділяють недостатньо уваги або й не згадують про неї зовсім. Найповніший загальний опис системи родів дієслівної дії в українській літературній мові подано в колективній праці *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія* (Київ, 2017), де відповідний підрозділ написала авторка рецензованої монографії, а також у її монографії

Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові (Київ, 2003). Нова праця Світлани Олегівни вирізняється використанням значно ширшого фактичного матеріалу та великою теоретико-аналітичною частиною, яка дає змогу порівняти авторську концепцію з поглядами представників різних наукових шкіл.

Оскільки класифікація родів дієслівної дії ґрунтується на семантичних характеристиках дієслівної лексики, то слушною вважаємо заувагу авторки, що багатозначність дієслівних лексем вимагає їх вивчення на рівні ЛСВ, які є неоднаковими з погляду граничності, тому що виявляють різні можливості щодо творення видових пар, і, крім того, розрізняються словотвірними кількісними показниками, а отже, й появою різних родів дієслівної дії. У розділі детально описано погляди українських та російських лінгвістів на РДД в їхніх мовах. Ці погляди узагальнено в таблицях 3.1 (с. 69–71 — українська мова) і 3.2 (с. 72–76 — російська мова), які засвідчують, що дослідники виокремлюють різну кількість груп РДД і різну кількість ознак, які лежать в основі їх класифікацій. Суперечливим було й досі є питання віднесення постфіксальних дієслів до таких, що їх можна класифікувати за РДД. Погляд авторки помітно відрізняється від поглядів інших науковців. Вона вважає, що ті дієслова, у яких у разі приєднання постфікса не відбуваються зміни в суб'єктно-об'єктному розподілі семантики, перебувають поза межами РДД і «мають знайти інше місце у граматичній системі мови» (с. 78). Їх треба розглядати як непохідні в межах дієслівної системи, а РДД можуть бути представлені іншою «конфіксальною групою» — префіксально-постфіксальними і префіксально-суфіксально-постфіксальними дієсловами.

Комплексний підхід до зазначеної категорії зумовив розгляд аспектуальних розрядів базових дієслів на підставі поняття граничності з описом аспектуальних характеристик дієслів залежно від типів граничності. В основу класифікації РДД авторка поклала кілька ознак: розподіл у часі (фазовість), інтенсивність, кратність, орієнтація на іншу дію, взаємодія з іншою категорією дієслова. РДД виділено на підставі однієї, двох або кількох ознак, розкласифіковано та проілюстровано прикладами.

Чільне місце в цьому розділі посідає підрозділ *Аспектуальна парадигма дієслова* (с. 113–140). У ньому обґрунтовано логічність появи цього поняття у процесі вивчення словотвірно-видових можливостей вираження семантики дієслів на рівні ЛСВ. Аналіз семантики дієслова саме на рівні ЛСВ, а не лексеми загалом, як це узвичаєно під час традиційного опису словотвірної парадигми, — характерна особливість дослідження аспектуальної парадигми багатозначного дієслова. Цю позицію підкреслено в усіх розділах монографії, адже різні ЛСВ однієї лексеми можуть розрізнятися словотвірними та аспектуальними можливостями, по-різному передавати поняття граничності тощо.

С. О. Соколова описує етапи розбудови поняття *словотвірної парадигми* в сучасній лінгвістиці, співвідносить його з поняттям *аспектуальної парадигми*, обґрунтовує важливість врахування аспектуально-парадигмального

підходу для сучасної лексикографічної практики. В інтерпретації дослідниці аспектуальна парадигма дієслова — це «його важлива семантико-словотвірна характеристика. Вона є частиною словотвірної парадигми з вершиною — базовим дієсловом» (с. 117), репрезентує її дієслівний блок. Авторка запропонувала структуру аспектуальної парадигми дієслова *бігати* (Рис. 3.2, с. 118) як приклад парадигми дієслів різноспрямованого руху й розглянула питання лексико-семантичного варіювання, коли зміна семного складу ЛСВ може змінювати словотвірні валентності слова. Також вона проаналізувала аспектуальні модифікації дієслів у фразеологічних зворотах і висловила пропозицію враховувати їх під час створення фразеологічних словників (що особливо легко зробити в електронних виданнях).

У четвертому розділі *Категорія аспектуальності українського дієслова в типологічному аспекті* описано результати вивчення аспектуальних характеристик дієслова на тлі інших слов'янських мов, що вможливило показ особливостей української мови. У відповідних підрозділах послідовно розглянуто категорії виду і родів дієслівної дії, фреймову структуру аспектуальних ланцюжків, аспектуальні особливості відтворення відповідного значення в художніх перекладах. Зокрема, аналізуючи типологічні характеристики видових протиставлень (опозицій) в українській, російській та білоруській мовах, С. О. Соколова опирається на семантичний принцип: тотожне або близьке значення в цих мовах може бути передане: а) аналогічно (тобто наявна повна відповідність формальних засобів — суфіксація, суплетивізм тощо); б) з частковою відповідністю; в) різними формальними засобами: наприклад, в одній мові видову співвіднесеність передає суфіксація, а в іншій — префіксація або в одній мові наявне видове протиставлення, а в іншій — видова дефектність, через що для передавання аспектуальних значень треба залучати лексичні засоби. Таке зіставлення можна чітко простежити, порівнюючи дві мови. У разі порівнювання трьох мов виникають додаткові нюанси, хоч загалом «тривимірне зіставлення» можливе й «результатодосяжне».

Дослідження двох зазначених вище категорій — виду і родів дієслівної дії — дало змогу дослідниці зробити висновок, що аспектуальна система українського дієслова, яка має багато спільного з відповідними системами інших слов'янських мов, виявляє системні відмінності в арсеналі префіксальних засобів і в складі родів дієслівної дії (с. 156). Найбільші відмінності, точніше найцікавіші, як підкреслює С. О. Соколова, спостерігаються на функціональному рівні, а саме на рівні сполучуваності афіксів з дієсловами-мотиваторами, у можливостях видової заміни, транспозиції та нейтралізації видів у певних контекстах.

Окремо відзначимо новаторський, на наш погляд, підхід до вивчення аспектуальних характеристик дієслова через фрейми як зафіксовані у свідомості знання про стереотипні ситуації. До рецензованої монографії в україністиці такий підхід не застосовували, хоч його ідея ґрунтується на теоріях фазовості та актантного розподілу дієслівної семантики О. М. Со-

колова — дослідника російської мови, який тривалий час працював в Україні. Авторка докладно описує фрейми на основі дієслів просторового розташування (*стояти, висіти* та ін.) в українській, російській і німецькій мовах, демонструючи можливості німецької в заміщенні лакун.

Застосований у роботі метод дослідження аспектуальної семантики через порівнювання текстів оригінальних художніх творів з їх іншомовними перекладами переконливо засвідчує можливість прояву суб'єктивізму перекладача, який сам вирішує, чи варто фіксувати увагу на тих або тих семантичних відтінках. Тільки спеціальне дослідження на матеріалі національних корпусів може дати відповідь на питання про регулярність таких відповідників.

Монографію завершує післямова, у якій С. О. Соколова окреслює подальші перспективи вивчення аспектуальності в українському (і не тільки) мовознавстві: ідеться про залучення матеріалу усного мовлення, зокрема діалектного, розширення кола авторів, тексти яких підлягають аналізу, випрацювання теоретичних проблем співвіднесеності видової пари з семантичною структурою слова, пошук шляхів відтворення аспектуальної парадигми української мови лексичними засобами неслов'янських мов (завдання, що постає у процесі навчання носіїв неслов'янських мов) тощо. І очевидно, що успіх цієї роботи залежить від упорядкування аспектологічної термінології в максимально можливому варіанті. Доданий до основного тексту монографії алфавітний покажчик значно полегшує роботу читача з книгою, проте, зважаючи на складність аспектологічної термінології, її національну та авторську варіативність, бажано було б додати до неї ще й короткий словник аспектологічних термінів, багато з яких подано в тексті саме в авторському тлумаченні.

Окремо відзначимо стиль авторки та особливі вкраплення теплоти, коли вона згадує свого наукового керівника — академіка В. М. Русанівського, батька — відомого російського лінгвіста-аспектолога О. М. Соколова, ідеї якого надихнули Світлану Олегівну на дослідження вищезазначених проблем, а також процес власного сприймання мовних фактів. Загалом за способом презентації матеріалу монографія дуже особистісна, і це робить її надзвичайно сучасною з погляду представлення наукової ідентичності. Вона стане у пригоді дослідникам із різним рівнем фахової підготовки — від студента-початківця до зрілого теоретика-граматиста.

Рецензію отримано 24.01.2022

Nataliia Shumarova, Doctor of Sciences in Philology, Full Professor,
Head of the Department of Language and Stylistics,
Educational and Scientific Institute of Journalism,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
36/1 Ill'enko St., Kyiv 02000, Ukraine
E-mail: natshumarova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0766-8807>

Sokolova, S. *Aspektual'ni katehoriï ukrains'koho diïeslova*. Kyiv: Knyha-plius, 2021. 222 pp. ISBN 978-966-460-134-1 (in Ukrainian)

ЗМІСТ

Дослідження

К. Г. Городенська

Варіантність словотворчих суфіксів у розмовних найменуваннях осіб за зовнішніми ознаками **3**

А. І. Даниленко, Г. М. Наснко

Мовне російщення в підросійській Україні: мови, імперські моделі та законодавча практика **21**

Н. В. Пуряєва, Р. О. Коца, Б. В. Бабенчук

Студії з історичної лінгвістики в Інституті української мови НАН України **52**

М. І. Степаненко

Християнські теоніми в поетичному дискурсі Тараса Шевченка **65**

Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина

Прийменникова система середньонадніпрянських говірок **86**

Н. М. Костусяк, М. І. Навальна

Неосемантизація лексем *штам*, *бустер* та мовна адаптація номінацій коронавірусних штамів у сучасних масмедіа **103**

К. Д. Каруник

Студія Юрія Шевельова *Просте речення* та її непроста історія **115**

Огляди та рецензії

В. М. Мойсієнко

Коца, Р. О. *Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові*. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2021. 594 с. ISBN 978-617-7798-56-8 **135**

Н. П. Шумарова

Соколова, С. *Аспектуальні категорії українського дієслова*. Київ: Книга-плюс, 2021. 222 с. ISBN 978-966-460-134-1 **138**

CONTENTS

Articles

Kateryna Horodens'ka

The variance of word-forming suffixes in conversational person names based on external features **3**

Andrii Danylenko, Halyna Naienko

Linguistic russification in Russian Ukraine: Languages, imperial models, and policies **21**

Nataliia Puriaieva, Ruslana Kotsa, Bohdana Babenchuk

Studies in historical linguistics at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine **52**

Mykola Stepanenko

Christian theonyms in Taras Shevchenko's poetic discourse **65**

Hanna Martynova, Tetiana Shcherbyna

A prepositional system of the Middle Dnieper dialects **86**

Nataliia Kostusiak, Maryna Naval'na

Neosemantization of the lexemes *štam* and *buster* and language adaptation of the nominations of coronavirus variants in modern mass media **103**

Kateryna Karunyk

George Shevelov's study *The Simple Sentence* and its intricate story **115**

Surveys and Reviews

Viktor Moisiienko

Kotsa, R. O. *Dynamika leksyko-slovotvirnykh typiv skladnykh prykmetnykiv v ukraïns'kii movi*. Uzhhorod: FOP Sabov A. M., 2021. 594 pp. ISBN 978-617-7798-56-8 (in Ukrainian) **135**

Nataliia Shumarova

Sokolova, S. *Aspektual'ni katehorii ukraïns'koho diieslova*. Kyiv: Knyha-plius, 2021. 222 pp. ISBN 978-966-460-134-1 (in Ukrainian) **138**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, а також матеріали, присвячені видатним мовознавцям, лінгвістичним форумам та іншим подіям наукового життя.

Неприпустимо представляти плагіат як оригінальне дослідження. У разі виявлення у надісланій статті доведеного факту плагіату, її автори позбавляються права публікуватися в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції:
movajournal@ukr.net

Разом зі статтею подати підписаний *Лицензійний договір* на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал 1,5; ширина усіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна по всьому рукопису.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи та поштову адресу, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію українською та англійською мовами (від 150 до 250 слів) із 5—6 *ключовими словами* без загальних слів, методологічних деталей, посилань і абревіатур, містить конкретизацію авторського внеску. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 стор.

До інших рубрик анотацію не подають. Обсяг — до 6—7 стор.

Покликання на наукові джерела брати в круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25—27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Список умовних скорочень (за алфавітом) та **Legend** (транслітерувати) подати наприкінці статті.

Список літератури та **References** (транслітерувати) подавати після списку умовних скорочень за алфавітом. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015). Назва журналу у Legend / References — Українська мова (згідно з ISSN 1682-3540 (print); ISSN 2707-5249 (online)).

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (наводити їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами — пропуск, напр.: (В. А. Петренко).

На окремому аркуші подати: прізвище, ім'я та по батькові автора, домашню адресу, контактний телефон, адресу електронної пошти.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — ukrmova.iul-nasu.org.ua

Телефон редакції журналу (044) 278-12-09